नं: ८३१-घ

महाभाष्य विवरणे सूक्तिरत्नाकारः

पत्राणि १६३/१५६

नं० ४१ - घ

ह्नित्नाकराभिधे

~~नाम घत्लोच~~

भाष्यप्रदीपविवरणे

षष्ठाध्याय =

पत्राणि १४३

४६ - घ

४६

१४३

नं० ४१ – घ

महाभाष्यविवरणे सूक्तिरत्नाकरः

पत्राणि १४३
―――
१५६

नारायणीटीका ४५०

कै॰ वि॰
१

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ एकाचो ऽत्र एकाजिति बहुव्रीहितत्पुरुषाविषये पूर्वोपपत्तिमाह निर्दिश्यमानेति यद्यपि बहुव्रीहितत्पुरुषयोर्नि
र्देशस्य कृचिद्दृष्टमर्पणसत्वादेतदुभयत्र समानत्वात्सन्देहात्मकः तर्हि बहुव्रीहितत्पुरुषयोर्द्वयोरप्यास्य परामर्शकत्वे तदुपपत्त्यारे
सादि सर्वमिष्टं सिध्यतीति किं प्रश्नेनेत्यत आह भिन्नार्थत्वादिति तेन तस्य केन शब्देन भिन्नयोरर्थयोरभिधानमुपपद्यते तर्हि त्र
त्यादिवदेकशेषेणार्थद्वयाभिधानमस्त्वित्यत्राह एकवचननिर्देशाच्चेति तर्हि शास्त्रे लिंगस्य दर्शनाद्विशेषावधारणस्यादिति
चेत् तदपि नेत्याह आदिशेषदर्शनादेरिति तत्पुरुषे सति हलादिःशेषः शास्त्रेणोपपत्तिः लिघभ्यासस्योत्तरपदस्यादिति बहुव्रीहित्वं भा
ति बहुव्रीहौ च सति णादेर्द्विर्वचनाभावान्न दीर्घ इणः कितीत्यादिनोपपद्यते इति तत्पुरुषत्वं भातीति लिंगतोपि सन्देह एव नाहि स्वरतोपि
एकोऽल्पघनोदात्तं स्वरपतनेतदा तत्पुरुषः आद्युदात्तत्वं हि बहुव्रीहेरिति तत्राह स्वरस्येति नैवं एकदेशस्य पावरस्यत्रयसंप्र
दायविच्छेदाद्द्वा कावत्स्वरो नानिर्धार्यते यस्मान्नरे स्वरस्य प्रसंग एव नास्तीत्यर्थः नात्र विग्रहप्रदर्शनं केवलं प्रविश्य पृष्टमतिपत्त्यर्थमेव
किं तर्हि प्रयोजनान्तरविवक्षार्थमपीत्याह बहुव्रीहाविति नन्वत्र पक्षद्वयेपि दोषप्रसंगादेव एकत्वाद्दोषस्य समतानत्वात् किं वान्तरतिप्रश्नोन
पेक्ष्य तत आह दोषविशेषमानिदोषोक्तोति सामान्येनैव तानः विशेषपरिज्ञानाय पुनः प्रश्नस्य पक्षे न तु बहुव्रीहिपक्षे पद्यावेलन्त्र

एम
१

पञ्चरससैकाल्येपि हि तौ पापे स सम पप मलस्याभावात्क पं हि वाचनं सिद्धि स तन्त्रा ह म प्यमत्वाभावेपि व्यपदेशिवद्भावादिति पपात्र
पमृगभैसा हृतारतिवद्रूव्रीहि निर्देशादिति निर्दिशोस्तु चारणभाति पादवे वा वर्त्तते तत्राधे पैष रीतत्पुरुषः हि तौ पेकत्तकरणे हृतावड्र
लमितिततौ पासमासरतिव्याचषेवड्रूव्रीहेरिति ननु खपदार्थत्वादन्तं गत्वात्तत्पुरुषस्यान्याप्यत्वालेन हेतुना वड्रूव्रीहिरास्त्रीत दस्या
रां का ह व्यातीसापेति व्याप्रिमेव दर्शपति वरुमाणादिति अत एवेति एतं तरसद्भावा स्वेत्यर्थः अगतिकागतिहि तत्राहि मिसा हि
पाश्रपणमालिंगमप्यनेकामिति तत्पुरुषस्यतु केचिदेवालिंगदीर्घरणाः किं तौति नापि वा वड्रूव्रीहित्वनिष्पः लिंगत्वमुपपादयति
अजमात्रस्येतिव्यपदेशाद्व्यपेमाह मध्यरवतेरर्थमाह तेप थेति अत्यगतधर्माणामन्यत्र संबंधकथनमाति देशरस पर्थः विधिमत्वे
ति स्वार्थत्वे संभवतिपारार्थ्यमयुक्तं। संभवति च स्वार्थत्वं विधपेकार्पितोति निर्देशान्न अतो विधिरेवाय तत्रान्यपदार्थविशेषस्यानिर्दे
शात्सर्वस्यैकाच्शब्दस्य द्विर्वचनं प्राप्नोतीत्याशयेनप्रश्नरसयर्थः उत्तरवार्त्तिकमाशयमाह। नापि विधिरिति विषयसप्तमीति त्रिधा
तोरिससर्विधेया निर्देशाद्वियर्थ्य स्यादतः स्वारितत्वप्रतिज्ञानादधिकार एवायं दत्त एत्विति सामानाधिकरण्येन संबंधे संभवति
वैयधिकरण्याश्रयणेसाप्रकृत्यानाहेक पंवै यधिकरण्याश्रयेण उत्तरवचनमपपर्यंते दसत्राह सर्वोन्यग्रहायेति अनेकविवप

कै॰वि॰
२

त्वादितिव्याख्यासापिअपवर्णादित्सर्थः हेत्वंतरमाहणघेनोवचनरहितत्वंवचनानिबंधनत्वंव्याख्यपतदस्याह वचनेनाभिवदामिति
लोकविज्ञातेलोकव्यवहारविनापिवचनेनलोकिकन्यायोदिणादिषुधातुषुकालत्वमप्यमत्वादिव्यपदेशादितिवार्त्तिकार्थः एतद
वोपपादयतितथाहीति वहिर्वस्तुभेदेऽसतीति यथादेवदत्तस्यशरीरमितिशरीरशरीरिणोर्वस्तुतोनभेदः एवमस्या
वेचतनेनास्तीत्यर्थः आवस्थाभेदेनभेदव्यवहारःप्रवर्त्ततइत्याह एकमेवरतिरयामेत्यत्रआविर्भाविबहुभेदामिमप्यो
गणनानारूपस्थैर्गणात्मपदार्थत्वमतिपत्तिनिपतमेयोगगततत्रूपेणवर्त्तिपदार्थत्वंचपरिकल्प्यैका — दृणोपपत्तिरित्यर्थः अप
वेतिअन्वयप्राबोतिरेकाभ्यांकल्पितार्थवेतोरूपस्यात्मपदार्थत्वात्किंपावान्विनधातुत्वात् अजितस्यविवक्षितेकार्यविशेषस्यवर्ण
मात्रस्यवर्त्तिपदार्थत्वमितित्यतमुपदेशाइत्यर्थः इदंयत्रादिधातुविषयेधातोरेवपचसेकालत्वस्यवचयकार्यहिभावोपिभेदकल्पनयो
पपत्तेरित्याह एवंपचेति एवंचादोप्रथमव्यपदेशोपीत्याह प्रथमेति मुख्यप्रथमेति यथारथमित्यत्रभुवंतयोगः एवमस्यापो
त्यर्थः ननुगौणमुख्ययोर्मुख्येसंप्रत्ययइतिन्यायाद्गौणकार्यकल्पनमत्रभवेदित्याशंक्यासिद्धोहेतुरित्याहगौणमुख्यव्यपदेशस्यए
वविषयव्यवहारस्यवानेतरइत्याहगौणत्वमासिद्धमितियथाहरणे मासिद्धत्वाद्येतिगौणएवंव्यवहारइतिपः मसवर्त्तिषत्वंतस्याहगौ
णत्वेपीतिवचनादीनामभ्यासस्यसंप्रसारणविधानात्तत्यकातमप्यमत्वमवपवत्वंचगौणमाश्रीयतेइतिविज्ञायतेइत्यभ्यासस्येति

एम॰
२

र्घविधानादेकारे गौणस्य ग्रहणमवसीयते तथाप्यपोऽलिटि दीर्घः भवतेरित्यादेरयुक्तेर्यो लिंगयोगविभागाभ्यप्रयणस्य प्रयोजनमाह तेनउ
तिस्यार्थ इति एकाल्लादिव्यपदेशार्थं कर्त्तव्यपदेशीवद्भावश्चाप्रयणीय एवेत्यर्थः नान्विह योगविभागेन णाकिंचित्प्रयोजनान्त्रविकार
र्यस्य विभागे वान्त्यविभागे वान्त्यधिकारस्य विशेषाभावादित्याशंकाह तत्रेहेति वाक्यभेदेन संबंधप्रकारमाह तस्मादिति व्यपदेशीवद्भा
वादिति अवयवानां लवयलं मुख्यमेव समुदायस्य तु गौणमित्यर्थः तत्रास्मिन्विषये गौणोपिकार्ये प्रवृत्तेरुक्तत्वात्सर्वेभ्यो द्विर्वचनमाप्नोतीत्या
ह ननु इति नन्वेकरकारः कूपसर्वेषां नीसेमादीनां कगपदव्यपदेश्याविदित्याकाङ्क्षायां तेनोपयादयाति यथेति इससनाग्नीसेति एतस्याप्र
यणो हेतुमाह नहीति अर्थवत इति अर्थस्य त्यागोपादानाभ्यां भेदकल्पना सुकरत्वादित्यर्थः विशिष्टज्ञानस्वरूपादानएवार्थवद्ग्रहणपरि
भाषोपस्थानमित्यत्र लिंगमाह अनर्थेति परिभाषानाश्रयणे हेतुनतरमाह धातोरवयवस्येति अर्थवतो धातोरवयवो द्विरुच्यत इत्य
तोऽनर्थकं इति मती यते अत एव जाजागारेत्यादौ जागरित्यादेर्द्विर्वचनं भवति किंतु तत्रैकास्मिन्नेव प्रयोगो युगपत्सर्वेषु संगच्छते इति किं
वा प्रयोगान्तरे पर्यायेण तत्राद्यः पक्षो नोपपद्यत इत्याह अत्रचेति तत्रप्रमितत्वात्तावदसंभवमाह नत्वेकस्येति एकत्वेन निरूपितस्य द्विर्वचनप्रसा
तत्वान्नत्वेकोवयवोनेकस्यावयवत्वेन प्राप्नोतीरूपायेति शंकायां कुत इत्याह अवयवस्य गुणत्वादिति युगपदनुष्ठानासंभवादपि पर्यायप
प्रसंग एवेत्याह एकस्मिन्नेकोच्चर इति तस्मात्प्रयोगान्तर इति नत्वेकस्मिन्प्रयोगे पर्यायेण प्रसंगः संभवति अनभ्यासस्येति निषेधात् इज इत्यह

कै॰ वि॰
२
3

सेकारस्य च द्विर्वचने रूपासिद्धिं दर्शयति इकारस्येति न तु रूपासिद्धिरेव दोष इति दोषान्तरसद्भावकथनमयुक्तमित्याशंक्याचष्टे रूपा
सिद्धेरिति अनवस्था प्राप्नोतीति अत्र तु जकारादेर्हलः स्वरप्राप्त्यभावाद्द्विर्भावमानत्वमेवेति तेन व्यवधानात्स्वरासिद्धिः अवयवे कार्ये
द्विर्वचने णल्लहानिर्दोष इत्याशयः इति नामकारमाह एकस्मिन्निति ननु अवयवान्त्यस्यैकस्यैतन्मतमित्याह एवेति समुदाये द्विरुच्यमाने कथं णल्
ल्लहानिरित्यत आह एकाचप्रयासहरणेषितेनायमयाजादिनाणोषित्वपोपकारात्सकलाभावात्प्रगतानुबन्धानां भाव एवं समुदाये द्विरुच्यमा
ने वपुषानां तत्सकलेलाभात्प्रथक् द्विर्वचनाभावरूपापायेन परिहारात् समुदायपरत्वे एतदेवाविशारदपि तु भाष्ये चोद्यसमाधाने इत्याह
इत्यत्वेणसासाद् इति अवयवे त्वेति एकस्मिन् प्रयोगे एकस्यैवैकाचो द्विर्वचनेनभाव्यमित्युक्तं तत्र पादिकस्मिं द्वेदवयवे द्विर्वचनं क्रि
येत न तरावयवान्तराणां समुदायस्य च शास्त्रस्य सिद्धफलं न सम्पन्नमिति णल्लहानिरेवस्यात्तस्मात्समुदायस्यैव द्विर्वचनमिति सिद्धेभा
ष्ये व्याख्यातुं व्यादुरित्युपलक्षणपर्याये तादवस्य दोषस्य समानत्वादित्याह एकस्यानेकस्य चेति इतिनतस्येति एवमिहाप्यचीवति
पदार्थलाभेऽप्युपलक्षणत्वाद्द्विर्वचनसंबन्धप्रयोग इति एवं पक्षः विशिष्टसंबन्धाभ्युपगमे पद्यप्युनः पदार्थ एव शब्देनाभिधीयते तथाप्युपल
क्षणस्याविवक्षितपरार्थस्य विनसंबन्धविशेषवशात्कार्ये प्रयोगो भवतीति प्रत्यावर्तमानपदार्थविशेषणमाने प्रदर्श्यमानेत्याह लादेः

एम॰
२

पत्रसंयोगः समवायो वा संबंधस्तत्रा संसक्तयो वा संबंधस्तत्रा संसक्तयोः संयोगायोगायुतसिद्धयोश्च समवायाभावाद्युतानयनेपात्रा
नयतवडुपलत्तणमप्यवजेनोपनयपाकार्यंप्रतियपद्यतेतदेतद्दूर्शयति अत्रसंसर्गोस्ति खलुस्वामिभावोत्रभवनुमानात्मसंयोगसंबंध
एवात्रबडूब्रीहिरितस्यार्थः विशेषणत्वाविवक्षायामिदमुदाहरणं तत्पलक्षणत्वाविवक्षायामित्याह दृहत्वेति यत्रगुणस्वामिभा
वःसंबंधस्तत्रदेशांतस्यामिरपिगोभिःस्वस्वामिभावस्याविहितत्वात्सन्निधानादुपलक्षणस्सनकार्यपोगरत्याह चित्रगुणस्वत्वेति भ
क्तेत्वत्वयपवावयविभावसंबंधे बडूब्रीहिः विनानाद्उपलक्षणस्याप्यवृत्तिपवसहेवचनसंबंधोपपत्तिरित्याह दृहत्वेति तस्य कार्यंभि
ति उपलक्षणभावेनाप्युपादीयमानो प्यवयवःसंनिहितत्वात्स्वयविनोविशेषमाने कार्यंप्रतिपद्यतरस्यार्थः भाष्योपास्ति संपश्यत्उप
सत्त्वास्तु रेः कथंसंगृहीतस्यादित्याशंक्याह लोपरूकारत्वात्सत्त्वात्पणमित्ति सत्चनार्थत्वात्सत्त्वात्पणंवा काध्याहारेणसमन्वयोपपत्ते
रेकस्मादूहणकका क्वोरध्याहारेणवहिते वाक्यानुद्भवनोत्ति सार्वत्रिकोऽध्यायः तेनात्रा प्यध्याहारेणान्वयेपपत्तेः तृपोस्थानमित्याह
तत्रेहेरति आदशम्मःसंख्या संख्येयवर्तेते तत्राकुः यत्रेसंख्येयामितिविताणमकरणेवशण षट्रूपसिद्धेसाध्यपेणमनयप्रयोदशति
तत्सवर्णधारणस्यासंख्येयत्वेहितोपःपसःतदेमुदाहरंत तत्र परेतितरास्यानेहवेचनमिति एकारः शब्दस्यानेहेण हेत्वेन्मादेशत्वेनभ

कै.वि.
५

वत्तरातिस्थानादेशाभावस्योपपन्नत्वात्परिभाषोपस्थानस्य बाधकाभावादुच्चारणस्य संख्योपलेस्थानादेशाभावस्यासंभवात्त
परिभाषानोपतिष्ठेतेत्याह पदान्तेति ननु कृद्योगे कर्मणि षष्ठी विधीयते न चात्र कृत् तत्प्रयोग इत्यत्राह उच्चारणेति प्रयमाणा कृ
योग एव षष्ठीति पञ्चमस्य वा तेन षष्ठेनेत्याह शेषलक्षणा वेति कर्मणः शेषत्वेन विवक्षितत्वात्षष्ठीप्रयोगात्मकधीगर्भोदये षाक्रमेणा
शेषत्वेनाविवक्षिते षष्ठी विधीयते न तत्राप्यस्त्राप्ये एकाचो द्वे उच्चारणे भवतः एकाचं द्विरुच्चारयेदिति तदा द्वितीयपक्षोत्पत्तिरित्याह
द्विष्प्रयोग इति नन्वादिरादेशत्वादोपरत्वादिलोपे स्थानेद्विर्वचनचोतिस्थानिवद्भावात् द्विर्वचनमस्तु को दोष इत्यत आह प्राक्द्विर्वचन
मिति अप्रवेति तथा च भाष्यकारो वक्ष्यति नित्यमेवादौ द्विर्वचनमित्यादि नन्वादिरादेशान्तरत्वादेशस्यापि स्थानिवदादेश इत्यतिदेशात्
ग्रहणे न ग्रहणस्यादेरित्यत आह नचेति ननु यथा खट्वादेरादोषवर्पसमुदायस्य स्थानेविहितस्यापि स्थानिवद्भावादेशत्वादूपरत्व
भवति तथात्रापि समुदायादेशस्य एकदेशैरतिस्थानिवद्भावः स्यादित्याशङ्क्य वैधर्म्यमाह पत्रचेति ननु कृते पिणि लोपे द्विर्वचने चोतिस्थानि
वद्भावादेशत्वसैवप्रवर्तते द्विलमिति केषांश्चिन्मते स्थानिसत्वमभ्युपगतमस्येत्यत आह द्विर्वचनामेति अशेषेः सम्प्रदायादीनि वाक्या
निभाष्यकारेण तत्रेव व्याख्यातुं समानत्वात्तत एवावधार्यत्वात्रेहास्माभिर्व्याख्यायन्त इत्याह अशेषेति शब्दान्तरत्वादिति आदेशादेश

एप
५

वृसत्त्वाद्वांतरसमुदायरूपमादेशो विशेषणत्वे तर्हि स्थानिवद्भावादादेशादित्वमस्त्विति सत्यत्राह आदेश इति गणत्वेनापवादोऽस्य स्थानिव-
द्भावनिषेधस्तत्रस्यापि तः नन्वेवं स्यादपि विधावत्रोपदेशस्य स्थानिवद्भावादेकाचो गणत्वस्य लाभो वास्य निषेधो भविष्यतीत्यत आह एवं स्यादपी-
ति ननूपदेश एकाच्त्वादनुदात्तप्रतिषेधः स्यादेव सत्त्वाह उपदेशग्रहणेनेति आह इति से ख्यापाचेति प्र पाप्यचदशायामभिधानेनैव पारिस्तादा-
वानुवृत्तेस्तपचरशत्वादिकमप्युपगम्यते न त्वेहापीत्सर्पः नन्वेकैकस्यागलमासेहुमेत्तां शङ्काह एकमेवेति ननु मसेकवाक्यपरिसमाप्तिरिति
मापादरवपरवपोरप्पगसत्ता स्यादेवसत्त्वाह एकैकेति जनीगत्यशङ्कानजिते अत्र सध्वोपदेशस्य स्थानिवत्त्वेनाशंकादीर्घविधिं प्रति इति तिष
धात् ननु हिष्प्रयोगे जनी गाहिरपिप्र/हिरेवेसत्त्वाह विशेषणसामर्थ्याद्धीति गहेरत्र विषयेगत्वाव्यभिचारात्। ननु सेषवे सादावभ्यासाड
तरस्य सकारस्य पदादित्वाभावात्प्रतिप्रधामात्मेत्वासिद्धत्वेसात आह इचेरिति तदादेनैवेति यस्मात्तु इट् विधि: तदादिन्तं दन्तस्यप
दसत्ता/विधानात् ननु नात्र प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य संमोहः कस्मात्तर्हि प्रकृतेरेवेत्याशंकाव्यावृषे भत्सपोत्तानमिति नात्र शास्त्रे हूहू समर्पो
गत्यतेकस्तर्हि लौकिकस्स सर्पः तावेवेति खौ काव्यसंग्रहश्लोक इति प्रतिभाति तन्निराकरणाय हपरीहारांतरमिति आह नात्र शपमा विषय,
रोति उच्चारणक्रियापारवेति एक एव शब्दो हिरव्याप्ते रतिक्रेपापा एवह्विलं उच्चार्यमाण शब्दस्यैव एवं तत: क्रियमेसा हतत्त्व ध्वेति ए

वै॰ वि॰
५

5

कैवेति नञ्हूयो एग्यंगगपदसंज्ञेत्यामुत्तः अतसपग्रहणेपस्मादिति नञुपस्मात्रसपविधिरिसत्रस्पमादिग्रहणमत्र विवासितं नञ्क
पनसमक्रृते अनुपोगात उच्चारणभेदादिति आवृत्तिसपादितपादिलसंख्यपाविरोधादेकत्वसंख्यानिवर्तते उत्तरसंख्याहत्स
चरितापि अर्थसंख्यानिवर्तयति तथा च विगिगेरोति अत्रापि सेठ रकारो हूरुञापयते अवौत्तरपोः पससपो विशेषं विशादयति नेद
त्रेति अजानतुवरूवो हि पसे पिअपमस्त सर्वेण विधानात्सामर्थ्यादने नाहूतोपसैव भविष्यतिके हूतोपग्रहणानेसत आह अजादीरिति
नञुकर्मधारपपसेप्प च आदेरुत्तरेषां सर्वेषामेकावांभू संगाहूतोपसेति व्यक्त्यमेवेलत आह कर्मधारपेति अत्र कर्मधारपसैव ग्रहण
मिति नियमः कपरस्त आह तत्रेति नञुमासत्वादेति हेतपादनमनर्थक सर्वत्र मातापेवेति वृत्तिकपना दिसाणेवापरीहरति प
घपीति विशिषेति वाधाभावे विशेषेसप्यः तेनापहेलपेर्त्यात मात्रे विघानीभावादित्सपेरति पत्रादिमात्रेरत्नेन वाधः तत्रेति वृ
त्तिर्नवक्तव्या रहगुन्तदभावादुक्तेव्वेवेसर्पः एतदेवोपपादपितुमाप्येचोपमतिसमाधानेन त्रचोदकस्याशयमाह पेननामात्रेति पक
कारणेरेति एकेनपदेशस्यान्तात्त्वात्तदेवाहूतोपस्यापिपरत्वापोगाहूरोधः पपाषात्मेर्पफः कृत्तवोवाजपेपस्य चतुरस्तत्पाजै
लचतुरस्रलपोर्मिअफलत्वादिति समानफलत्वमपि बाध्यबाधकभावेनिमित्तमपा दर्शयितुमाह्मणोदपतातक्रौडिमापेत्ता

एम
५

दनसेकस्य फलस्याभेदात् बाध्यबाधकभावः यथा वानैवारम्भरूतं खावाप्रतानामिति न खावपवनेन वै तुष्यफलकेन तत्स्फुलोत्र
वयातो वाध्यते तत्वैम्योलूखलमुसलसंतानां नु फलभेदात् बाधकभावः यथा वानैवारम्भरूतं खावाप्रतानामिति नखावपवनेन वै तुष्य
फलकेन तत्स्फुलोत्र वयातो वाध्यते तत्वैम्योलूखलमुसलसंतानां नु फलभेदान्न बाध्यबाधकभाव इत्यर्थः परिहारवादिनस्त्वाशयं दर्शयति
अनेनेति अद्वितीयत्वादित्यासिद्धो हेतुः कृतेपि प्रथमाद्विर्वचने द्वितीयस्यैकाचोभावादित्याशङ्काद्वितीयस्य व्यक्तिः प्रतिपत्तेनजातेः सा
द्वितीया व्यक्तिः प्रथमद्विर्वचने कृते द्वितीया न भवतीति व्याचष्टे यस्य द्वितीयस्येति प्रथमस्यैकाच एव पूर्वं द्विर्वचनं न द्वितीयस्येति पदनियमः
ततोयविरोधः स्यात्तस्मानुनियमो न नविघते हलमावादित्ति परिचोद्य परिहरति ननु पदीति रुषां तस्य कादाचित्कत्वं दर्शयति यदा द्रूयोरिति
तीयस्येतिजातिरभिधीयते रस्ताशये तन्नाहि किंचिदुच्यते तस्माद्वितीयचोद्यमित्याह द्वितीयसामान्येति सामर्थ्यादिति पादे कृते प्रथम
द्विर्वचनयो द्वितीयः तस्मात् द्विर्वचनाविधानमनर्थकं स्यादितित्तत्सामर्थ्याद्वितीयविशेषस्य ग्रहणं सिद्धता सर्वः एतदुपपादयितुं प्र
क्रियामाह अटटतीति विपरीतः क्रम इति प्रथमद्विर्वचने कृते हलादिशेषात् सर्वद्वितीयद्विर्वचनं ततो हलादिशेष इति एवं सति अट टकारस्य
स्य द्विर्वचने द्वितीयद्विर्वचनं अर्थवद्भवतीति भावः ननु कृते प्रथमद्विर्वचने हलादिशेषे च समानत्वतीतं कस्मान्न भवतीत्यत आह अनेनेति

त्वाद्वेति वर्णाश्रयत्वादंतरंगं पररूपं इत्वं तु बहिरंगमित्याह इत्वं हीति न तु वर्णाश्रयांगं बलीय इति पररूपं बाधित्वेत्वेन भाव्यमित्यत आ
ह अंगस्याभ्यासेति नन्वाध्यायपरिसमाप्तेरंगाधिकारः इतीपस्येत्वं स्यो देवेतिचेत्तत्राह सत्यमेवेति उत्तरमर्थं प्रकृतं संगमयति तस्मा
दिति सामर्थ्यविघटनवादिनश्चाशयं दर्शयति इतेपीति तस्य स्थानिवद्भावादिति अचः परस्मिन्नित्यनेन प्रसज्जमानं निषेधयति
कयपूर्वदासे सवर्णविधित्वाभावान्नेति द्योधाप्रसंगात् सर्वत्र च सप्तमीसमासोपि तत्राश्रित इति भावः अपपरस्येति वर्णादांगं ब
लीय इत्येकादेशं बाधित्वा यडाभाव्यमित्याशयः मन्यत इत्यनेन तत्र पंप्रत्रिपापूर्त इति दर्शयति अत एव पाठांतरमाह अत एवेति
तस्य त्विति एकादेशे स्यात्तद्वद्भावादभ्यासग्रहणेन ग्रहणात् आ उ वोणिषतो इति ओणस्तत इ आणर इत्यरंति स्थितेन प्रथम
द्विर्वचनं ओणः ओणः अभ्यासः ह्रस्वत्वं तु नीपु द्विर्वचनं ह्रस्वत्वं अभ्यासस्यासवर्णे इयङुवङादेशः हृपो रुकार पोरेकादेशः ननु प्रपो
जना तु वृत्तिसमाप्तेन भवतीति केमत्यते नानिषार्थेति तत्राह गृतो परस्येति व्याकृतिरिति भगवतः पाणिनेः अभ्युपेषदार्थे इति लस्या से हूं तु सा
रेण कृत्वित्वस्यवित्वं सस्याग्रपणादिषु ति गृणसे पः एवमहृत्वपवादेति बाजिकोक्तो हेतुः समर्थित इति तः पसान्तरे पपतिहारमेधा नापपत्या
वेत्यादिना तिकमिस्याह भवत्वित्यादि तीपस्येति सामान्यावेहितस्येति धातुसामान्ये विहितस्य पमाद्विर्वचनं मजादौ विहितेन हि तीपद्विर्वचने

नेन विशेषाविहितत्वात्तस्यापि संभवे बाध्यते यथा दधिदानं तत्क्रतुदानेनाभ्यां दनसेकाख्यस्य फलस्याभेदाद् उज्जवाधरति चेत् अत्राप्यभ्यो
भिधानाख्यं फलमेकं अभ्यो भिधानापहृत्स्वारण्णन तत्स्पर्शे वै नासिद्धत्वात् अपरूपविशेषाख्यं फलमियत्तर इति चेत् अत्राप्यपि पुरुष
तस्याख्यं फलमित्रं दधितत्क्रपोत्तमभेदात् तहृषोत्तदाबौ इति क्रपोर्वैशंप्यमाशंकापरिहरति ननु वावरत्वादिनाऽवच्छायं तपोरिति ए
कापिषष्ठी प्रपमाण तत्रादिसापाण्यपेत्तसव्वविभेदाद्धि घृतेष्वक्ष्यादेरित्वं भवति अचोत्तस्य चेति तदेतदाह एकस्माद्धि इति वाजना
नामपीति तेनाटीसरत्नत्रटकारं वर्जयित्वा रसरसस्य द्विवचनरूपासिद्धिः नन्वेकाचो द्विप्रथमस्येति वचनाद् द्वाभ्यां सनात्मवन्मेस्यासिद्धो हे
तुरित्यत आह अभ्यासीरिति नटभापोवह्वेति पदाभ्यस्य कार्ये विधीयते तदा तद्गणावं जनानीति द्वितीयाद्विवचने विधीयमाने द्वितीय
एकाचितत्तषामंतर्भाव इति न दोष रसपः न्यायासिद्ध इति नालिंगेनाएवोपसाध्यते किंतर्हि उक्तत्वात् पासिद्धोप्यो अनेन द्विः क्रियत इति स
पः नन्वाटतुरित्यादौ द्वितीयद्विवचनस्याप्रवृत्तत्वात्कथं प्रथमद्विवचनं बाधस्यात् अटिटिषतीत्यादेरवस्थानत्वात् एतावता नैकाच्
पंदर्शयति दहाजादेरिति तत्रेति अजादेरित्यामान्येतस्यामपीति अभ्यासेन तेषु व्यवहितेषु तोपवसोऽप्यक्तो प्रवृत्तः सर्वत्र अजादिवा
कोऽप्रथमद्विवचनं बाधेत एतदेव विशदयति आटिटिषतीत्यादाविति नन्वजादेरितिवचनेन प्रतिषेधः क्रियत इति प्रतीयते इत्यादिश

कौ.वि.
७
7

प्रकृतिमित्याह अभ्यासे रेवेति व्यक्तिपक्षाश्रयेण परिहारः स्यादत आह अजादेरिति ननु व्यक्तिपक्षे पदेपसेकस्यांविधौ प्रवृत्तस्याण
स्त्र स्वचरितार्थत्वात् व्यक्त्यन्तरे पुनः प्रवृत्तिर्न स्यादिति ताशंक्य जातिरूपलक्षणेनाश्रयणाद्दोष इति परिहारान्तरं जातिपक्षाश्रयेणेति तेलो
क्त्वा पप्रदर्शनेजातिपक्षापरिग्रहः परमित्याह तत्रेति एतदेवोपपादयति पूर्वाभ्यासमात्रकृतेरिति जातिपक्षेऽपक्षेपरिहारस्यानुक्त
सिद्धत्वात् व्यक्तिपक्षेपरिहाराभिधानमभिधास्यत इत्यनेनोच्यते स्याहाव्यक्तिपक्षेऽपिचेति कृत्वो हलादिशेष इति संहितपाठः
त्रपाठे इत्यः अहलेति विभज्यते तत्राभ्यासस्येति षष्ठ्यन्तमनुवृत्तमपि तो पर्यात्म्य पमा ततो विपरिणाम्यते तेनाभ्यासस्य स तवेस
हलो निवृत्तिः क्रियते आदिशेषस्त्वनेन नु यत्रादौ हलः संभवस्तत्र सोऽभ्युपगम्यते न तेन दोषः नद्य प्रभ्रमतिव वन पो राण एपंद
शेपतिः यथा वर्णस्याचरतीति नटभार्यावादेति एतत्सूत्रं सूत्रे व्याख्यातं एवौ न तु हिणोगेपंच भौविधानात्क स्मान्न वेपिति व तत्परं
तन्माह अवधीति रहल्ववपवेति सूत्रे रवर्णद्वस्यावपगावालवितान्तवे परीणामशब्दात्माह उहरति उभपोरस्यापेक्ष योगे
तिन्मन्न लसता पापरस्पापे क्षेत्र साहभाव्यमेति दूपोरे कासंतावेपृति अन्नपाय सेकवाका परी सामास्ति गीतेत्यापाव
षभेनद्धपोद्धसंज्ञस्यानो तन्न वेदान्तपदाम कवजामेतिव च नातक पदूपोः १ प राराजत्वंस्यादित्यत आह पस्या गदाजत्वर

एम.
७.

ति कथमेवं व्याख्यानं स्यादित्यत आह प्रधानवाचिनो ऽतीति प्रधानं वर्जयित्वा परिशेषमनुदात्तमितीति सूत्रार्थः न हि योगपद्यासंभव
शङ्कापर्यायमृगः कथं भोक्षे द्वारशीतरस्तत्र त आह सर्वाववचनेऽत्वेति कथं पुंहि त्वं वचनस्यो भेग्रहणं सम सह प्रत्ययस्यादित्यत
आह सहभावेति एतच्चोमेयं ग्रहणं सामर्थ्यालभ्यते इत्याह इत्युक्तिमिति ननु मृसेकं प्रवर्तमानापि संताहि इत्युचनेनाहि पो सनो
रेव स्यात् नान्यतराणां पारतिको तदुस्पर्शमे ग्रहणेने सत इत्याह कृत इति द्विवचनमित्वेति व्यनतरणत्वादिति द्विवचनमात्रापेक्षत्वात्
अस्मात् सलोपस्त्वेकारस्यात्रि योगेन विधीयमानः प्रसपरिशेषमङ्ग विशेषमप्यास वापेक्षते इति वा हि गः अभ्युपगत संतापाम मभा
वादिकार्यप्राप्तिरितिपारपिरमात्रे पामाह अध्यापक्षेति उभौ साम्यासस्येति सूत्रार्थ माहि इति पार्श्व एकैत्रासे हि पमाह द्विवचन
न इत्येतत्त्रिसमवा तेन दा हि द्विवचनात्पूर्वं परत्वाद् नेनेत्यनेन — कृते द्विवचने च प्राग्गे ऽभ्यासे णी स्यादित्येग स्य स्ये हि लान्तत्र प्रियरमन
र्थकं स्यात् कृतत्वात् नतस्यानि संवृतापयजीत्स र्थः परत्वाद् द्वावरति ननु नित्यत्वात्पूर्वं शपः प्राप्नोति कृतत्वात् कथमेतत्समु कथमित्यत
आह सोपीदीति उभयोर्नित्यपोष्य परत्वाद् द्वावः प्राप्नोति श वं वा न तं गत्वादिति एकादेश एक पदान्त विशेषं मध्यमकार रे णासंत
कमन्तरत्वापेक्ष सम्प्रवर्तमानो वक्ष्यपे सत्वाह हिं गरत्नमावः प्रवीणतरप स्थ पोरा शा ऽद ये पं ति नच्चेति नत्त्व म प्राप्तेषेध कृते कृते वाह

पोरकारपोरैवैकारादेशात् इति कथं जिसत्वमित्यत आह । मितः पूर्वमकृतत्वादिति । मितः पूर्वोक्तत्वं तत्रस्थापितमित्यससातिप्रतिषेधे गुण
भक्तत्वादमित्यस्य प्राप्तिः । अपवादमात्रं सारेलोपादौ पद्यादिवृत्ते । एतस्मात्त्रितिरित्सौरत्रीडितः निमित्तमवानंतरीत्यादिना एवं मत्वा देशः
ततो भावो न प्राप्नोतीत्युक्तं भवतीत्याह । अन्यंनादेशे चेति हिशब्देन सर्वे तत्प्रपूर्वादानां पूर्वमेव वृत्तेनाप्रमकाशयति । उत्सर्गेणाप्रमिति
पूर्वाकर्मणि रप्रणीत्सणाधात्वंत्वेभ्यः सावकाशत्वात्साकारांते भ्योधातुभ्यः स्वरेहादौ स्वरेन प्रवृत्तेनैकप्रत्ययपरत्वानेत्सरे इमलाजनत्रम
रितिप्रवर्तते ननु तेन मुक्तो विषयेणप्रवृत्तेरत्सेवनाप्याप्तमित्यपेक्षकल्पवापवादामिति पक्षान्तरस्य विषयदर्शयति पद्यान संभ
साराणां इति ॥ जाग्रि जस्पेरीति रकारस्यौधातुनिर्देशार्थोऽपि स्त्रांतेभ्यः सावेधातुक इति रहि चकृते जाग्रियोतिमवत्सेस्त्र
रिपषांतेजायत्वेत्सादपरत्वे विताप्यमाने वेवोऽउः समस्य सेनस्यादिति षड्ग्रहणमपनोपसंहते इति वक्ष्यामीति चोरकाशयं दर्शयति
जाग्रितेरर्थरीति नेनु व्यंतरस्वात्मनेपदेषु न तरत्सारादेशस्यासिद्धत्वात्केमध्यस्य सतपाप्रपो जनमित्यत आह अत्र सत्या
नामाद्रिरीति नेनु जाग्रि त्वादिभ्यः एवमेवासउपवेशनरक्षस्यानंतरमोऽः णासूरछापामिति पच्यरातिकथं तस्याप्यलसंत्वास्या
दिस्पतन्त्राहवेर्वारोनेनतरामीति वऊतरणीत्यपीरति वहो लोपोमत्र वहो रच्छस्यापिदवेतिमपिषणाहृस्वत्वादितत्वानमेत्रेपादप

एवपटति वेबीङो तंतरं त्राषस्वभेश ास्तिवसनेवशं कातााविति अमेतुमध्यमेन परं ति तमतेन भाष्यं दूषयामित्याह शास्तिवस नरति
पुनपटतीति शस्तो तिपाटेपि नएष्य धा लंतत एमेदन कारांतामेरे तवि तहि ससिरेव गत्ति पानिरीषो र्यभेदादिति मेतांतरंत दा प्यपेण
चैन दुक्ता मेसाहन्यमेत्वाङ्गरीति ननुभाषा पावरवेभागुरिरत्रोप मित्यादि प्रयोगदर्शना क्लप्यवेशो प्छ्य दसलक्षमुक्तामि सतन्याहवशो
भाषा पामिति वृत्रोरनंतर चक्रेरीत वङ्ङुन्मपन पनेरति पद्याते ततो गणपरिसमाप्ते तत्र चक्रेरीतमिससामसि हूत्वा दाहपङ्लु
गंतस्येति अग्रेङ्गरीतिप्रतिषेधेवचनसामर्थ्यादि तस्य प्राप्तीति कर्मर्यमाभिधायतत्रानुपपत्तिमङ्गावसमीचीनमर्यदर्शयति येदि
दुङ्रत्वादिताकेयपुनः सत्रेण सत्रानांग्रहणमिति तप्रकारमाह जक्षइति एषा गेति तेन तत्समीपारति आदिशब्दस्य समीप
वाचित्वेन तद्ग्रहणस्वितानोवङ्ग्ले हिरीतिजक्षः परेषां षण्णां तत्स्वस्त्राभ्यस्तसंताःसि हूरसर्थः॥ ॥लिटि॥ ॥जगस्पिषतरतिखा
र्थिकं सन्नानादि छापासल्लोलथिषणरति पङ्गतात्सनन्यमुपसदि तिसनतास्मिकवृद्धिकाभिलाषमर्वाविप्रतिषेधेनाद्त्रोपः तद
ता ध्नेङ्वङगिलोपः अलोलपादिति पङ्तागणेव॥ ॥सन्पङ्गे॥ ॥विभक्तिविचारमात्रसेङ्गानुपपयोगादाह विभक्तोति अर्थभेदमपूरति ते
उपस्कृष्टेपेल स्कृगतोदोषमभ्य सलेनंतर एण्यतेकथमत्रेति पञ्चरूपेसत्वार्थभेदविशदपतिः भ्रमपग्रहणेरतिनतु हनङ्त्तरस्य पङ्दूङेमत्रप

कौ॰ वि॰
९
9

सेप्युपधालोपे सतीत्यनद्यत्वा द्वानो र्द्विर्वचनाप्रसंग एवेत्यत्राह गमहनेति ननु सन्नंङ्तस्य द्विर्वचने रेटः कार्यित्वान्निमित्तत्वायोगात्
यमुपधालोपस्यस्थानिवत्वस्यादित्यत आह सतीतरस्मिन्निति ननु स्थानिवद्भावे सति धातोरेव कार्यित्वं नत्वीकारस्येति चेन्न अत्रः
स्थानिवद्भावमास्ति वेलापामोकारस्यैव कार्यित्वमित्याह यययीति अनुदात्तविशेषणं चेदिति विशेषणस्य फलं दर्शयति पदाः
त्वेतिसंसन्यङ्न्तस्यापीतिस्यत्रापि परत्वादुपदेशोनुदात्तादेकाचअप्रयमाणादिति प्रतिषेधो न प्राप्नोतीत्याशङ्क्य निषेधान्तं द्विर्वं संख्येयैकाचलस्य
वाधितत्वात्तत्समीपस्येटप्रस्मारणादितिरूपासिद्धिः कृपामित्यत्राह अप्नोतेः सन्नीति नलग्नातेः परस्मैपादित्वात्तद्द्विर्वचनमशोरितिस
तिपरतोधातोर्द्विर्वचनमितिमर्षः पलकुत्त्वषत्वानीति रूपप्रसङ्गेतिजभ्यादिनाषत्वषष्टोः कस्मीति षकारस्य ककारः अदेशप्रसपयोरि
तिषत्वं अचि कुमारणरतीति स्थिते अप्रसरतीत्यस्मिन्नप्यवत्रासिद्धोपमाद्विर्वचनरतिपरत्वात्षत्वादिषु कृतेषु द्विर्नोपस्यैकाचः स्तुरस
स्य द्विर्वचनं हलादिः शेषः ऊहोस्तु रीति ककारस्य चकारः सम्प्रतरमीलं ञेष एवं वक्तकोसौपलरसेत्याह पपाषादसलादिति षदसि
सर्वविधीनां विकल्पोभ्युपगमात्तन रमावादित्यपवादाभावादुत्सर्गस्य प्रवृत्तिरिसर्पः उपेपेति लोकसिद्धरूपानुसारेण उपेपस्य
नित्यस्य शास्त्रसिद्धपर्यप्रकृतेर्भसपादेकप्रपापंभतंकत्वनीपमित्यत्र धातुर्वेपमोभाग्यपणोपरस्पर्यः उक्तचउपादापाधिपेहेपास्ता

एम॰
९

उपापान्वस्कृते उपापानां चानेयमोनावश्यमवातेषत इति द्विर्वचनादधिकस्येतीहेतुगर्भमभिधानमित्याह यस्मादिति समुदायोदेशात्वा
दिति विसरस्य स्थाने विसविसरस्य समुदायस्यादेशत्वात्स्कोन्तरेणानायदोष इत्याह यदात्वेति एवं द्विर्वचनाधिकस्येतिभाष्यम
पिपोज्यमित्याह द्विर्वचनेनेति सर्वे सर्वपदादेशा इति यदापन्याय आश्रीयते तदा द्विष्प्रयोगविधानद्वारेणाप्यादेशा एव विधीयन्त इतीत्
त्रापिपक्षे संप्रमोह एवेत्यर्थः आक्रान्ते पक्षे इति अगर्गकृतेरेकलाघवात्यपक्षे इति अगव्यक्तो ह्ययं भावाभावाभ्यां भेदात् ननु उदानाद
नयोरित्यस्मात्सनि द्विर्वचनात्स्वैपरत्वाद्दीर्घत्वं स्यादित्याह किमुच्यते एतर्हीत्यादि तत्राह झलन्तमिच्छतीति अभ्यस्तत्वाभावादिति। कृ सं
प्रसारणमभ्यस्तस्य चेति संप्रसारणविधानात् स्त्री रोरके सएकोर से कुवाकं भवतर स्यध्याहारः तत्रजातिरप्राप्तीनामिसेकवमाशंका
हव्यक्तिविरोधेति मह तेकल्पनामित्यत्वरस अत्राह प्रसयप्रसकारेति सम्प्रउ तस्य द्विर्वचनामिति यक्षे हंसरस्यादौ प्रसस्य सकारवहितएकाचभव
ति विषयरतियत्वादयः अत्र यत्वादिशब्देतेषु पृथ्वात्रिसमीसयोरिति द्विर्वचनेसतीछरूपसिद्धिः अनेनयाप्नोप्याप्नोटेत्साधयतित्वं प्रसंगः अद्वि
वचन इति द्विर्वचनशब्देन षष्ठिकमाषमिकं वाविशेषेण गत्यते॥ ॥दाश्वान्॥ ॥ननु षट्सु षेण इति भौवादिकस्यात्मनेपादित्वासस्मेय
दमपि निपातेमिति किमुच्यते सत्यहे हीयं त्वं वद्वितेप्रतिषेधो वेति तत्राह षट्सु षत्वर इति चौरादिकस्येति ननुयो द्विचेतिकुप्रत्यय सन्नियो

गेन ह्रस्वविधानाद्यपुरिति सिद्धमिति चेत् तत्राह । यो ह्रे चेति । ननु चाणवरस्त्वाद् दीर्घात् ह्रस्वादिर्दोषः कस्मान्न भवति सत्रा ह्यभ्यासस्यानचीति
भ्यासस्य यङ्व्यतेतरविन्नभवतीत्यर्थः । ह्रस्वत्वं तु दीर्घोच्चारणसामर्थ्यान्न भवति भावेलकारः इति । ननु कर्तरि परस्मैपदस्मसंगात् त्यात्
मंतरंगमिति तत्रान्तरंगत्वादेवाद्विर्वचनात्पूर्वमात्वं भवति ननु परत्वादन्तरंगवाहिरंगयोरनुलवलत्वाद्धमाति षेधायोगात् यायुदात्सेव
ह्रूपोः मसयनेमितत्वाज्जुलसत्वाद्धमातिषेधोपपत्तिः एवं सत्वनत्वेऽपीति सत्वनत्वेऽप्यनैमित्तिकत्वादन्तरंगत्वादेवाद्विर्वचनात्पूर्वं
भवतः सत्रापि प्रतिषेधायोगः इत्यर्थः अन्यथाऽभ्यासस्यानेरितिवृपादिति प्रत्तालाघवार्थं प्रतिपत्तिलाघवार्थं च अन्यथाकरणं तु न्न
तन्त्र पूर्वमपि सङ्गते पूर्वं तापकमेवेत्यर्थः ननूदाहरणस्यापि दर्शितत्वात्तेकमित्यपुत्रमित्याशंकां तस्यानव्याप्तिधूमभिधेत्तेन डक्तमित्याह उवो
णोसादौत्विति यदिएवंमिति इणपेसादौ पादेद्विर्वचनेकृते गणत्वं द्वौ भवत इत्याशीपते तदान्यत्र चः परस्मिन्निति स्यानिवद्भावादसवर्ण
परत्वाभावादियङ् न स्यात् तस्माद्धमातिषेधन्याय्यपरणीपरत्वेऽत्वित ॥ ॥ इति नारायणीपे श्रीमन्महाभाष्यप्रदीपाविवरणे षष्ठ
स्याध्यायेस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ॥ ॥ ष्ठ ॥ ॥ यथा समासे सति दोषप्रसंगः तथा दर्शयति पुत्रस्य कुलमिति नन्वत्रा
लग्रहणाभावाद्दादिविध्यभावात्कथमतिप्रसंगोऽद्भावनेत्याशंकां परिहरति यद्यपीति नार्हकारोऽबन्धोपुत्रकुलमित्यादिर

साधुरेवेत्यत्र अरवगोरायादिवद्धर्यानरो साधुत्वादित्याह पदान्तेति सिद्धो वर्णग्रहणं स्वरूपासिद्धो हेतुः व्यधिकरणासिद्धो वेत्याशंक्य
सोपस्कारं योजयन्नाह वर्णग्रहणमित्यादि एवंवादिनामभिहितानुपपत्तिरित्यस्येति न चैतेनोक्तेपि सदृशान्तरेहषांतमाह यथा कृत्तेरिति प्रमा
सत्वेति कस्मिन्शाखे साकांक्षापामाधारत्वे नव्यक्तत्वात्तस्य एवावयवी भवतीपत्तद्रसम्बन्धः इह च पुत्रपत्यादावितिपुत्रस्य कुलं अपुत्र
कुलपत्यः कुलपतिकुलमित्यत्र तत्पुरुषेदस्सप्यः अयं भावः अत्र भत्वास सत्वाप सप्त तत्पुरुषस्य यानुमं एवं पदत्वस्यैव पुत्रपतीउ
उत्तरपदेऽस्तीति गम्यते। तत अयं उत्त सपूर्वपदस्य पुत्रपत्यो हृत्तरपदयोश्च पत्रपौर्वापर्येणावस्थानं तत्त्वापेविधिः यस्मात्सदाख्वे
दन्तास्तित्समात्समासे पूर्वपदं यस्मात्परं नास्ति तदुत्तरपदमनूत्ते गुण्यनंतावयवो यस्तत्पुरुषः तस्य पुत्रपतीउत्तरपदेऽभवत्तदिति दो
षाभावः नउत्तरादेविद्यभावोनतदन्ताविधेरेगुः स्यादित्याशङ्क्य तदन्तविधीतिनत्रविशेष्यासन्निधानात्पुत्रपत्योर्विशेषणला
भावात्कथंतदन्तविधिः स्यादित्याह तत्पुरुषेणेति उत्तरपदस्य सामर्थ्यात्सन्निहितस्य विशेषणत्वेन वचनाद्वयाख्यानाद्वेत्यर्थः इह
मितिवार्त्तिकं योजनादर्शयति तत्पुरुषेणेति पुत्रपतिभ्यामिति अनियत्वात्समसपत्नहणेति ओमसयग्रहणे तदादिनिय
म एवनिषिध्यतेतनुतरन्तविधिरितिभावः नन्वत्र स्वारेहकेतेसातसंयोगस्यावयवोपनकारोत्रनास्तीतिकथमतिप्रसंगइत्यत्रा

हल्ग्रनुस्वारस्येति लसरणसमवायिति न हीहमत्ते समस्तपदविधिरस्तीति भावः गच्छतीसर्प्पेटति ननु हि नस्तीति च्छ्नारणगणल
तपरिभाषितमिति भावे निषापदाप्पीनातेहृत्तोपप्पाशनृस्याव्यपी भावहस्याहपरिभाषानात्तेक्रमेरोति सत्त्वन त्वविधोप
रिभाषोपस्यानेदोषस्फोरपात्ति धात्वंस्येति तेनृणीजषट्ममतिष्ठुवस्यात् नत्रणमगषेचादोपदास्येति पदस्येत्यधिकारात्
पदावपवपोः स्कोह्नोपेनभाव्यं सचास्तसदेशापोरेवस्यातेरस्तपर्यः एवंणत्वेपिट्रूषव्यं टस्याहविभक्तिस्यस्येति प्रातिपदि
कात्तनुमविभक्तिषुचेत्यनेन प्राप्तणत्वं न स्यात् एवमुदात्तेनेतिघ्नतित्ताम्रापितेनेत्यर्थः सर्वत्रोपीति एतदेवभाष्येदर्शित
पत्रैवेत्यादिनातत्राशपमाहविधिनिषेधयोरिति मत्यासत्यापत्रैवांतसदेशस्यमासिःतत्रैवानेतसदेशस्यनेहत्तिपुंक्तेत्यर्थे
न्भविभक्तिरित्यत्रातेनन्यापेनपारिभाषानुपस्थानादंतसदेशस्येकोदीर्घःप्राप्नोतीत्युपधाग्रहणसत्त्वेकृतमित्याह
त्भविभक्तीत्यत्रेति॥ ॥वधुति॥ ॥मत्वेपदमहत्तिखरमितिवेऊभ्रोहोमहे सेत्यनेनप्राप्तनतुमातमातक शहपोरन्यत
रेपादानेतासेहरूमर्पमुभपोपादानमित्यत्राह मात्तमात्तकशहपोश्चेति ग्राहि विहृत्तियग्रहणखल्वपीत्यादिभाष्य
सम्मत्ते तेनपपोगमाशंक्यकस्यावेन्मरम तेमतीत्याभासस्यनिवर्त्तकेत्वेनोपपोगंदर्शपातिकाश्चिदिति प्रघलामिति सं

मर्णां पुनः कृतरमित्यर्थः विकृतिग्रहणे सकृते: प्राप्तिरेव नास्तीति परिहार उपपन्नतरः अथवेति अस्मिन्पक्षे पूर्वोक्तपरिहाराशंकाना
स्तीति विशेषः॥ ॥लिघ हज्यातेरविशेषं ब्रुवतो वार्त्तिककारस्याभिप्रायमाह असतीति सत्र इति। असतीति सत्रे हलादिशेषेणावत्र
प्वेसादिरूपं भवतीति समापि सत्रे रेफस्य संप्रसारणे उरदत्वे हलादिशेषे च तदेवरूपमिति न विशेषः भाष्यकारेण तु वार्त्तिककारस्याभिप्रायम
नपाहृत्य सरुषणोदत्तमित्याह भाष्यकारस्त्विति: न नमपेषांग्रहणे सत्यपि परत्वाद्भवन् हलादिशेषः कथं बाध्यते इत्यत आह उभयेषां
ग्रहणादिति उभयेषां ग्रहणे सति वाक्यभेदेन पुनरपि संप्रसारणं विधीयते न च विध्यंतरस्य बाधकस्य बाधकमित्यर्थः ननु जुहूवतुरे
त्यादौ प्रवर्तमानोपि सत्यपि वकारस्य सत्यपि संप्रसारणे रूपं सिद्धं स्यात् अत आह सतीति चेति स्थानिवद्भावादिति अतः परस्मिन्निति सने
न तत प्वेति अपवादाभावाद्वाद्युत्सर्ग इको यणचि यणादेशः स्यादित्यर्थः परनेकाचवरस्य नेनेति स्वपतेर्हित्रि घञसि संप्रसारणे
शुरत्र उम् इतीस्पिते अनेकारवत्वात् परत्वादिकारस्य यणादेशः प्राप्नोतीति भाष्यकारेणयः न तत्कारस्येको यणचीति न
स्य परत्वात् स्वेन बाधनात् तस्याभाव इति संप्रसारणे तु कृते पश्चाकारे रेफः सनोपदेशो रस्थाने सोस्याभाव इत्यर्थः॥ ॥स्वापेः॥॥
ननु कितीति ङितीत्युभयमपि प्रकृते तत्र ङितीत्यस्य केवलस्यानुवृत्तौ ईहोनेत्यत आह किंतोसेतत्त्विति ननु ङिः हूहणस्येहानुवृत्तौ॥

वि॰
१२
12

लिधुम्प्यासस्येसत्राप्यनुवृत्तिस्यादित्यत आह तच्चेति खोपेश्चडो न्यस्याङितो संभवषष्ठपपादस्येति पङ्क्तावदिति नवशः॥ ॥ननु
खोपेश्चङीति वङः गृहणाङिग्रहणस्थाने वृत्तत्वादिहतदनुवृत्तौ प्रमाणाभावाद्ङिन्मात्रे प्राप्तिपेधाशंका नोदेतीति किं वार्त्ति
केनेत्यत आह यदा खोपेदिति चेग्रहणं कृतमेवेति वार्त्तिककारमते चग्रहणं स्थितमेव प्रत्याख्यातं तेन ङित्ग्रहणानुवृत्तिशं
कानिरासाय व्याख्यानमतः पक्षे किमित्यर्थः॥ ॥श्रतं॥ ॥श्राश्रप्योरिति वार्त्तिके श्राग्रहणे न श्रा नृपाः सवैधातवोगत्यंते।वि
ज्ञोषादुपादानात् श्रै पाकरत्सस्याप्यात्वे कृते श्रारूपसद्भावात निपातनसामर्थ्याद्धि लक्षणमिति पदोक्तपरीभाषा पात्रनाश्री पतनर
त्याह श्रापाकइति श्रपीति हेतुमण्यंतस्यातिदेशः अत एवानिपातनमाश्रितं तत्र प्रकृतं संप्रसारणमेव नाहितं ननु निपतस्यति
पातनमप्रकृतं पाक इति वचनात निपतस्य हि पाचनता वाच्या न पाकः अत्र पक्वत्वगुणाभूतपाकमाश्रित्य निपातनं स्यात् हुतोपेप्सिते
विमसपस्यात्तचनेष्यते श्रपधानभूते पाके वर्तितापेक्षात्वगुणाभूतेन प्रसंगरत्सुच्यते स्वपमेपि न स्यादित्याशंकाहश्वाति ज्ञोते
हुवेधोहि पचसंबंधे विक्लित्तिलक्षणो विक्लेदनालक्षणश्वउप्रयपन्नापि पचेः प्रयोगदर्शनात् तत्र यद्यपि श्रा पाकरत्साविशेषेण
पव्यते तथापि स्वाभाव्यात्कर्मकर्तृविषयस्य चेत्पे विक्लित्तिलक्षणे श्रातिर्वर्त्तते ने नेत्राद्रपच्यमानकर्तृके करति प पापच्यतन्त्र

रूप॰
१२

दन्तस्यमेवेतितत्तत्स्यविशिष्टेत्तेवाचिनः आत्मनेविंश्लेषणादित्यस्रणेदेवदत्तादिकर्तृके व्यापारेनिजुस्यतेतत्राह ततश्चेति एतदेवस्फो
टयति ततश्चयचतीतिश्चयेस्मकर्मणोऽतिश्चकर्मकत्वात्कर्मणोदाहरणमाह यतं सोऽमितिहेतुशब्देनखंतत्रस्यकर्तुः प्रयोज
कस्यमुख्यास्यान्नासंभवात्तद्यापारोलक्ष्यतेत्याह हेतुशब्देनेति ननुश्चोश्चय्योरितिवचनारंपतत्स्यश्चयेरनुत्तानात्मनेपदमन्तरेतो
रित्यगुणाभेत्याशंकाभिप्रायस्याह तेनयत्तुरिति उक्तमर्थमुपपादयति श्वोश्चय्योरितियाकृयहणसामर्थ्यात्सिद्धएवायोगात्तेकेन
दर्शितः नत्वएवोर्थेउक्तस्याह एतच्छ्रेतिप्पायःपी॥ ॥आङःप्रयोज्ञेषात्मनेपदमरतिभाष्यस्यपुनरुक्ततामाशंकाशयमाह आङोश्च
येत्तोतिनत्वोऽङ्भवोदेवेतिनियमेनकेवलस्यापिव्यावृत्तेस्यादित्यत्राह आङ्इश्वोदेवेति॥ ॥विभाषा॥ ॥ननगुमुवगुरिस्याद्यभ्या
सस्यापिसंप्रसारणस्येष्टत्वात्किमर्थमत्तिषेधवचनमित्याह लिटः किल्वेतिः कितिवाचिस्यपीत्यादिनामात्रमकितिलभ्यात्संप्रसारण
विकल्पतरस्तभयत्रविभाषासंपद्यते ततः किमित्याह तत्रोति संप्रसारणमाप्नोतीतिवाधकाभावादभयेषांग्राहणाञ्चतयात्मभ्या
सत्स्यसरणमपीतिविशेषाभावात् केगुत्वेदिति ययाकर्मण्यपगोसरणाकेगुत्वेरवयवहृत्यासावकाशत्वादाकारान्ताङ्गोरनुपस
र्गेकर्मण्युपपदेविहितेननतेनवाध्यतेनयेहीपीत्यर्थः समग्राययनेदेशएवयेग्यतेवक्ष्यतु अत्रलवयवाएवरयप्रदूहिदिषादस्याप्येन

वि॰ १३

13

नहि स्वरूपतोऽभ्यासस्य तत्कामित्याह पजादीनामिति व्यवस्थावाचीति नन्वेवमपि पजादिषु एव पातेः पादस्यावेनि संप्रसारणेच
रितार्थत्वादभ्यासस्य तत्र वाधस्यात्तदेवेस्तत आह सर्वकार्यप्रत्येति कृतसंप्रसा तत्रेतत्र प्रभृतस्य योगशब्दार्थमिहकृत्स्ना
देपतीति इहेकामीति इह शास्त्रेऽनेकं वेतिप्रयानेषादिभ्यो द्वाद्यो विधीयते अत्र सर्वत्रैवं भवति मध्यात्तत्र युगपद
नेककार्यविधानादेकं मन्निपतिवाकोमित्सेकृणो गलग्रस्तते प्रज्ञतेनेनकार्यमितिकरणभूतस्य वैय्याकरणानिकायेप्रसक्तेवा
कोपागहत्यायोगशब्दस्य वृत्तेनात तत्र सत्रकृतापमेकयोगपाटेतः तत्र जुहावापि घातेभ्य जहुवादिसादिरूपासिद्धस्मात्तिष्यपवा
कोकृतायोगविभागस्य कर्तव्यतोपत इत्याह तत्रैकस्मिन्निति अव्यतिरेकइति अर्थवद्ग्रहणेनानार्थकस्य सर्ववत्वोद्धपतेग्रे
ग्रहणात तत्र प्रपत्ररूपातिस्वार्थभावाभानाभिधेतत्र कार्येणाभावात्मेसर्वःस्वाव्यतिरेकइति पत्रवारूपनव्यतिरिच्यते रूपात
ग्रहभावात्तत्रैसर्वः एतदेवविशदयति इ पततेति उत्तेयभाव्यपोजयति अव्यतिरेकेति उत्तरवादिना सप्रमाह अव्यतिरेका
पत्वरतीजहूषतो सत्रनेति जहावेत्यादौ वेवस्यात उत्तरभाव्यरूपाव्यतिरेकाशयत्वेनपोजयतिग्रो चेनहीतिप्रकारणेनरणेति
सिद्धं तद्रूपेण सर्वः अप्यनेन तिषेधनतत्तेनेन पातेद्वित्वं च निषेधः केपनरस्या इत्याह नेति तेषां द्विर्वचनात्पूर्वं संप्रसारणं प

एम॰ १२

पास्यादित्येवमर्थं निमित्तग्रहणं कर्तव्यमित्युक्तं भवति । अवर्णोन्तित्याह । आपरतीत्यपि ते परस्य संप्रसारणे कृते पूर्वेणैव कार्ये व-
र्णो हकारव्यवहितत्वादिति संप्रसारणे परतो अनन्तरस्य विधीयमानं प्रतिषेधो न भवत्येवेति संप्रसारणात्सिद्धिरित्यर्थः ॥ न
तु हवाते षु विरुद्धमिति घतादिपदसामानाधिकरण्यपादात् गुणदेशख्यापेला संभवात् गौणार्थे तत्तिलपुष्कमेव ग्रहणं ते तु नैवामित्ता
हरहलेति परिहारात् तेल स सेकारेति गौणस्यापीति षत्वापभवलदएऽज्ञेनारौभवेत्सि स सगौणग्रहणादपरे तु ष्यन्ताप
सांतरमुक्तमित्याह । योगेकत्वादिति न चैवमस समस्तनिमित्तसमस्तपस्या समस्तशब्देनाभिधानात् षष्ठीनिर्देशेन युक्तः यत
तन्त्राह । रूपातिदेशो वेति कुर्पणुनः समस्तमनस्मिन्निति समस्तपरे वृत्तिनां समस्तशब्देन रूपेणाभिधानस्यादित्यत्राह । असमस्त
मस्मिन्निति साधिकरणत्वेनेति । आधारत्वेन न तु निमित्तत्वेन रूपेणेत्यसमस्तकारणत्वात्कारणे च कार्यस्याभावात् व्यधिकरणषष्ठी
निर्देशो विनानेन समस्तमस्यपयोः संबंधमाह । असमस्तस्य चानन्तरेति एवं चेति परसेत्वपोपि दुर्वचना समस्तं संप्रसारणविधानाडु
भयमसंगे परत्वात्संप्रसारणे कृते हुवेचने सति जो रूपान्तरस्यादेरूपसिद्धिरित्यर्थः । रूपान्तरहितं हृदन्तमात्रे षेधसिद्धिरित्यत्राह । गजे
कारकरणे तो नित्यमनन्तर एवेति । असमस्तनिमित्तप्रसंगे नन्तरस्य रूपाने संप्रसारणविधानादेव अनेन नपो गावेभागे लक्षणं कर्तव्यम्

तिभाष्यंव्याख्यातं ॥ ॥ अपेकृपंपुनरेकस्मिन्नेवप्रयोगे एकपघंपद्दूपत्वंचोपपद्यते आद्युदात्तत्वंमध्योदात्तत्वंवेति ब्रुमःते
दुपयोगीकारणेनयुक्तंस्यात आह कस्याविदिति ननु अपीत्वर्पणान्न त्राणोपावाघस्वरकस्तत्रोच्चारितः नत्वरकस्यैवानेपा
तेनेनभाव्यमिति कथमेतदुपपद्यत इत्यत आह एकस्मात्स्वरस्यवेनास्मेतिसर्वेखासाधारणमत्रेतस्मर्थः सोमस्यैववद्रुत्व
रतिपदिवद्रुत्वेभवतीति तर्हिसोमस्यैवेतिनियम आह अपितत्सर्पः सोमादस्मत्रेकत्वेपीतिपादेआतोजहोतनपयथातोमम
नेसादौसपदीद्रुस्यभागपथः तर्हिणीप्रेजुहुतआह लितः ययपघ्रस्त्वावदिद्रुस्तत्तेतिनस्यार्थः अनेनआतारतिवद्रुत्वंञ्च
विवक्षितंञ्चविवक्षितमित्युक्तंभवति नसंकथंपुनरिपतामत्रेणसंप्रसारणाप्रपस्पर्वत्वस्पष्टनिषेधलाभइत्यतआ
हसंप्रसारणनिमित्तमिति संप्रसारणनिमित्तंयस्यतत्तथा उपचारादिति तन्निमित्तमिति तोरभेदोपचारान्नसंप्रसारणस्यह
लादिशेषापवादत्वेनकथमिथासिद्धिरित्यत्राह उत्सर्गसदेशादिति यकारस्यहलादिशेषेणनिवृत्तोमात्रापाविधौ पमानसं
प्रसारणतस्यैवभवतीत्यर्थः नन्वेकादेशेकृते संप्रसारणपरत्वाभावात्कथंनिषेधस्यादित्यत्राह परमतोन्निसमानांगग्रह
णाद्रुपोष्ठपेसादौपादोषडजः नमुपपादापिन्माक्रियामाहउपपूर्वादिति परोसेविहिनस्यलिटोपत्तसामानेप्रायस्यभा

वात्रत्रकमादेशाविधानमनुपपन्नं स्यादिति तादृशानामप्यनुपपत्त्यात दूषयो ग्लेउत्त्वमोपपत्तेस्सर्पिः बुलादिदिलाभावादिति
नैमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव इति त्यापात वंश्या नन्वन्मतरस्यां कि नौ सेनावनाकस्याचेत्का पक्षविधानमनर्थकालत्वा
त्सम्प्रसारणनिषेधस्य प्रबलसत्वेणानिसविदानाद्धिवत्स्यानुपपत्तेः कपवच्चा सम्प्रहणास्य प्रत्याख्यानमनुपपद्यते सान्ता कार्‌
न्नमन्तरस्या किंनोति सवैणासिद्धिरिति अमतरस्यां किं तिवेङ रक्षनेन वत्तु वक्तुः ववञ्च वक्तुरिसादिसिद्धं लघिवेसनेन ववो विवि
वेतिलिदि चपोपरसनेन रेफ नुः ञुणिति सर्वमिष्टं सिद्धं ॥ ॥इति नारायणपण्डितेन कृते महाभाष्यप्रदीपविवरणे षष्ठस्याध्यायस्य
प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकं ॥ ॥ आदेच ॥ ॥ नन्वधातोरित्यनुवृत्त्या विशेष्यस्य सन्निधानात्स्फ एवात्रपठ्यत इति कथमयं
विचारस्स्या संक्रान्तस्त इत्यत आह भाष्ये लाशपेनाहपदोपदेशोति अमनितान्तस्वरूपस्य धात्वादेः स्वरूपनित्तानां पोश्च्चो धारणामु
पदेशः उपदिश्यते पेनेत्युपदेशः शास्त्रम् उच्यते कथं तर्हि द्वितीयपक्षो स्मिन्निति इत्यत आह पदान्तिकेति एजन्तमनुपदेशाद इति वक्तु
कथं एजन्तमनुपदिश्यमानमिति शब्दयोजनेनं दत्तपक्षेत्रो कितेसादावति व्याप्ति दोषो न भवतीति भाष्योक्त समर्थापितु
माह समुदाय पक्षेतिकथं तर्हि तस्मिन्नुप तद्यजन्तं भवन्त्युपदेशाद इत्यत आह उपदेशोपीति अर्थवत्तेव सर्वत्र व्यपदेशिवद्भावस्ते

१५

15

तदुपपादयति पः शब्द इति रणए काश्रयपदे श इति एकोऽत्र पसेति वऊ वो हि विज्ञानादेकस्यैवेकारस्यान्यपदार्थत्वं वर्जिप
दार्थत्वं चार्थस्य त्यागो यो दानाभ्यां वृथा परिकल्प्य व्यपदेशः प्रवर्त्तते रसर्पः एवं लौकिकोऽप्यभेदे भेदव्यवहार इति व्यात्तिमा
हलौकपीति अत्र सहायत्वाभावादिति यथा अत्राप्यामिसादावकारेत त्यागस्य विधीयमानदीर्घेत्वं अत्र सहायस्यापि भवति
नेवमत्र ससहायत्वादोकारस्येत्यर्थः तदनावेषभाववादीत्वपसेपरेणोड्वावितदोषपरेत्वपरपसेदूषणमापादयतिर
हतहिंसेग्लानीयमिसादिनेति नम्रमितव्यामिसाह एज्य इति अत्रात्वस्यापादीनां च विप्रतिषेधमुपपादयति पर्युदासयसर
तिप्रसज्य प्रतिषेधपसे त्वनैमित्तिकत्वादन्तरङ्गत्वात् पूर्वमात्वप्रवर्त्तनात् न दोष इति भावः तथा चेति वसादेरणहूं धातुकस्ये द्विधा
नाऊणभत्तालाशपत्वात् पदालिति अत्रास्मिन्व्याख्याने दर्शनो दर्शनोपलक्षणत्वादेजं तत्वस्य कार्येगुप्रवेशाभावादलाअ
पुत्वाभावः पक्षान्तरेत्वग्लिविलमाविहन्मेवेत्याह एज्य इति अत्र पादे शुहनेषात्वेसतीनः सर्वामिषसिद्ध तीति चोदयति नन्वापा
दिग्धीति लोपश्चेति अत्रानेलोप इति वेसनेन यथा श्व इति अत्र उर्वोत्तद्रूपते णनश्चोपसर्ग इति केसति परि एवमेकोदेशः स्यात्तत्
लोपोन स्यात् व्यपवर्गाभावादुभयापत्र्यपत्वादंतादिवद्भावाभावोऽत्रतस्मात्मर्वेलोप एष्वम स्या नेवद्भावादिति अत्र चः परस्मिन्निसति

स्पः

१५

न च्यसिद्धवदत्रेति यथा विश्णो लुक् विश्णो लको वासिद्धो भवति एवं प्रकृतेपि संप्रसारणादिष्विति संप्रसारणमर्वत्वदीर्घत्वेषु
ननु गुकारस्यात्वे दोष एव स्यादिति भवत्येवेति कथमुक्तमित्यत आह भागे चेति परत्वादात्वे कृते संप्रसारणमिति वस्यमाणेन न्या
येन च्यस्यात्रापमज्ञानतः प्रवर्णं कस्मान्न भवेदिति मप्यरत्याह स्तन रस्त्विति कथं पुनरात्वस्य कथंचिदानित्यत्वमित्यत्राह यसे
ति ननु सत्स्युपदेशाग्रहणे संप्रसारणादिषु कृते युष्यानिवङ्गावादेजंतत्वादात्वं प्राप्नोत्येवेत्यत आह च्य कृते चेति ॥
ॐ तश्यनीति पदिधनीमादोश्यन्यात्वस्यानतर्हि लोपविधानमनवकाशं स्यात् तस्मान्नद्वैधानान्यथानुपपत्त्या श्यन्या
लंन भवतीति विज्ञापनतरस्यर्थः ननुवङ्गौ हिमपहापतत्पुरुषाः प्रपरलोके कथमुक्तं दोषानिहृत्तिभवेदित्यत आह तत्रेते
ति ननुस्ततेधपरत्वान्नागसिकास्तनपोरिति घटःखशीशापिवशीदादेःम सपस्य परत्वात् कथमात्वप्राप्तिरित्यत आह वि
करणोत्रेति पर्युदासप्रतिषेधयोरर्थे सत्वे विभज्यदर्शयति तत्रेति ननु समर्थः पदविधिरिति वचनात्कथमसमर्थ
समासः स्यादित्यत आह सचेति अकर्तरीति पर्युदासे कर्तेदंचासकारकस्य ग्रहणात्कारकग्रहणमनर्थकं स्यादिति तत्व
रानमपानुपपत्त्या नञ्समासोसामर्थ्येपि भवतीति विज्ञापनतरस्यर्थः नुतः पुनरेकादेशविषये एवात्वप्राप्तिमाशङ्क्यो घतेन पु

वि·
१६
16

नग्लोपतीसादावपिलकार एवाश्रीयते परतन्त्वात्वंप्राप्नोतीत्यत आह लावस्थायामेवेति नित्यत्वांतरङ्गत्वाम्प्रागिति तिवा
दषोत्याल्वेकृते वाकृते च प्राप्नुवतीति निसाः अत्वंतु तेषु सत्सु निसत्वा छपःश्रास्यानमोतीत्यानित्यं अन्तरंगमपि तेवाद्दषोः
लुकारस्मात्त्राप्रपत्वात अत्वं तु प्रकृतिप्रसपाप्य घूलादूहिरंग अत्वप्रसंगरते अस्त्रत्रापीतोन्यदिति कृत्वात्वंप्राप्नो
ति प्रसज्यमाने षत्वेकादेशस्य पूर्वं प्रसंगवद्भावात् गशोकृहणेन ग्रहणात् छिति नेति प्रतिषेध एव भवतीत्यतिनदोषः तस्य
द्विवचनेवीति द्विवचनानिमित्ते अत्वस्य विधानात् पक्षान्तरे त्वनैमित्तिकत्वादाल्वस्य स्यानिवत्वाभावान्न दोषः अलुकोए
त्वाभावाद्दिसंदर्शोपि तु मात्रे पामाह रेणवृरत्व स्थानिते शवाप्नपेति प्रसपलक्षणेन नलुमताङ्गस्येति प्रतिषेधोनगत्वाद
त्वस्यनभवतीति भावः एपतेरिति एोनिशानेशदेति यसपेनेसगुरुष्यते तस्यरूपरितिवङूल छंदसीत्सनेन एपत्सं प्यविगते
गुपपादयितु मर्षमाह हृषभरति विज्योतिबेसनेन मंत्रेणतानो हशोग्निं स्तौति अपमर्षः अमर्षग्निर्हताज्योतिषामहता
रुषतेजसाविभातिविशेषेणप्रकाशते न्मतोहतोविभ्यानिसवर्णीमिप्रकाश्यानिमाहिलामहत्वेना विहरणनेन्माविष्करोतिप्र
कानापतीगेरस्ससोविनाशापतोस्सगीकरोति भगोनिर्गीनेकृत्वारसस्ता सितामाविनाशपतोस्सर्षः विनाशिकृविनिपातापेसर्षः

एप·
१६

इति । विप्रवो न्नशो नं न नर्भो विनरापप्यो नुमर्थे से सेनसे इति सेनग्रसपः षलकत्वचत्वानि प्पांदसो वर्णेव्य सपः लुः षष्ठ्यसपने इति त्वा
चष्टे लोड्थे इति न्त्रणविधानस्य तापकत्वमुपपादयति न्त्रात्वभावे न इति कर्मण्याणीत्यनेन णा णोः मि द्वे द्वावा मध्ये इति द्वे
जवेज प्पांपुनरपि विधानं कुवाधनार्थे सदेजन्त्रा इति भावे तु इति कर्मण्याणीत्यनेन णा णोः मि द्वे द्वावा मध्ये इति द्वे नीमाकार
न ता मा ष्ट्रे ताकारान्तलक्षणः प्रत्ययो भवतीति तापयतीति श्लोकार्थः सर्वत्र स्पनेन न केवलं कएव किं तर्हि सर्वोप्याकारान्तल
क्षणो णुकादिरप्येनं नाडुवतीति तापयतमिति सामान्येन दर्शयति पूर्वविप्रतिषेधाश्रयेणेति द्विर्वचनं परणापवादापवादेण
द्वो पोपधाह्रस्वोपकि कि नोज्ज्वलेम्य इति नज लिरीसनवृत्तस्य ह्रूलकारकत्वापोग्रालि कप्रच्यते ह्रूलकारको निर्देशात् इति तत्रा
ह लिटि वपोपरइति न संप्रसारणे संप्रसारणं लिटि वपो परइति संहितपाठे लकारप्रश्लेषस्योपपत्तेः तेन लावस्थायामि
ति वा क्रमभेदेन संबंधन्त्राश्रीयते णीतो न न्त्रालेभवति लिटि तु लकारादाविति इतेस्थानिवत्वाभावादिति द्विर्वचननेमि
ता चानेमित्ताभावात् ननु गवादीनामुपदेशाभावादिति प्रसंगोद्भावनमप्रक्रमेपि सत्त्वाह उणादीनामिति तदेतद्विपि
सेप्पाह एजंतोवेति प्रत्ययपोरप्योरथैवत्वादर्थस्य सागोपादानाभ्यां भेदकत्वेन प्रयोजनं तदुपदेशोपपत्तेः उणादीनाम

वि॰

17

व्युत्पत्तिपक्षमाश्रित्योद्देशोऽत्र प्रातिपदिकानामित्युक्तं शब्देनाह प्रातिपदकमुद्देशः प्रातिपदिकानां चापि व्युत्पत्तिप
दिकमिति लक्षणेन स्वरूपसिद्धिर्न तु सामान्यात् [illegible] रणादेस्साह उणादयः परतः कथं पुनरुणादीनां व्युत्पत्तिमभिधाय पा
व्युत्पत्तिरुच्यते इत्यत आह एतच्चेति तत्र कृदभिग्रहणेनैवं केसत्यग्रहणोऽसिद्धे भेदेनोपादानादुणादीनां व्युत्पत्तिकार्यानिपमोज
भवतीत्यनुमीयत इत्यर्थः किमर्थं तर्हि तेषां पंचपाद्यां व्युत्पत्तिरभिहितेत्यत आह उणादयो बहुलमिति लघसाधिमा
न इति येषां तु परार्थमुपादानेऽपि तेषां पंचपाद्यां व्युत्पत्तिरभिहितेत्यत आह उणादयो बहुलमिति लघसाधिमान
इति येषां तु परार्थमुपादानेऽपि तेन वलक्षणेन स्वरूपसिद्धिः तेषामपदेशोऽस्त्येव यथा कं— वादीनामिस्येतदनेन प्रतिपाद्य
ते अन्यत एवाह येषामिति॥ ॥कृद्ग्रहणेनानन्तविभाषालोपयत्तेरित्यालक्षणामिद्धत्वात् किं वचनेनेत्यत आह विभाषालोपयत्तेरिति
समानतेनेत्लिति लिपः संमाननशालीनीकरणयोश्चेति चकारेण प्रलंभनं रसन्ने कर्षणार्थं लातेर्यन्मात्मनेपदं विहितं त
त्रेहार्थं रूपोपादानात्समानेनोर्मि विकल एवं भवतीति ख्यातापनरस्यर्थः अन्ये लित्यनेन तथा चह्लातिकारेणज पाठे सनेति नेत्यवि
भाषालोपत्तेरिति विभाषा अत्रालविधौ पतेन दासेऽन्वेषयमेनेत्येन अन्यत्र विकल्प इति सिद्धं ते अन्यत्र प्रसंगपरिहारार्थं पार

एम॰

लौकिकरसपनीयतानार्थस्येतिकर्त्तव्यमित्युक्तं भाष्ये तत्रूपपामासेकथमितितदुपपादनायतदर्थमाह परलोकर
ति परलोकग्रहणं जन्मान्तरोपलक्षणार्थं इहवाभवतुस्वर्गादौवादेहान्तरोपभोग्यफलार्थं यदिसिध्यतिवेर्ततेतेनदात्वं
त्वमवतीत्यर्थः तदेतदाह नचेत्सिध्यतीति नतुसिध्यति निष्पन्नावेववर्ततेनगुतानेष्टतितमर्थदासोतर्थ करणतन्नाहसांका
ण्यंसिद्धरति नन्वज्ञानार्थस्येत्यच्यमाने प्रतिप्रसंगस्तदवस्थएव राजकुले देवदत्तसाधयतीत्यादावपि प्रसंगात्तत्रापयतीतित्व
त्रार्थः रसतन्नाह इहगुतापमानेतित्र्यपमत्रार्थः देवदत्तः सिध्यति तापमानः संपद्यतेत्तमितरोतापमानंवतकरोतीतिकथ
मत्रभतिबंधोनभवतीत्यशंकामुख्येविषयेचरितार्थत्वाद्गौणेनप्रवर्ततेरसाशयेनाह तातव्यापारेति नन्वत्रसाधयतीत्या
दौपदमात्रातपारलौकिकत्वंगम्यतेब्राह्मणेभ्योदास्यामीतिवाक्यान्तरगम्यत्वात् तस्येतिकथं प्रतिषेधमात्सिरित्याशंक्य
कतेनान्वयीति एतदितरत्रापि समानमिति परिहरन्ते नैतदिति सत्रार्थ एवव्याख्यातरीतिनलभ्यते इत्यर्थः उक्तः एतदुपपाद
यति अत्रसाधयतीति सासाहृष्टफलेधात्वर्थे सावकाशः यथेदासोभवधातेननप्रवर्त्ततेरसेत्यर्थः दृष्टमेवेति तस्यतुब्राह्मणा
र्थताहृष्टार्थत्वावगतेर्नेगुसाक्षाद्दित्यर्थः तपस्तापसंसेधयतीत्यादेरगुनैवमित्याहहरहेयोपादेनयेति हेयमुपादेयं चपत्तत्वय

वि॰
१८
18

एमार्थेसद्भूस्त्क्तजस्यार्थेणव स्वार्थाप्त्यास्य स्थीकरणं तादिह्वाने धा तु वा च्यंतस्ये का दृष्टफलत्वात्प्रवृत्ति हेयोपादेयपोर्थेत्तत्वं पर
मार्थरूपत्वं तस्याववोधरस्य र्थः ताप्रस्नःसिध्यतिता न वान्भवतितत पःश्रुपक्षे तान विशेषवंतं करोतीत्यर्थः तपोर्हिंचाद्रूप्रवृत्ता
दिकं स तत्तमवुषीपमानन्त्यं तु पार्गुर्ता नाति ए पमत्त्या दृष्टति ॥ ॥ मीनां उपदेशग्रहण सफलं दर्शयति ज्ञायेत्येतिपर्यय
वार्त्तिकार्थः तर्हि भाष्यकृता कथमुक्तमुपदेशेवज्ञावरतीत चाह भाष्यकारस्त्विति यथा वार्त्तिकार्थस्य सो भवेत्तथा श
ब्दांतरेण विवृणोति ननु वार्त्तिकपाठमन्यथा करोतीत्यर्थः वत्तेरर्थमाह उपदेशेनेत्येतेन न्वाकारान्तौ द्वौ वेवकौ विहिता विति
कथं वरूचचनमित्यत आह को चक्ष्येति नन्वेवं सति कोषितिनिर्देशो नुपपन्नः तपरकरणादाकारान्तस्यैवाभावादित्यत आह
त्रावंधादेत्वादिति तेनायमकारान्त एवेत्यत्वासिद्धेः कुषजभावमुपपादयति किंतु तिचेति ज्ञातयति वचनाभावं कथमाकार
तोस्वन्तयजोविनामित्यत आह सामर्थ्यादिति विरोधमुपपादयति यही तिकः पुनरत्र विषयएवार्थेरत्यत आह सनुविषयरति
एवविषयरत्ते माष्वेएवो विषयरति षष्ठीसमासस्तेन फलितमर्थमाह यास्मिन प्रसपरति यास्मिन्नसपेपड्वा विज्ञास्मिन्नुदृष्ट्य
एवालभितेप्रसपोत्सर्जे चर्वमात्वेसतोष्प्रसपासिद्धिरित्यर्थः ज्ञायोल्वितिज्ञास्मिन्यक्षेस्यातिनोधिकारणलविवस्क्ष्येज्विष

एम॰
१८

परत्विसमसमीदूवर्णो त्वेवो विषयः तस्मिन्प्रसंगे भावात् तन्नान्यत्र भावो हि विषयार्थः केचित्तु इत्यस्मिन्नर्थे एवं विषया इति क
र्मधारयसरस्याह एविभाविलेनेति तस्येवं इति यो परत्वपः प्रकृतः तस्यत्वर्णस्ये वोत्तरत्रानुवृत्तिप्रेत्तेः सर्पः उत्तरसभाष्यस्यत्रा
कोत्तरत्वेन विधियोगवत्कुमारत्नत्रेन इति तनु लोकवेदयोः प्रकृतस्येवार्थ सोतरत्रान्वयोदृष्टः तत्वल्पार्थस्य शब्दस्यासार्थले
मित्याशंकात्तत्र स्त्वे विशेषमाहरवरेनतोगे तत्स दृष्टो इति ननु सएव शब्दस्तत्रानुमीयते त्र्यर्थमेदेन शब्दभेदात्सस्तत्र विशे
षकरसेतथाचषेनदूकार्यो त्रुगुणमिति ननु स एवार्थे शब्दः इति प्रसमितानात शब्दान्तरत्व मित्याह सादृश्यात् इति यथा
लादोप्रसमितान्प्रमतयान्त्रायीसपर्षः कथं पुनरुपदेश एवं दूरस्तनयोर्व्यपदेशस्तत्त्राह तत्रोपदेशशब्देनेति विषयसप्तमीवे
यामिति एवचउपदेशे प्रसपे विषयइति स्वर्णावेति त्र्यास्मिन्नपि पक्षेऽत्र पारेषपते त्र्यास्मिन्ने जिति स्यानिनोः धिकरणत्वविवक्षया
ऽधिकरणे घञ् एवं संविश्नपदेशस्वर्णो विषयेत्र्यालामिति स्थानिनो विषयत्वेन निर्देशः एवं प्रतिपातामिति नलक्षावण
मन्त्रापदेशः रहण विषयाविशेषणमिति एवं प्रतिपाद्ने विषये एवो द्राहस्य लेस तिप्रागेवप्रसपोलनेरात्व मिती षष्ठ्यम पासि
द्धीसपर्षः पचापचएरचष्ठेति त्र्यात एव भाष्येति मपोवत्ते तेनिमपरसाधुदाहृतं॥ ॥विभाषा लीनांतेरिति लीडस्येषण इति

रिवादौ पयतेलीङ् लस्मलेषणे इति व्याप्तौ तत्र द्वितीयस्याग्रहणं तस्यादित्यपि प्लिं ड रसे वचत्र पादित्यभयोः संग्रहायपका
निर्देशत्वाप्नोपतेरस्य नतु भावकुर्मणोर्य द्विधा नास्त्र च तदभावात्क पंतन्निर्देशेउपपद्यतेरस्यतत्वात् आह यस्के इति यथा
शवादपरइति रधिभवति दीव्यत्यादौ ॥ ॥ विभे ॥ ॥ भयशब्दो भावसाधन षष्ठ्या च समास इत्याशङ्क्याह सचोयमिसाहरहेति
अपादानेति लिभिभयहेतु स्मादकर्त्तरि च कारके इत्यनुवर्तनादपादानत्वे च एवमाप्नुयणोति प्रसंगदोषानावतारइत्या
हतेन यदेति साक्षादिति स्वेनैवमभयस्योत्पादनात नतु कारणान्तरेणमंजो मा पचत इत्यादौ हिमं इत्यादि कमेव भयहेतुः
उक्ते येकिं भमाणामि सत्राह एतञ्चेति पद्यपि भावसाधनेति तथा च वृत्तिकृता व्याख्यातं तोपद्भंसपदस्य साक्षाद्धेतुर्भवतीति
एतदपि भाष्यकारस्याभिमतमेव भाष्यस्य न परत्वादित्याह तथापीति पंचमीसमास इति पंचमी भयेनेत्यनेन ॥ ॥ स्तजि अ
कितीति पदे पञ्चदास इति सजिह्णोरितिधातो ग्रहणेन प्रसङ्ग संनिधापितो ला विशेषणम् इति नदादिविधौ सतिक्त लादावकिति
भूत्ययेपरत इत्यर्थो भवति क्तलाभवतीति क्तलादौ प्रत्ययपरत्वात् ॥ ॥ शोभून नतुस्याने निर्देशाभावादोरेशत्वा शङ्केवनाश्लोतीति
किमर्थं तन्माशीहाराय मङ्गलसेन्तरलमाश्रीपतेरस्य शक्यपरिहारत्वेपयये सोदि नास्याग्निनो स्पत्रामेति आदेशेन स्यान्नित्येनोनि

वर्तितत्वात् निर्दोषयतीति अस्मिन्सूत्रे एणत्रां केवना स्तीत्यर्थः ॥ ॥ पेचकेश विषपत्वादिति केशेष्वेवाशिरसस्तावत्स्य प्रयो
गः नाम्नत्रे सर्पः सामान्यवाचीति सूत्रेण शीर्षन्यादेशे स्वरादावपि प्रयोगात् अतो केशपक्षः प्रयुज्यतयति अतएव भाष्ये
र्षण्यकेशारस्तत्र केशपक्षः प्रयुक्तः शिरस्यादेशस्तत्र तन्त्रतो भाष्यकारस्याभिसंधिपर्यालोचयन्त एवमाहुरित्यर्थः नन्वविशी
र्षण्यतीसूत्रपाठे ह्रस्वपत एवेति किं वार्त्तिकेनेत्यत आह वार्त्तिकं हीति ननु हस्तिशिरस्यादेशनकारान्तत्वात्कथमत्रापत्तेरजभवेदि
सत्राह वाक्यादिष्विति एवं रागासिध्या वार्त्तिकान्तरमित्ति दर्शयति अतएहेतेप्रजादाविति अचीत्यत्र संबध्यते अन्यथा शी
मे विवा शीरो वा एतद्युतस्य शिरस शिछन्नसीसादावप्यादेशस्यादित्यापः सति दर्शनरसनेनैतद्दर्शयति माप्यपेण प्रयोगेन
दर्शयते यारिष्य विद्दशेन तत्त्वाय निर्वाहयतीति ॥ तथाच कौशीतकिनां रहस्यब्राह्मणे अप्यतेन वकारमेतस्मिंश्छिरसि माणारति
पचितारुै नरतीसूत्रन्यासे हास्ति शीर्ष्यरत्नादाविद्दष्टसिद्धे दर्शयति पकारादाविति ॥ ॥ पद्दत्तौ ननु णस्य भृतिषु पादादीनां नि
त्यपदाद्यादेशाविधाने पादाम्यमेवतासिद्धेयं पन्ने निरता निदत्तानीत्यादिः प्रयोगः कथमुपपद्यते इत्यत आह सर्वविधयतीति छ
दसी मनेन शीर्षं छंदसी सतन्त्मरहतीति दर्शयति तेन पन्थाषट् तीति नसे सेवमादिप्रयोगो भाषायामसाधुरिति लक्ष्यते शौरराव

वि०
२५
20

पवाघदितिमवार्थेशरीरेणवयवाच्चेतियत्‌हितार्थेशरीरावयवाद्यदितिसूत्रात्येतिसमासइतिसुहृज्ञाहेतसप्तमीसमासस्यल
क्षणान्तराभावात् पत्तएतदितितत्परयोरसंभवात्तूवेषणांपोगात्तपतएपणः खरभेदमशंकांपरिहरतिनन्वपत्रोति प्रत्याख्या
नसज्ञापत्वंस्वरासिद्धाद्गोपातिपत्यत्त्पेचेति ॥ ॥धात्वा सर्वोजखादिनोणशपंदर्शपतउपदेशग्रहणेति उद्देशश्चप्रा
तिपदिकानांनोपदेश इत्युक्तंभाकल्पत्रापिवक्ष्यतिषोऽग्नेस्तादेशुसन्तिदर्शपतिषद्दैना इति पदिलषितेत्यादौषकारस्यसकार
स्यात् षकारोपदेशोनपर्कस्यात् सकारमेवप्रक्रियालाघवापेक्षयपदिशेत इति न्यासमध्यान्तसलक्षणविषयतीत्यत आह षकारोप
देशास्त्वीति नन्वषोडंतमात्मनरइछतीतिकृपंदोषोनभवेत्तत्राह तत्रपरेति ष्टुत्वनिवृत्त्यावेति निमित्ताभावेनैमित्तिकस्याप्यभा
वइति न्यायात् ननुयादइतएवषोपदेशानांतानुशकात्वात्किंप्रश्नेनेत्यत्राह पारभ्येऽपितु अपपाटस्याप्यपलंभादित्यर्थः ऋच्छ
लपरा इति भाष्यस्यापमर्थः अज्ञदन्त्योसकारासरणववपवोपेषांतेसकारादयः सर्वेषोपदेशाइतितत्रवकारस्यदंत्यत्वात्स्विदादी
नांभट्टेनोपादानमनर्थकमित्यत्राह दत्यग्रहणेनेति दंत्यग्रहणेनकेवलदंत्यस्यानानोग्रहणात्सजविसर्गेणम्लुसत्त्वगतो
स्त्वोष्ठ्योगइसंघातपोः सेत्यगत्यर्थेसगतोणनान्वजरत्वेत्यर्थः ॥ ॥लोपोऽनयोपरस्वेरोधमाणेशंकापरिहरति नन्वेलादेना नन्व

एम
२५

कृरावादीनां धातुत्वात्कथं संभवेत्ताद्वृहितः कावृत्तेभ्यः स्यात् ततस्तत्राह गृहेर्वेधा हीति एतद्वृत्तत्रैवोक्तं ननु नदंतविधेरपवादः न
दादिविधिरिति विशेषणेन संभवति अत्र तु विशेष्यस्य कपंचिदपि संनिधानाभावात् लोपविशेषणत्वाभावोऽनन्तरादिविधिर्न संभ
वतीति नन्वात्र वत्वादिप्रसङ्गः स्यादिति कृपमुक्तमित्याशयेन परिहारान्तरमपीति संभवमात्रेणेति उदाहरणे भुवत्वादिप्रसङ्गस्य
मापेण संभवात् उक्तं न तु तत्रैतदादिविधिसद्भावादिति सर्वः एतदेव स्फोरयति संभवतीहीति ननु केऽदाद्वैवतोलोपस्याव
परस्मिन्निति स्थानिवद्भावात् धकारस्यासिद्धत्वपरत्वमुक्तमित्यत्राह अतो लोपस्य चेति पलोपविधिं प्रतीति न पदान्तत्वेन तस्य हीति
अत्रो लोपस्य स्थानिवद्भावे कार्येण तस्य धातुत्वात्केवलं शब्दो धात्वेकदेशाण्णेव तथा तु शेषस्य वडोपसंगः प्रकृतादेशस्तहीति स गृहेर्धातो
नं विहितः आर्धधातुकस्य चेति आदेशो न तु कालप्रकाश इति अत्र लाभान्तत एवेति आर्धधातुकः पूर्ववत्वादेव न तु वा स्तुपोतिप्रणा
देशोऽत्र भवति संयोगपूर्वत्वात् उवर्णान्तस्य न हि कृहोकदूरस्यादेरुपयोगो माधुर्य इति चेत् न स्याह पदान्त इति पलोपप्रसक्तौ लोपयोरन्तस्य
वललाद्भ्यः प्रतिषेधायोग्यमाशङ्का परिहारान्तरेण चक्षुन इति [illegible] पुनर्वर्णाभ्यामौकारपरेणोप्रसपलस्य एकेन भवतीत्यत्राह पपाद्य
णोडेति आत्मने परिहारोऽनाश्वासात्स्यात्सस्कान्तरवचनमिति रर्यापितु माह न तु पस्येति पलोपः स्वेति वलीति वर्णमात्रस्य निमि

वि॰
२९
21

तत्त्वेनोपादानात् ननु परत्वान्नित्यत्वाच्च सर्वं विलेपि कृते कपंथं तत्त्वमित्यत आह सत्यपलक्षणे न चेति ननु जीरदा
नुमित्यत्रानुहरणमत्रासंगतमिति चोदयति नन्विति तुल्यप्रतिविधानत्वादिति पयोसत्त्रानारम्भपक्षे छान्दसत्वादात्से
माणामित्यत्र वर्णलोपः एवं जीरदानुमित्यत्रापीति मदर्शनापास्योपक्षेपरस्य वलोपावकाश इति वचनसा
मर्थ्यादात्से माणामित्यत्रोवं वाक्षित्वाद्वलोपो भविष्यतीति चोद्यानुपपत्तिरिति परः प्रसवतीषं तेन प्रति वलोपस्या
वकाशमदर्शनतापेदमुदाहृतमित्यर्थः न तु लोपस्यानरगलत्वेन तरालोपस्य प्राप्तत्वात्पंदोषानेवृत्तिस्यादित्यत
आहततश्चेति अनारंभोवेति वाक्यहीनपक्षान्तरव्याहृतो किं तर्हि विकल्प इति रेवेत्यारंभपक्षोपापन्नेमाणमित्यत्र दोषाभावस्य
वपतीत्यर्थः किंसमाधानमित्याह छान्दसत्वादिति अनारंभरत्नेन नसत्त्रस्य प्रसारव्यानेक्रिपते कस्य तर्हि प्रकृतत्वात् वलोपस्ये
वेत्याह वलोपश्चेति अत एव वलोपस्य नवृत्तो॥ ॥वेरपृक्तस्य इति अत्रापृक्तस्येति किमर्थमिति प्रश्न एव प्रकारान्तरेण क्रियते इ
त्यर्थः उक्तं पंचकोपेदेनमाख्यापोजयति तत्र भवतीति अप्यवेति अस्मिन्पक्षे सत्योक्तिपमापेकिं चिदाचार्योऽप्योदयतीति सन्ध:

एम॰
२९

पः सन्नेऽर्द्धविसर्जनीयविनिवृत्त्यर्थं पत्वमिति चेदवचनमप्रयुक्तत्वेन नाक्रिपते तत्त्ववक्ष्यामीति वार्त्तिकार्थं दर्शयति अप्रयुक्तस्येति ॥
अनुनासिकपरत्वादित्यत्राविवक्षितमर्थं दर्शयति परशब्दो विशिष्येति उपरितनावचनवचनरर्थः अत एवेति अनुनासि
कत्वादेवेममाशयमत्रानन्तरश्चोयमित्याह रतनरतीति ननु पञ्चम्यर्थं बहुव्रीहौ महत्या विनज्जस्य स्तृजानगमः श्वित्रेति विभाषादिति पो
र्द्धविसर्जनीयो रप्यनुनासिकपरत्वाद्धत्रोपः प्राप्नोतीति किं न वाटितमित्यत्राह विनोनकारस्येति घतस्यगित्यादावेवेति एवकारेण
मलोदाहरणमेव नासिक्ये इति दर्शयति पञ्चमी समासानाम्प्रयणे हेतुरनिष्ठविषये प्रवृत्तिरिष्टे चाप्रवृत्तिरिति दर्शयति एवं होति
त्रिपादित्विर्विसर्गस्येति बहुव्रीहिरयं न तत्पुरुषः अत एव न प्रसक्तत्वमित्यर्थः ननु श्विवादौ नाम यिलोके प्रयोगाभावादर्थवत्त्वायोगा
त्तत्रापि लोपो न स्यादित्यत्राह श्विवादयः परतीति अनुनासिकवकारस्येति श्विवादिषु वकारो ऽनुनासिकः प्रतिज्ञायत इति तत्रैव लो
पासिद्धिमित्यप्रयुक्तस्येति न वक्ष्यामीत्याशयः ॥ ॥ हल्या घोषे फाले न दर्शयति न्यायो दीर्घादिति हलं नास्तो ऽस्ति स्योऽस्य लोपः संयो
गान्तलोपेनासिद्धत्वान्न परमुक्ष्व्य रूपार्थः श्वादिष्वित्यत्र मकारान्तरेण पर्याख्यानं तत्र नलोपासिद्धत्वादपि दोषान्तरप्रसंगात्तदनाश्रयेण
दमयुक्तमित्याह परामिति ननु चात्रेति पचन्तमस्त्रातेस्थिते पाद्दिसकारस्य संयोगान्तलोपः क्रियते तदा नस्यासिद्धत्वान्नकारस

वि॰
२२
22

पुनः संयोगांतलोपाप्रसंगात् तृषांतोदाहरनं प्रयुक्तमिति दोषं परिहारस्तु स्पष्टः आधृष्यासे वेति सूत्रकारपठिते त्यास स्पष्टः
पचतिसूत्रस्थितिनकारस्य क्षुभ्नादिषु णत्वप्रतिषेधो विधीयमानस्तु सजातीयेन नकारविभक्त्योरानंतर्ये एव संयोगांतलोप
स्यासिद्धत्वं तापयतिपचतिपचान्ते त्यादौ तु तकारेण व्यवहितत्वात्तापका भवतेनात्र लोपाभावः स्पष्टः ननु संयोगांतलोपे सर्वत्र का
र्येकर्तव्ये परस्य संयोगादिलोपस्यासिद्धत्वात्कथं तन्मात्रेति सूत्राह परोपि हीति तथा च तत्र वार्त्तिकं अपवादो वचनप्रामाण्यादि
ति संयोगादिलोपे सातिकपंदलाभावः स्पष्टः आह संयोगादिलोपे चेति संयोगादिलोपे चेति संयोगादिलोपं प्रति परे संयोगो
नलोपः स्यात्काष्ठतष्टिति स्यात् स्पर्शवाधनेति उभयत्रस्याशः स्पर्शः स्पृशो वा पूस्यासारज्जुः पृष्या कातिद्रुज्जुः सर्वकोशामप
रको वा वृश्च्यादि तथा पदोशः सोतमवस्यापदत्वेपदत्वे वचनान्निवर्तते र स्पष्टः हृतु कारक रति नकारस्यापि प्रश्ने षतिदेशा
द्रेफादुत्तरस्य तकारस्य लोपविधानान्न दोषः स्पष्टः अभयत्रेणदेव स्फ्रणावभावानुसारेणादूषव्यामेति भाष्यापदेशे
पतिलोकृरति अभयहातेल सर्णलक्षणमिति अभयहातेरपत्वभावः स्पष्टः ननु प्रकृतेनाकिं सिद्धं भवति त्यत्राह तत्रेति तत्र
सिद्धतिपरकार्ये रत्वे कर्तव्ये पूर्वः संयोगादिलोपः सिद्धः स्पष्टः अन्यथा दकारस्य पदांतत्वाभावात् उत्वं न स्यात् अवश्यवक्त

रम॰
२२

यामिति हरिवो मेदिनामित्यत्र हरिपोस्य संतोति मत्वपि न दंता सौ नुमि हल्ङ्यादिलोपे संयोगांतलोपे च नकारस्य मत्व सोरुः
संबुद्धौ मध्ये दसीति रुत्वे संयोगांतलोपस्योत्वेऽसिद्धत्वादुत्वं मा भूदिति तत्रासिद्धत्वं पक्षापि वक्तव्यमित्यर्थः॥ ॥ एङ् हे कतरदि
त्यादौ संबुद्धौ लोपस्य प्राप्तिमुपपाद्य परिहरति कतरस्य रातिस्थितरति नन्वकारलोपे कृते तत्स्य स्थानिवद्भावाद्यजणः परत्वाभावा
त्कथमनुपि चेति दीर्घस्यादिति तत्राह अकारलोपस्येति ननु मकारलोपे कृते अकारमात्रस्यावेमात्रिकत्वाभावात्कथं प्रथम
योरिति दीर्घत्वं स्यादिति तत्राह एकदेशविकृतस्येति एवं हल्ङ्याब्भ्य इति नत्वात्सिमान्त्रेऽस्य— कुंडेत्यादि रूपसिद्धौ कार्यतापातदनुप्र
येणाप स्फातवचनामिति मातित्रात्रिएकरणापाहसत्वमेवेति व्यापवर्गाभावादिति हेतोरसिद्धिपरिहरन्नाह चषेकृत्वादिति इ
खाडुत्तरस्येत्यत्र ह्रस्वात्ताडुत्तरस्येति विवक्षितं तत्रामिपूर्वत्वकृते ह्रस्वात्ताभ्यादिपादेका हलः परत्वाभावात्कथं लोपस्यादित्य
त्राह एवं मतौति ननु विशेष्यस्यानुपादानादेङ्ह्रस्वयोर्विशेषणत्वायोगात्कथमत्र तदंतविधिरित्यत्राह संबुध्याक्षिप्तमिति
ति न पाचचहत्तिहत्नाव्याख्यानएङन्तात्प्रातिपदिकाद्ध्रस्वान्ताच्च परो हस्व प्रतेस चेत्संबुद्धेर्भवतीति ननु पूर्वकृसावेत्याहि
हारस्यानुक्तत्वादुक्तं वेति विकल्पवचनमनुपपन्नमिति सातत्राह वक्ष्यमाणेति कथमत्रानन्नाहिकोपधत्वं कथं वा तेन च मसे

हे सो हे रित्स त्राह अजादेशस्येति सचेति इकारः संबुद्धेरेव न संबुद्धवपव इत्यर्थः व्यपदेशिवद्भावादिति कास्य निकेन व्यपदेश
नाव पवावप विभोव उपपद्यते पणा एहो गौरि इति अन्यथा हे से सादौ न स्या इत्यर्थः लुकि सति कथं रूपा से हे रित्स त्राह लुकि
कृते इति इकारान्तत्वादिन स्या मोप वाद्स्या भावाडु त्सर्गो लुभ विष्यतीत्यर्थः अकारादित्य दङ एषा कारो ह्रस्वः तत्तः प
ऐ इकारेण भवति संबुद्धेश्च संबंधीति लोपप्रसंगः ननु हे कर्तरि इत्यादौ ह्रस्वमात्रात्संबुद्धेः श्रोपविधानेन संभवतीति विहि
त विशेषणमिति स पुन मित्यत आह यतिपादितत्वादिति नन्वेवमपि यस्मात् ह्रस्वात् संबुद्धि र्विहिते ति नोपपद्यते इत्यत आह त
न श्चेति सामर्थ्यात्सि द्वोयोभाष्येति तेन गुणाश्चोत्र परत्वार्थः ननु लोपेनैव संबुद्धेरदर्शने सिद्धे किं विप्रतिषेधेत्यत्राह हलुङ्कि कृत
इति तो गुणेनेति न तन्श्चात्र हे त्रपुरस्य दारु इत्यादत्र चगुणस्य मदर्शनात् हुकल्यासि द्धिरिति भावः ननु स्यात्रे रो वा सिद्धत्वाद्धि
भतिषेधो न वक्तव्य इत्यत आह न वाख्यातव्य इति विप्रतिषेधानुपपत्तेर्वावार्तिकोनो व्यतर इति प्रतिपाद्य पितु मा हृक स्मादि
ति लोपे स तो इति आनङ् हस परति स्येति हलमिलो पोलुप्ता मो इति तत्वात रंगमापे लोपं वाधित्वा लुगेषि तेव्य एवं प्रकृते पी
त्यर्थः॥ ॥शेषं अप्रवृत्तेरेवेति न पसंकल्याभावात् नमो महत्ते स्वनेहत्ते विंवास्कृतानगुके गणः श्चामो इति पुंवद्भावान्नमो

मामा वा कुण राति गणस्या दित्स र्पः पूर्वे सवर्णे दीर्घे इति प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्यनेन। अग्नेत्री नेइति न नु तातेस्मत्र प्रकरणा
त्सामर्थ्यस्य वलीयस्त्वात्॥ ॥ कृखस्य ननु सत्रकृताकृतिप्रवर्त्ति पवित्ते पस्यान्तरा नस्यानाल्पमत्र विचारः। कृपन इत्याद्य
कं विचारप्रयोजनं तावदाह पूर्वोक्तकरणादत्र यदा घ्रभक्तपपोदोष दर्शनात् पूर्वोक्तदोषपरिहारस्य सुवचत्वाच्च विमर्शप्रका
रेण सूत्रकारेण नुगीति पठितम्। मिते प्रतिपादनमिति कृत्वा चिन्ताप्रफलम्। मिस र्पः ननु पूर्वोक्तस्य परिहारस्यग्रामणीप्र
त्रादिषु हिं नु शाकल्यात्पुनः प्रश्नप्रतिवचने किमर्थे इत्याशंक्य विशेषप्रतिपादनापेक्षाह। अत्र नुगन्तरंग इति एकपदाश्रय
त्वात्कृखस्योद्वपदाश्रयत्वात् हि रंग इति तस्या ग्रसिद्धत्वाल्लुङ्प्रविष्पत्तो स र्पः पूर्वत्र नुगिति पदान्त एव सत्याद्दि — संगइति
श्चादुर्धानुक्रमक्तत्वा हृत्वा दित्वाद्वसंहितापासत्त्रे प्रयोजनेति तौ प्रमत्वाख्यानं सुवचमवेदिनीन्दुत्कृपरः सन्निकर्षः सं
हितेति सूत्रस्यार्थं तावदाविस्मरणाह परो पः सन्निकर्ष इति परः उत्कर्षः सन्निकर्षे प्रत्यासत्ति र्वर्णानामिति प्रकरणात् सिद्ध
तिपरत्वमपपादयति वर्णानश्चमेन कालेनाव्यवधानमिति पत्र पूर्ववर्णोच्चारणानन्तरमेव वर्णान्तरमुच्चार्यते तत्र परः सन्नि
कर्ष इत्यर्थः वाक्ये ह नो ततस्य रावण्या आगम पादजेहृदा विरामो वेति नास्तीति प्रयत्नविशेषजनितावर्णाविरामेष्वप्युत

रणान्तरूपावर्णान्तरोच्चारणोत्पन्नवर्णमानायोषारस्तेषां तेषामविरामः संहिता तेन पदालिनमर्थमाह तेनेतिसाचेतित
भपरूपा संहितेत्यर्थः तजस्या अश्चेद्रश्चेति संहितापामिविषयसप्तमीसंहितापामविषयभूतायामित्यर्थः तेनवैरंतर्ये
णोगचोरुच्चारणे परामवति नतु वर्णान्तरेणव्यवधाने कालव्यवधाने वा नचैवमीति सत्तमप्यैवनेर्दिषन्नहणसैवानन्त
र्यपर्त्वाघवधानेनभविष्यतीत्यन्वाह नैर्दिषन्नहणमिति उक्तपेन्त्वभिपुक्तवचनप्रमाणत्वेनदेर्गापातिरत्नाइरि
तिनइदरानालिति अवान्तरभेदानामित्यर्थः उपकारभेदाघोपाश्लेषिकादीनां बहवोभेदाः तथाहि गगापांगावर
तिगूगोपावात्सामीप्याहेश्वहेतोरेत्ये पश्लेषिकमधिकुरणं शत्रोरभावे सुत्वमित्येतादावभावेसेधवौहमधिकरण
लमित्यादिहृषव्याउक्तंचउपश्लेषस्यवाभेदास्तिलाकाशयटादिषु उपकाएलक्ष्मिर्यते संयोगसमवायितामित्येदाश्चतार्णे
तिलेपुतैलमितिसमवायिनासार्षिषादधः सकलावयवव्याप्यालोकमासेधा सवधाधापकमितिदश्चिसार्व्यैः तिलेपुतैलामि
तिसमवायिनासार्षिषादधः सकलावयवव्याप्यालोकमासेधा सवंधाधापकमित्युच्यते केरितेषु नीति अत्रसंयोगेनः
रसा सकलावयवव्याप्यादेवदत्तोपश्लेशोनप्रतीपतेऽत्रापितुकर्तिपपावयवव्याप्याहरसाविलेपोपाश्लेषिकमितिसामान्ये

नव्यपादिस्पन्तेरवेसकुतपरानि अत्राकाशस्यतालिकावपवाभावत्व।त्मेनप्रदेसनपासंवंधाद्दैषं।पिकमविकरणमेन्य
चतेत्र्य तमन्नभावोत्यत्र।चेषपाणं:गरौवसतीति अत्रशेव्यसूरवंधीनांपात्नुतौवेणापिमविकरणंगरूःएवंजलेमत्स्य
हत्वादौद्वषंवृ नव्योपम्ले।षिकाद्स्यसाप्यविकरणास्येहसंभवात्य।विदाश्रयपरणाद्वअम्पदत्तउपश्चेषा।दिसपक्त।मितिशंक
तेनान्वैति पदोपम्ले षृसांसभवस्तदाविषयसतस्माश्चोपतेआहथानुकरत्वादौ सामान्यस्य शब्दाण्वेत्वेनेनशब्दंतःहेनावि
करणस्यभपौजंनापावोद्वषव्यः तपोयोवविसंहितापामिति ततश्चेकाणोभावात्स्तं तापिनकर्त्वव्येत्वाहसंहितापिविकारदति
॥ ॥आद्रो:जो:तेनेषदृष्येसाधीति आद्रोषदृष्येरतितवाक्यकोरेणपादितत्वात्सानुवंधकग्रहणेनभावसे।विषपदशीयाति
वसमाणापोरितिआछापाआछापेतिस्मरणोअत्राकारःआरतिस्यतित्स्वपंतिस्मतोपोनेदिस्पनेछापेतिमभेमादे
मतसर्वोन्माज आनश्चोपसर्गरसङ अत्रधानुर्पपपिडि तरावेनत्स्वनाडितसवेत्रात्नपरांतादेति।विकल्पएवभवति॥ ॥
रकोहत्वो आसौविमानेषेधरतिगुल्मवलताछहांतरमाक्षेतिअसतोग्रहणोदकारस्यापीपम्यातिःकुतेपरणचास्येति॥
छोमोवातम्लोकेजम्लंनामेदमितिहेतुनेदिषःपेणमत्रपश्पतिमतिमतिनेति व्याचषेमवंचा।मिद्वमिति सामथ्योसिद्वमि

वि·
२५

25

शेषणमाह । निष्पत्तिं हेतुमिति । अपदान्तस्येति विशेषणं कृतं दर्शपतीति पदान्तस्येति । अत्र विरोधिग्रहणं धोपेनास्तीति सर्व
स्मादुदाहरणादस्य विशेष इति भावः । तदेतदाह पणसादेवेति । ननु परत्वाद्दीर्घादिति पञ्चम्यचीति सप्तम्यास्तस्मादित्यु
त्तरस्येति षष्ठीं प्रकल्पयेदिति वक्तुं प्रावृत्तामित्याशंकाह कृतार्थेति । तत्र चैनेन वक्तव्यापेन दीर्घादित्यत्र पञ्चमी कृतार्था
चेति सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयेदिति दीर्घस्याग्रन्यस्यादित्यत्राह एवं चेति । ननु पदान्ताट्टोरित्यत्र गुरुत्वात्स्वस्य विक
ल्पेन तुग्विधानेच्छे चेति । नित्यत्तुग्विधिरनवकाशस्यादित्याह छे चेत्यस्यालिति पदेवमिति सर्वधातु कृत्वा वाप्यौपमाणा
पांछे चेत्यत्र ह्रस्वे स्येत्यनन्यपरस्यात इति अभ्यः परिहारस्तस्य । एवं पदनिगमपृतीत्वेवामीत्यव्यक्तोपदार्थे इतीजातो नुप
दार्थेनत्वस्य सर्वव्यक्तिषु परिसमाप्तत्वात्तत्र चैकत्र शाल्मस्य चरितार्थत्वाज्जकोडिन्न्यायेनापवादविशयेऽप्रवृत्तिः प्राप्तिरेह
स्त इति परस्यात एकत्र येणोदं चोयामितमपे । सादिग्वसदिग्धत्वादीत्यादिशब्देनतापर्यालोचनादिकं संगृह्यते । अत्र स्वे
ति अन्यथा उत्सर्गापवादव्यवहारोच्छेद इति भावः । तदेवं बलसत्पक्षे मूर्तिहनपक्षे अपि ग्रहणमनर्थकमिति पारिशे
ष्यादन्तरेणापि ग्रहणं सिद्ध एव पलसिद्धि इतीस्थितं नन्वयेग्रहणे सध्यसाप्ति इत्याशिष्य न तेनन्वत्रेगाह हेणोनासत्रेस

ए·
२५

समासयोः शाकलप्रतिषेधः कथं लभ्यते इत्यत्राह इग्ग्रहणमंतरेणापीति । सिद्धे सत्यारंभो नियमार्थ इतिन्यायात्पुनरिग्ग्रहणं
वाक्यभेदेन नियमार्थं विज्ञायते स चानियमः क्वचिदेव विषये भवतीति न सर्वत्र शाकल्यस्यानर्थक्यप्रसंगात् तेन लक्ष्यानुसा
रेण सिन्नित्यसमासयोर्यणादेश एव नित्यको सवर्णे इति शाकल्यमतेन प्रकृतिभाव इति नियमफलं संपद्यत इति तदाह
तेनेति अत्राग्रार इत्यादौ ल्युत एवं अमिडतो: प्रतिपादयितुमेवो मगत्यसेति सत्राणि माहत्याग्रे इंद्र इति नतु ल्युतस्य विका
रेणेडतो इत्यत्राह ल्युतस्य हि ना विति प्रथमपदलोपी समासः शाकपार्थिवादित्वादित्यर्थः नान्वेडतो: एवं त्रासिद्धमे
ति स्वतो सिद्धत्वाल्लुतासिद्धत्वाण्णत्वं पनमसर्थकामित्याशंकापरिहाराभिधानसौकर्यायैवमुक्तमित्याह यद्यपीति न
तु वार्तिकारंभोपि पूर्ववाद्दिडता वासिद्धोकथं पूर्णादेशस्यादित्यत्राह वार्तिके संधिशब्देन संहिताकार्यमुपचाराउच्यते
इत्याह तत्कार्ये चेति अनेककल्पना संभवत्यते प्रकृतिभावविधानान्यथानुपपत्त्या किं ल्युतस्य प्रकृतिभावे सिद्धत्वकल्प
नउत स्वार्स संधिप्रकरणोल्युतप्रकरणस्येति सामान्येनेति विषयेपयषासिध्यतितपान्नीपत इत्यर्थः इतो डतो इत्यपीति ल्युतप्र
करणपावाद्वा इइद्र स्तत्र कथं ल्युतः कथं वा सूत्रेणानेन परणो मातिः येन वक्तव्यापेक्षा इत्यत आह भो प्राद् सेति अस

वि·
२६
26

गुणइतित्स्यास्मिन्नदेशो विधिरिति तस्य तेन पुनः सादित्येत द्यावषेत पोपावचीतिततः परस्मैपदे इति अग्ना इपीरत्वादौ ननु षंढ
सिद्धस्यानुविधानं लक्षणेनैव कर्तव्यमित्यत आह सर्वे विधय इति पदिषात्पोनुकारणकमत्र गीतसमावरसत्वाहगी
तिरस्तितचेति शास्त्रस्य सामर्थ्यादिति समीचीनोपेत्वादाचार्यस्यासत्वाद्नर्थकाभिधानस्यायोगात्पदमात्रमपी
तिल्मत्र शास्त्रे पदं वा पदैकदेशो वा वर्णो वा मालावा विना नर्थकतामभ्यूतेवाकास्यत्वान्यर्थकां हूपत्सारितमेतिभा
वः पत्रगुभत्पारव्याने क्रियते तत्र विस्पष्टमतेपत्पादिप्रयोजनं दूषं च्यं ॥ ॥धातोः ननु पथ्या एवं सूत्रे स्यानि विशेषलाभ
स्तयात्राप्यस्त्वितिकिं वचनेनेत्यत आह अर्वत्रेति निमित्ताभावादिति उद्देश्यपनुदंशीनासमसंख्यत्वाभावाद्यथासं
ख्यसंबंधायोगइत्यर्थः नन्वेकस्य वाक्यस्यैकार्थत्वनियमाल्लक्षणनियमेहूपलोभरत्येत आह योगविभागेति ननु रेण
हस्य भाषायामसुरप्रयोगदर्शनाल्लक्षणमसाधुत्वस्यादित्यत आह एकपस्कोतात्काहन्यपवेति ॥ ॥ऋषा: ननु ग
तेष्वेहस्य भस्तुतपदाम शिलोत्पञ्चत्वपेस्य द्वयाविनिमयलक्षणस्य प्रसपार्थस्य कर्मणो वाप्रस्तुतस्य तेकेनपुरामृशो
ल्का कैप्रश्नेनेत्यत आह प्रस्तुतस्यार्थस्या प्राधान्यादिति प्रसपार्थं प्रधानं प्रस्तुतपदसंज्ञत्वात्तत्र हि प्रधानस्य परामर्शो ऽस्ति स्वत्रा

एम·
२६

त्याह प्रत्यत्यपायेति उत्तरवादिनं त्याक्षेपमाह प्रधानस्येति यत्र प्रधानस्य कार्य्यमाकृत्वापोगस्तत्र गुणस्तत्कार्यं
लभत इति हिन्यायः तस्मैक्रूपापेति तस्मादर्दतेदर्पं चतुर्थीतदर्थेति समासः उदाहरणमत्युदाहरणं च भाष्येदर्शितं
तयोरुभयोरर्थमाह मल्लेनेति कश्चिल्लंचित्केतारं पृच्छति भवतोस्मभ्यंदा

वि०
२८
27

र्गाभावादुभयाश्रयत्वाच्चान्तादिवच्चावदिति विभक्तेरुदात्तत्वं स्यात् अत्र सुदाङ्कमित्यत्राभासमानमर्थमुपन्यस्यति एकत्वसमीचीन
मर्थं दर्शयति अग्निसहितमिति एवं चेति एवं परगुदात्तयणत्वाभावात् स्वरितो न स्यादित्यर्थः एवं त्विति उदात्तानुदात्तयोरेकादेशाभावा
त्स्वरितत्वाभावास्यात् उदात्तस्वरितयोरिति अर्थ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणास्य पस्वरे यणि वोदात्तयणत्वात्स्वरितः स्थितिनान्यथा
एवमेषोपगवार्थमित्यत्रापि द्रष्टव्यमित्याह स्वरितो वेति राज्ञो वैदीति षष्ठीसमास इति विदस्यापत्यम्पत्नी वैदी समासे सति मासस्यैतत्त्वं तोदात्तत्वं
प्राप्नोति इह तदीतीकारेणसह सवर्णदीर्घश्च तत्र एवमन्तोदात्तत्वे तत एकादेशे स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति वास्वरितत्वं भवति नान्यथा ननुप
येयुङ्वङ्पवादत्वाद्यणादेशं बाधेते एवं सवर्णदीर्घत्वमप्यपवादत्वादेव नाभ्यां बाधितुं युक्तं ननु परत्वाद्वृद्धिः न तु सुपीति [illegible]
शेषमाह येननाप्राप्तीति सुप्यजाद्याविति णिनिरिति तत्रस्त्विर इति स्थिते सवर्णदीर्घोन्यरत्वाद्वृद्धिः ननु सुपीति वर्तमानेन पुनः सुप
ग्रहणमुपसर्गे मिह्वसर्थमिति इति कारेणो ऊत्वात्कथमु सयनु श्वपरे णि निरुदात्तर्तइत्याशंक्य नैतत्तेभाष्यकृतो मतमित्याह सुपीति वर्त
मानइति तत्र सवर्णदीर्घत्वइति नयस्य उक इति स्थिते दीर्घवृद्ध्योर्युगपत्प्राप्तिः ननु षट्चतुर्भ्यश्चेति नुः पश्चकाशः मद्शितः ह्रस्वान्नामि
ति ह्रस्वलक्षस्य नुट् एकादेशस्य च विति षेधउक्तः कथमेतदुपपद्यत इति आह नुडागममात्रमिति ननु परत्वाद्दीर्घयोः प्राक्प्रयोर्नुडन्तारं

वि० ३४ -34

भाद्रपदादित्वादेन सवर्णदीर्घस्य पुद्रवाधकः ननु परत्वादित्स्यथी नामिति पाठेन पुक्ताद्स्याह तत्राप्यंभावइति अधिकविषयस्या
पिकार्यत्वहिति वा अत्रेन प्रगीयतइति तत्र बाधेन चरितार्थत्वादस्य विषयव्यापिनास्तीत्यत आह सम्बुद्ध्यर्थः ननु सर्वत्र कार्यांभरे मासे
पूर्वस्मारे भाद्रपदादित्वादेव सवर्णदीर्घस्य पुत्रबाधकः ननु परत्वादित्यत आह येन नाप्राप्तीति दायकः साधुस्थापीत्यादेः सर्वत्रा
हणस्य प्राप्तत्वात् तस्यैव प्रवादेशु कनन्नु दीर्घस्यापि अस्य र्थः एवमस्य नो त्यादोहए वंमित्याह प्राप्तेन नाप्राप्तीति दर्शको विधिभक्ता
विति तुमत्र प्रस्तावात् प्रवर्तते सवर्णसर्वत्र यपीमीसे विधीयत इति तस्यैव बाधकः ननु दीर्घस्यापि अप्रतिसत्वी नीति बहुव्रीहिरिति तत्सर्वा
पमति कांता नानीतिमादिसमासे राजाह सस्त्रीभ्य इति वत्सादिरिति भावः अत्र पररीति विगता आपो यस्मिन्निति बहुव्रीहो वो
अप इति स्थिते पणत्वमासो निष्पन्नतत्पसंगे भरतीकारश्रुत च परत्वादीकारः तत अकृष्टरित्यकारः समासान्तः एवं प्र
अप इति स्थिते सवर्णदीर्घत्वे प्रोतिष्ठं तन्नु तं बाधित्वेकार इत्याह सवर्णेति एकोपमतत्वादिति न याचवस्कृ तिभाष्यकारः अ
पर आह ईतमन्यवर्णारिति वक्तव्यमिति ॥ ॥ श्रोतो ॥ ॥ नन्वेह षष्ठ्यभिचारेण शसास्तु पासाह च प्यान्तस्य पश्वाभ्यस्त्रहणमि

एम० ३५

हुमिति किंपुंति षेधेने तत आह साहचर्येति परिहारस्त्वत्र णाभिधानायापुम्यापोनाश्रितइत्यर्थः ननुसंख्येकवचनादि
ति नहि तस्य शासस्य संभवान मुख्येतिकेपषु प्रतइत्यआह अचोस्यधिकारादिति अचिनवमित्याराघानूमातिंदकेपिनुंशक्रिपा
माहलङि. तिभ्यतिस्माश्रिरमीति अतिस्यासि सुपन्यस्यह पपित्वा अध्यातिमेवस्या पपिष्यतीसेनरपिमाछेसूचप्रति
भ्यतिस्माश्रिरपदसंभाविते त्यर्थः पस्य स्वीणत्वमिति समासनिर्देशोष्यकदेशोनुवर्तेते स्वरितलिंगासज्जनसामर्थ्यात्त्र
समासनिर्देशेकुतोनुपपन्नतइत्याशयः कथं पुनर्गोतोणिदिति सूत्रे न्यासे घोस्तर्वं नामस्थानेहाहुस्मादित्यत्र आह उ
तोणिदिति पृथान्यासेपिचोहूंसिद्धादेशेयतिगोतइति उपलक्षणत्वेन व्याख्यानेवीजमाह वर्णनिर्देशेहीति एडि ॥ ॥ ईति
ससमीति यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहण इति वचनात् उआवदिति आवदितिनिपातः सकृति पालेत्वकेपंतापतइत्यआ
ह अर्थभेदाभावादिति स्वकारस्यावधारणसामर्थ्यं हत्निरमसिद्धांइतितन्नु तपारनापाह पपाकेति अनवक्लृप्तिरसंभा
वनाभवतोभोजनंकविरपि न संभाव्यतइत्यर्थः अनवक्लृप्ति समर्थयोरिति त्वत्र धुरुदपानमिति उदकपीयते यस्मिन्नुदर

वि०
34
35

पानपेलाधारविशेषः उदकस्योदस्ताद्यामित्युदभावः शाकानां मधुशाकंधुः पञ्चात् कुलेवेति कुला नाम स्कुलदेतिकर्म
णिषष्ठ्यासमासः पामतिगहं स्थिरं चरति सोच्यते अन्यथेति प्रत्येकमर्मणासंबंधे कर्मणषष्ठीसमासेहैडीपि च कुलादीतिस्मा
ननहेनेष्यनदतिपूर्वो नैव मण्डि पाष्ठ पूरणी पा ॐ उ बिडालदृति बिडालो मार्जारः॥ ॥ ॐ मा मतिपदविधिरिति सर्वेभ्य
मतिपदविधिर्बलीयानिति आ ऊ ढा ॐ ढाय घोरेसा होहिहि वाधनेनवरिताथ्यं विपररूपासवर्णदीर्घबाधनइत्यर्थः वहेरिति
वहेः क्रमस्य पेसंप्रसारणं पूर्वत्वे च वत्सरत्तु तदत्तो पदीर्घत्वेरूढमितिभवति आ ऊ ढमीढं ॐ इमात्मनइतीतिसवधमचित्वेनोत्वं
उस अप्सुतत्रमिति उणादीनांव्युत्पत्तिका प्यांभावस्तत्रापितत्वात् अर्थादेशात् विहृतस्यैनेति तदस्युयस्मनेचाहे प्रस
ग्रहणंस्यात् तन्निवृत्त्यर्थं भेदेनानुबन्धरूपोपादानेनतपोग्रहणं तदा नर्थकं चा देशस्यानर्थकत्वादेवा प्रसंगात्त इदसनेनतंस्त
वोग्रहणस्यासिद्धत्वात् तस्मनेत्वयेवत् ग्रहणपरिभाषायाप्यनित्यत्वं तापयतितदेनदाहनित्यत्वेहीति नत्वभिधुरिसादात्वसाध
त्यपत्वादर्थवत्तत्रमेवेतिकथमर्थवत्ग्रहणपरिभाषाप्रयोगे होषः स्यादित्याशंक्य सर्वैसर्वपदादेशाइतिन्यायेनतदुक्तमित्याह

राम॰
34

अनागमकानामितिन्यायस्य निरवकाशत्वं न दोष इत्याह पदान्तविधि अस्त्वावकाशोऽस्या ह्रस्वत्वास्कृतिकृतत्वमुपपाद

यति अस्यावकाश इति ॥ ॥ नाम्ने न तु निःस्मातेरिडिनेशवीतिसूत्रे मरस्येऽयुक्तिं वचनेनैनस्याह निसमिति ननु लक्ष्ये सति कथं

नहि नानु न पतितिरीसत आह यथोगेति अक ॥ ॥ वाचिकं कमयोजनं न तु सत्वे रागसिद्धिं दर्शयति श्रो अल्पत्वे न योगे इति असा

वर्णो ह्रस्वकालो जिस्वा जग्रहणेनान पोर ग्रहणाद्दीर्घसंज्ञा पार्थ्य अभावाद्ध व न भिनति पाजना अजग्रहणे न ग्रहणेऽपि

मात्राधिकारान्न पोरकालत्वाभावाद्दीर्घसंज्ञापार्थ्य अभाव इति पक्षान्तरमाह अर्हं तेतीपमाच्चतावादिति ॥ ॥ इति [illegible]

लीपे महाभाष्यप्रदीपविवरणे षष्ठस्याध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम् ॥ ॥ प्रथम क.योरिति प्रथमस्य चीजमाह प्र

थमशब्द इति कश्चित् सन्निविष्टानामादिभूतः प्रथमशब्दवाच्यः सन्निवेशश्च शास्त्रानुशासनपुस्तकादिषु शब्दविषयोऽभि

मतः अव्रे चक्रमपठितानाशब्दविशेषाणामनेकत्वात् किमनविष्टप्रमाणमंगरत्येतदनिसे हेतोनपृच्छति सञ्च्यः एवमपि

किं विभक्त्योः आहोस्वित् प्रत्यययोरिति विशेषप्रश्नो उपपन्नः अन्येषामपीह सम्भवादिति परिशेषसमाधत्ते नतु था

विति रीषीज्ञ त्विचेतस्य लिंगत्वमुपपादयति विभक्तोरिति ननु सामान्यग्रहणादिति अन्यथानुपपत्त्यादि लिंगत्वे इह तु सामा
न्यग्रहणोपि प्रतिषेधस्योपपत्तेः लिंगत्वमनुपपन्नमित्यर्थः प्रथमपोरिति हि कस्माचिदिति न एकस्य विशेषस्येति विभापि
लिंगादिभक्त्योः मत्स प्रथोधिति सन्देहः पर्यवस्यतीत्यर्थः ते चापिकार्यं सन्देह इति चेत् उभयत्रापि न्यायसाम्यादित्याह तत्
त्र प्रसिद्धेति ननु सर्वाघस्य मा पयन्मुख्यमिति तस्यैव परहणं न्याय्यमिति हि वचन निर्देशोनुपपन्न इत्याशंक्याह तत्र एवहिव
चननिर्देशान गौरपाहुल्ला प्रथमाहिनीप समुदायत्रुतन्नतावयवभेदः प्रथमप्रभाहेनो पवर्त्तसाह नचैवमिति पधाहर्यो इति
लोकवेदयोरपि छन्दिरणा गच्छन्ति स्म बीनु पदवातीति प्रथमाहितीप एशिः भेकत्वे नबुद्ध्या पेक्ष समस्य परप्रपेक्षमात्यम
माश्रित्य निर्देशात् न मत्य एवार्थेन प्रथमशब्दो वर्त्तते इति केचित् तदोविधिः स्यादित्यत आह प्रथमपोरिति विशेष्यमिति तेने
ति पस्ति न्वि विस्तराद्राविति विशेषणेन तरन विध्यपवादत्वादिविधाभावात् ननु विभक्तिः तरकस्य त्रिकस्य प्रथमस्याजा
हित्य तत्संभवतीत्याशंक्य परिहरति पधपीति अजाद्योः प्रथमपोरित्युक्ते पदस्य पोः प्रथमपोरजादित्वासंभवाद्विभक्त्योः

ए म०
३६

कथंचित्संभवात्प्रयोगे च ग्रहणं विज्ञायत इत्यर्थः तदेतदाह यस्य प्रयोगोऽस्तीति ननु अजादीनां प्रयोगमात्रेऽपि विज्ञाप्यमाने
विभक्तिग्रहणे लिंगत्वमसाध्वीत्यत्राह नैतत् कृतत्वात् तु चेत्यादिना तद्धि षट्नेकप्रमुखपाघतूइत्याशंक्याह यदस्यां पु
ति अजादीविशेष्या इति पूर्वेन हि प्रयोगोऽस्ति चेत्यादिलिंगात प्रयोगो वै हि सन्निधानं द्विशेषणात्ताइची सस्य दोषि
भवति न त्वसुपा प्रजादीशस्य प्रातिस्वकेषु कपोरित्साको स्वापां प्रथमप्रयोगोऽस्तीति तद्विशेषणत्वेन प्रयोज्यते न तु सर्वापि सूत्रार्थो
भवतीत्याह नैनेति अजादीनां द्वितीयप्रयोगमाविष्कर्त्तुर्थः कथं सूचनात्सूरैलभ्यत इत्यत्राह अचीति वेतइत्तिनिर्द्धारणास
मी च हेति यद्यपि पूर्वं सूत्रे अचीति परसप्तमी न त्वापि स्वरितलिंगेन शब्दान्तरेणानुमानादर्थान्तरवृत्त्वमिहेद्भवति
सर्थः तुल्यजातीयस्येति यथा गवा कृष्णा संपन्नक्षीरा न मन्तुक्ते गौरेव प्रतीयते न महिष्यादिः ननु सुपीत्यनुवृत्तेन भावि
प्रयोगोऽस्तु वन्त्यविशेषणत्वेनान्वये संभवति कथं विभक्तिग्रहणेन तस्मात् लिंगत्वमित्यत आह नैवात्र सुपा प्रसिद्धयोऽपि
धर्म इति सुपृच्छेन सुब्धर्मी लक्ष्यते सुपृथमेकप्रयोगः प्रथमप्रयोगोऽस्तीति न तच्च विभक्तिग्रहणात् सिद्धिः इति तदाह सुपो विभ

वि०
३७
37

किम्ब्वेति प्रश्नोत्तररूपो राशपंरूर्शपति सहामिति अनन्तुहूस्निरवेह निहृस्निर्विवक्षितानन्तुस्वरित लिंगे नाधिकृतस्यासंभ
वत्स्माह दीर्घग्रहणमिह नानुवर्त्तत इति नन्विह सवर्णग्रहणेन कोर्थ इत्यत आह अ श्रीइत्यादि सिद्धार्थमिति अयमभिसव
र्णग्रहणे श्रीइत्यादौ विभक्ति पिहस्यात्तदीर्घ इत्यनुवृत्तिपक्षे पूर्वो नदीत्वे: अपदीर्घः न एवं इति कि विदिक्षसिद्धिमभिप्रेत्य स
वर्णग्रहणानैक स्वरिष्यत इत्युक्तमित्याह ततश्चेति सवर्णग्रहणाकरणे यवस्यापाश्रसिद्धिदर्शपमिह स्कमध्यमिति नतु
मवेश्मत्याप्रपणादग्निमित्यादौ इत्वासिद्धाकी तिवेन तर्थेपीइत्यादावपिहस्वमसंगः अपाहृत्याश्र परणस्थीइत्यादौ दी
र्घसिद्धिणश्रीपतेनर्थग्निनित्यादावपि शेषेप्रसंगः तदेतदाह तयाहि पक्षेति नन्वातप्येतोयवस्यापश्यणेमीइत्यादौ स्या
तिनेत्याहमात्रत्वात् एवं स्यादित्यत आहकृतश्चेति इहकृतस्यैवेति अनारतमपरिभाषयाग्निमात्रस्यैवप्रसंगात्कस्यादि
त्यनेन एवौकस्यापेसहेतुत्वमपपादयति पुस्यादिति एवंस्वस्यास्येकोगुणइत्यत आह पुनः एवेति अभिवेत्स्येति. नतुप्रम
पोरित्यत्रतत्र ग्निमात्रेइद्गुणनिहृसपर्दश्यानितिग्निमात्रारणानिहृतपर्दीर्घग्रहणाद्दूषतैराव श्पकत्वान्नग्निमात्रप्रसंगइति पूर्व

३७

वि०
३८
39

नानयोरिति पुंवाचतं पश्चहूपे पि समानं प्रकृति पुंमांसमाचष्टे प्रत्ययो येस्ते नाशानेव भेदः ननु षंटकादिशब्दैः प्रथमा समर्थस्य
वस्त्कतो भिधानात कथं पुंसत्वानुगतत्वमर्थस्य पुज्यतइत्यत आह स्त्री स्त्र चेहि हि तिसत्वरजस्तमः परिणामिनो सर्वेषां पदार्थो
नामाविर्भाव तिरोभावसाम्यावस्थाः क्रमेणापुं स्त्रि नपुंसकशब्दाभिधेयाः इति सर्वं मसर्वलिंगमस्त्रावेपिक श्चिदह्नः किंचि
लिंगमभिधत्त इति सर्वेष्व सिद्धिरिति स्त्री सूत्रे मतिपादितमित्यर्थः स्वेन्व स्य राजिसादावपि तत्वं सिध्यतीत्याह स्यूर
हयोपीतित्वमेभिपत्यये प्रकृतिरेवतद्वर्थमाह मपार्थष्यात्र पतउपः पुंस्त्वविशिष्ट इति स्त्री वाचित्वे न प्रसिद्धात्रप्य
स्मिन प्रयोगे पुंसा ह्वाएवे तिनत्वसिद्धिरित्यर्थः यद्यपि वह्निकाद्ययोप्यनेनेव न्यायेन पुंस्त्रिवर्त्तते तथापि प्रत्ययार्थस्य स्त्री
त्वादिकदेशान्न नत्वाभावसिद्धिरिति वह्निरिकादिषु पुन्नवदित्येनेनोक्तमित्यस्य लुपिपुन्नवदिति॥ ॥अग्निवाछंदसि
त्वनुहत्तस्येकवाक्यतयान्वयप्रतीतिनिराकरणेतिरत ह्वेति अकोमिपूर्वपरयोः सर्वत्रास्यात छंदसीतु विकल्प्येनेतिन
नुशब्दमिसारोपणादेशः प्रथमं प्राप्तः तस्य पूर्वसवर्णदीर्घोपवादः तेसम पूर्वपररूपत्वं तत्र एवंरूपत्वे विकल्पिते पूर्वसव

एम०
३८

ई

णोदीर्घ एव स्यात् ननु परत्वादेशङ्कस्तत आह विकल्प्येति न पोरन्त्रेति यथ प्यथि मित्यादौ विशेषणं संभवति तथापि तथापि
शम्यमित्यादौ विशेषणाभावइत्यर्थः संप्र॥ समानां सम्प्रहणे सतिकथमन्यपरस्तत आह पदित्ति समानशब्द एकपर्यायः
एकस्मिन्नङ्गे संप्रसारणाद्द्विपरतः पूर्वं परपोः वररूपमिति सुकें गान्तरस्येव चिपरतो न भवतीत्यर्थः लग्पतइत्यर्थः अन्य
स्मिन्नङ्गइति शकान पतीति स्फिचेति किं पथजारित्यादौ न संप्रसारणं सकृदुऔइति स्थिते पातोराकारस्तस्मिन्नेवाङ्गे न हे
तुइति तस्य तावत् पूर्वत्वं भवति अर्थ शहाकारस्य न तस्मिन्नेवाङ्गे न हेतुइति तस्य न भवतीत्यर्थः नतत्र ओकारः पूर्वप
रादेशत्वान्न संप्रसारणमिति कथं पूर्वत्वमोविति तत आह अत्रेति वाक्यस्य संप्रसारणसंज्ञायामुकारस्य संप्रसारण
त्वं कथमित्यत आह वाक्यस्येति नन्वस्मिन् पक्षे अनुवादे परे शेषपथे न सिध्यति तथा चापि सिद्धमित्यत आह सत्विति
नन्वेतद्वह्यावाहूकारस्य संप्रसारणत्वमुक्तं तत्राह अत्र वह्यावेपीति एवमुकारस्याप्यत्र संप्रसारणं ततस्थानिकऊकारस्य
तरामिति दर्शयति अन्तरङ्गत्वाद्वेति मन्वेवं सति सकृदित्यादौ दीर्घत्वं न स्यादित्यत आह संप्रसारणेति वचनसामर्थ्यो

वि०
४०
५०

द्रव्याणि द्विधा वंन वद्भावनिषेधो वा ध्मनद्रसथः शास्त्रकार्यस्य परार्थत्वस्य कृतत्वात् प्रवृत्तस्मिंश्चैव विषये पुनः प्रवृत्तस्य योगाद्दो
षाभावइतिवार्त्तिकं योगं जयति शास्त्रस्येति ननु पुनः क्रियमाणास्य कर्म्मान्तरता तस्यैवेत्य पुनः क्रमित्यत आह यथं गमिति य
रस्याग्निहोत्रादेरंगशेषभूतं एतदेव स्फुरयति यत्समुत्पत्ति यस्यर्थमिति यन्नोपायमास्यार्थमित्यर्थः यथाने न संस्कृते थाहवनी
यादिशद्वाच्ये षु वैदिकेष्वग्निष्वग्निहोत्रादिविधानादयस्तशेषत्वमाधानस्योच्यते तथा च प्रसंगलक्षणो निर्दिष्टः शहा वैदिकानामा
दित्याहवनीयादयो नालौकिकार्थत्वं निराकृतस्य वैदिककर्म्मशेषत्वं सिद्धान्तितं अत एवांगनिविधावनाके मेण पथिकाले गी
यते यस्मादिति काम्यान्यानिकर्म्माणि स्वर्गादिकामनया नुष्ठीयमानत्वादंगभूयस्त्वात् फलभूयस्त्वमिति न्यायेन कामनाया
सत्वां पुनःपुनः प्रवर्त्तक एव नैमित्तिकान्यपि यद्यपि निमित्तावगमः तदा तदानुष्ठेयानि नित्यान्यनु नित्यत्वादेव सर्वकर्त्ते
व्यानीत्येतत्सर्वमेवोक्तं अग्न्याधाननिमित्तमित्यत्र षष्ठीतत्पुरुषइति शंकां वारयति अग्न्याधानमिति एतत्प्रकृते योजय
ति एवमिहापीति फलमिति स्वर्गादिकं तथा च श्रुतिः एकशब्दः सम्यग्ज्ञातः शास्त्रान्वितस्तु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधु

ग्रम०
४०

६

गमवतीतिननु परत्वात्स्थाने शेऽस्तुः सर्वमाइक्षिप्यते इति कथमपदाङ्कक्रयोऽस्तुण पत्स्थाम्भिरित्यत आह कृतेऽपितिलकारमा
त्रापेक्षत्वादन्तरंगत्वात सर्वलादेशाः पश्चादस्तुरित्यस्या प्रक्रियायां विप्रतिषेधोपन्यासस्तस्य ऐः वारणा दोगमित्स्य नाप्निस्तेति
तस्मिन्नाम्नी प्रमाणेऽप्रवर्त्तमिपद्धप्रश्नाद्दोषद्वृत्तिरिति प्रक्रियायामपि विप्रतिषेधापोगइति भावः पस्मलक्षणान्तरेणेति न्याय
स्य पाक्षिकत्वं दर्शयति एतनत्कविदिति ननु प्रत्यासत्यानुसन्धि तिनन्दमुइति स्थितेत्यादादौ नामहतस्तत्वं प्राप्नोतीन पुंसकस्या
भिधेयत्वान्तस्त्वमोरिति सोऽस्तुक तत्रलुकि सति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाद्दिक्तिपरत्वाभावादत्वन्न प्राप्नोतीत्यनित्यं तत्
न्नत्वे सत्यतोऽपि संभावेनापवादेन बाधितत्वादलुङः न प्राप्नोति सोऽप्यनित्सः उभयोरनित्यपो परत्वादत्वं प्राप्नोतीति लुको
वक्तव्यत्वं सततद्ब परस्य लक्षणान्तरेण तना प्रिसोक्यतेतस्मिन्नाम्नी प्रमाणेलुङः वक्ष्यत आह पस्य चैव पाक्षिकत्वमुपपाद
यति तत्र पदाल क्षणापोहीति अस्मिन्न पक्षे पल क्षणाप्रवृत्ताव पि पस्य हिनी पेस्पलक्षणेस्य निमित्ताभावात् नाशित नतत्प्र
तिनत स्यदेवं सलक्षणान्तरेणेव तत्प्रतन्निनिवारणानपथ्यावालिसुधीनपोविमर्द्दे भगवतावालिनोगच्छेऽपिनसुधीवापेस

कि०
४९
51

दुर्वलत्वेकल्प्यतेपदानुकार्य्ययोरिति अस्मिन्पक्षेकस्मिंश्चित्कार्य्येपदत्वेद्वितीयस्यलक्षणान्तरमवश्याभिधानादनित्य
त्वमेवउपदर्शयजेरनुसिसंप्रसारणं हि वेचनेचक्रतेपद्धिद्वेमाद्गुणस्यात्ततोपादेशेसत्यनिष्टरूपंस्यादितिप्रतिषे
धश्चास्त्रपरीणायइत्याह एवंमितिपत्तेरंगत्वादिति एकपदाश्रयत्वाद्दीर्घत्वमन्तरंगाद्धि पदाश्रयत्वात्गुणाद्धि हिरंगत्वम्भा
सानभ्यासयोर्गुणस्तावदभ्यासेनभवतितस्यानिकोपादेशस्तु तरामित्त्वमत्राह अस्तुसेतितन्वैवमेकारस्याभ्यासइ
त्वेसतिसमानि ह्वरूपंस्यादित्यत्राहकारस्येतिति ॐकारस्यपरान्तवकल्पमित्यत्राह अन्नवद्भावादितिविप्रतिषेधोपालभ
इतिअभ्यासेविप्रतिषेधेनविनापीत्यस्मिन्हि रूत्वाश्रयहितुविप्रतिषेधानुपपत्तिरित्यतइत्यर्थः स्वरदोषमुपपादयतिअ
यथाहइतिइदमोऽयावोयप्रत्ययस्यस्वरनितत्वोदात्तत्वात्अनिषंस्वरमुत्केएतस्वरदर्शयतिपदान्तीतिशास्त्रहृष्वेतियव
स्वररतेस्योपवारणायोगः तथापिशास्त्रीयप्रयोगस्वरेनास्तिनस्यर्थः आउपरस्पंज्येतिवशहृस्यार्थेमाहनञ्जेत्वमितिवि
प्रतिषेधनाश्रयणोतायकत्वायोगदर्शयतिपदाद्दवंमितिसवर्णादीर्घेणासिद्धइतिअथचात्रघोसाकुतअग्रेधोटेतितुणो

राम०
४९

वरूपं सिद्धमित्याह पररूपवचनमनर्थकमिति तन्नान्यथानुपपत्तेरंतरंगत्वस्यापवादत्वात्तदर्थः आरोपवशाद्धेनासंबंध
मुपपादयन्ति अत्रेवस्मोति अस्मिन्नहनीत्यस्मिन्नर्थे वर्त्तमानस्याघशब्दस्याधारत्वाभिन्नतोतत्क्रियावाविनाधातुनासं
बंधः नन्वाद्यर्थः ननु प्रसंगस्यापि क्रियाविशेषप्रतीतिहेतुत्वात्तेनापि संबंधो युक्त एवेत्यत आह स्वपादीति अग्निरेवो एवे
ति अत्र सर्वत्र परत्वात्त्वरितप्रत्याहारांगविकारस्यावहिरंगत्वेऽपि स्मोत्रेति दृश्यर्थः अत्र इति स्थिते कृते तु लेवस्याभ्यापानसिद्धत्वात्सो रे
रित्युक्तं भवति ननु स्मेति स्वं स्म वर्णादीर्घं तु तस्यासिद्धत्वात् अतः परद्वितनपरकारणादीर्घान परस्परोत्तरत्र भवतीत्यर्थः के
पुनस्ते दोषाः येषां प्रतिविधेयत्वमित्यत आह पूर्वोत्तरपदयोरिति प्रतिविधानत्वात्तत्रैवोक्ते॥ ॥स्यसात् अप्रकृतपणादेश
योरिति आगंतुना कारेण पणादेशं कृत्वा निर्दिष्टशब्दस्यार्थः नन्वकारान्तयोः स्यसशब्दयोरुक्तेरिति प्रतीतिः कृतपणादेशयोः क्लो
शेनेति मुख्यं वर्जयित्वा अमुष्य संग्रहणे को हेतुरित्यत आह सस्तु प्रवृत्ति ननु सस्यातिस्यामित्युच्यमाने मानाभिर्स्यात्सयोर
वं स्यादिति तत्परिहाराय विकृतनिर्दिष्टशब्दप्रपञ्च इति किमुच्यते स्यस्य पतिभ्यामेवोच्येतेति तत्राह विकारीति अतिकांतः संख्ये

वि०
८२
42

ति न तु सरवापमत्तिश्चां नइति मादिसमासः राजाहे सखीभ्यष्टजितिसमासान्तप्रसंगात् सखीपतिभ्यामिति परत्वमात्रेण
विशेषणाद्वः स्त्रिङः सोरिसाम्प्रिस्यातिव्याप्तिनुक्ते स्याह सखिपतिभ्यामुत्तविवित्रिविहितविशेषणात्वेत्व पंदेशेन प्रसजतिदो
षान्तरंत्वनिवार्यमित्याशयेनेइवनस्यादिति भाष्यमित्याह अप्रयतितिनन्वेति सखेरित्यत्राह सखी तिद्वि संज्ञाप्रतिषेधात्क
पंचेदिं ती तिगुणास्यादित्यत आह अतिसखेरिति तिग्घमानं समितितेन सहेति तुल्ययोगइति वहुव्रीहिः वोपसर्जनस्येति
सहशाद्स्यसभावः स्नमितिस्नेच्छेदनेत्वादिभ्यइति निष्पानतंक पंपुन सत्यशङ्कात परस्यविधौ पमानमुत्वस्यशङ्कानुस्या
दित्यत्राह अत्रे अस्त्रो पस्यस्यानिवद्भावादिति अथवः परस्मिन्नित्यनेनकोलुलन्त्रेति ततअर्थात् उपस्यस्यानिवत्वाभावातेष
वे परादेशेन भवति इसिंङसोस सुपरादेशइत्येवसख्युरित्यादिरूपसिद्धिः॥ ॥अकः प्रकृतिभावविधानस्यसु समासेन
षुपकत्वामाप्त्रिसाद्यनादनइत्यस्याक्केपः क्ति. यतइत्याह प्रकृतिभाव एवेति प्रकृतिभाव एव द्वे तस्याप्राप्तसिद्धत्वं नान्यत्रेस
र्थः नन्वस्क नादित्यस्यानुतभाविनइत्सर्थः कथंलभ्यतेइत्यत्राह क्तनभावित्वादिति मुख्यार्थासंभवात् गोणार्थअप्राश्रीप

णस०
८२

तेरस्यार्थः परिहारान्तरेणेति शास्त्रान्तरपरिहारबाधात्वर्थं लक्षणमाश्रयणीयमिति भावः अत्र स्वरसंधिप्लुतस्य सिद्धत्वेरर
त्वरसंधिर्न भवतीत्याशंक्याह सामान्येन संहितेति तितउ एवमत्र गौर इकारो तत इत्येतत् प्रत्याख्यातं तत्र प्रतिषेधस्येति न तत्र तस्यैव तत
इति प्रतिषेध प्रतिषेधाद्विधिर्भवतीति एतदुदाहरणे पोज पतिय पोटतीति अकारस्य वाक्यशेषे इति प पर अटइति स्थिते इकारा
तस्य पूर्वस्याकारस्य प्लुतभावित्वात् प्लुतभाविनि परतो नेऽस्य प्लुतत्वं स्यात् प्रतिषेधप्रतिषेधनु भवतीत्यर्थः ततो गुणः एकवैकारेशे च प्लु
तभाविता तत्प्लुतभाविनि परतो नेऽस्य प्लुतत्वं स्यात् प्रतिषेधप्रतिषेधन्नु भवतीत्यर्थः ततो गुणः एवैकादेशे च प्लुतः प पोइतीति अ
तोनुपसर्गक इति क प्लुतप अग्नेलो पइति वेसाकारलोपः पपरद इति स्थिते रेफात् पूर्वस्याकारस्य गुरुत्वात् प्लुतभावित्वात्
प्लुतभाविन इति प्रतिषेधप्रसंग इत्यर्थः वा मारैौ परत इति प्लुता नाइति संबोधनपरमेकमवाक्यं अभ्रतमभीति द्विती पंचव
प्रसंगे इति ननु प्लुतप्रसंगकपनार्थः एकपदाश्रयत्वात् तन्न स्यादुत त्वसमहद्धिरंगत्वं दर्शयन् उत्वविति ननु पपोधिस्यादेऽप्लुतोत्वपो
: पदत्वपायेस्याः समानत्वात्तकपं तस्मद्धि रंगत्व मिस्यत आह हृष्णहृने तिद्धहिरंगासिद्धत्वमपेक्षाध्यतामितिविशे

षाभावाच्च सिद्धत्वमाप्नोति तेन त्राश्रयात्सिद्धत्वेनताधिनुसुचितमिति न वायहिरंगलक्षणात्यादिति परिहारानुपप

त्तेरित्यर्थः प्रत्यासत्तेति पाणिनोपवचनसामर्थ्यात्वा पाणिनीयमभिधत्वं वाधिउपक्रमित्यर्थः अतस्वाहतातिवाहन

त्वितिवाह औपाधित्वेनेति अनुमानिकानप्रत्यक्षशिष्टप्रथमप्रतीपतइतितदेवत्वाहातइत्यर्थः इहिरंगपरिभाषापा आश्र

यात्सिद्धत्वाभावे प्रयोधित्वारोकप्रमिद्धसिद्धिरितत आश्रयात्सिद्धत्वाभावइसितनतथ्यस्तु नवुष्मावसत्यासुनादसुनइति

प्रतिषेधाभावादुक्तसिद्धिरित्यर्थः नन्वसिद्ध परिभाषापा आश्रयात्सिद्धत्वनाधिमनमिति किंतु च्यते साश्रयात्सिद्धासार्द्र

णितत्वाहतद्धिषपक्षेति अनाश्रयपरमतनिषहिरंगपरिभाषायात्कतस्यासिद्धत्वात् पूर्वं चासिद्धमित्येषा परिभाषात्र नाश्रयप

नइत्यर्थः अश्रयात्सिद्धत्वाभावइत्यत्र विवक्षितमित्यर्थः॥ ॥नान्तः पादमव्यवेइ इति केचित् इतनत्सूत्र प्रकृतसंनान्तः पादमिति पठं

ति अपरितुनान्तः पादमितितत्रहितीयपाठमाश्रित्य भाष्यविचारः किंपतेत आनन्तर्यस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति व्याख्या

नन्तरस्य पूर्वं तस्य प्रतिषेधो युक्तः नतत्स्यमुज्जमेश्वशत्स्रचतइत्यादावपवौ प्राप्तुतइत्यासापेतमप्राइत्यर्थः शिशेषमनपे

नित्यामित्यापाश्रयेणानन्तरत्वंविशेषमनादृत्यसर्वस्याव्यवस्यकाप्यस्यप्रतिषेधविज्ञानानाव्याप्तिरित्यर्थः सर्वप्रतिषेधेनुनि
रित्यादावनित्याप्तिरिकाभाष्येनादर्शपतिपरणादेशस्येतिनन्वकाराश्रयप्रतिषेधेप्युत्वमितिरित्यादावकारस्यनिमित्तत्वाद्यणः प्र
तिषेधः प्राप्नोत्येवइत्यतआह अकारएवेति अतएवास्मिन्पक्षेपक्षेपयोः प्रतिषेधस्यचरितार्थत्वमित्याह अयगोत्रइतिशेषिकेणिअसे
पपत्तेरुपपोश्रयशाकलमितिभवतितेनशाकल्यमतेनपक्षस्वत्वनच्छाकलंअत्रसंधावाद्युइतिरत्वादौह्रस्वत्वंस्यात्कथंपुन
र्नित्यग्रहणेनशाकलत्वर्हमित्युच्यतेइत्यतआह नित्यग्रहणादिति अस्मिन्पक्षेनिसंयुतमग्रत्याइत्यन्वयः नियमोनलुप्तमग्रत्याः
प्रकृत्याभवंतीतितन्नमायमर्थोलभ्यतइत्याह लुप्तमग्रत्ययरूपाएवेति अयचेति अस्मिन्पक्षेद्वित्वंप्रकृत्येत्यन्वयः प्रकृतिभाव
एवकेवलोविधेयभवतीतितदाह अयमेवेति द्वितीयेग्रहणेपोर्थः स्मपद्यतेनंदशपतिपरस्मिन्नचीति अचीतिपुनरुपादानात्प
रत्वंहावचाहतमपोऽपतेपरस्मिन्नेवाच्यादेशः तस्मिन्नेवाविप्रकृतिभावइतितेनैकनिमित्तत्वमादेशंप्रकृतिभावपोस्त्रयंइत्यतइत्य
र्थः प्रत्युदाहरणेइति परतः पूर्वेणसहैकादेशस्योतिनिमित्तनमग्रत्याइतः परः पश्चनतः परोकारःनमएकादेशस्यनिमित्तनि

वि०
४४
५५१

तिप्रकृतिभावाभावादेकादेशोभवत्येवतदेतदाह निपातस्येति एतदेवोदाहरणमपीत्याह अत्रेति कथंतर्हिजात्वस्य तु जनीत्युदा
हृतमित्यत आह मपउजइति ननु प्रकृतिभावप्रयोजनमस्त्वोमित्यत्रप्रत्योपसमसमज्ञसइत्याशंक्याशयमाह एवंचेति प्रकृ
तिभावववचनेनसाक्षाद्धिप्रतिषेधस्यज्ञापकं अधिकरणत्वात्कथंतर्हि सिद्धत्वज्ञापनद्वारेणेत्याह ज्ञापकइत्यादिति शालेइइति शा
लीरेइइतिस्थिते लोपशास्त्राकारस्यगुरोरनृतइतिप्लुतः प्रागमः परेणसहएकादेशअन्तवत्त्वादस्यापिपक्षत्वादन्तरंगत्वात्तु एवमेकादेशः
ततःप्लुतःविप्रतिषेधोनोपपद्यतइति नत्वन्तरंगवहिरंगयोर्विप्रतिषेधउपपद्यते अतुल्यबलत्वादित्यर्थः॥ ॥आङो॥ ॥नन्व
र्थग्रस्यापनापशब्दप्रयोगादनर्थकस्यप्रयोगोननुपपन्नइत्यतआह अ अ अ अ पइत्यादाविति अपमर्थः आमेन्नस्यतर्व
नःपुरिछेतुंयोग्यस्यरजस्योओषस्यसंबंधिपत्रेजस्येइविकल्पपमपाहणानांउदकानिप्राप्यपत्रीमाधिनिवृषेणादिकर्म्मेपु
क्षोमाह्वामिकावाकस्तनपितुरुपात्र्येमेघेविनतेतिविस्तारपतितस्येतेजसेकदानुवपस्फतिकुम्भेइति एवंचान्वयः अत्र
समतम्यर्थस्तुस्वीकारणमेवादः प्रयोजनंइत्यर्थोत्तरवाचिस्याभावादानर्थक्यमुच्यतेन तु सर्वथानर्थक्यात् एवंगभीर आउम

रा०
४४

पुत्रइत्यादेरिष्टस्य प्रत्युदाहरणोपपत्त्वं दर्शयति आनरदित्यत्रेति ह्वाह्वयमाभिमुख्येन नीराणां वानित्यर्थः॥ ॥एकोनत्वसति
चकारे ह्रस्वमात्रस्यानेन विधानस्यात् ननुप्रकृतिभावस्यापीत्यत आह तु उच्चल्लपइत्यत्रेति स्वतएवेति अभ्यासे हि विविधि
रर्थवानेन नुप्रासेइतिभावः नन्वनुवाकं प्रश्नोकेण सकृत्प्रयत्नः पुनरपिप्रधानेइत्याशंक्य प्रयत्नसकृत्प्रवृत्ताफलसंपत्तिः तत्र पु
नः प्रवृत्तिताभवतीत्याशयं दर्शयति मुञ्जेइति अनैकान्तिकमिति अपरमित्यर्थः फलाभावस्य पुनः प्रवृत्त्यभावे हेतुत्वं समी
चीनमेवनानैकान्तिकमिति सामर्थ्यादित्यादिभाष्येतात्पर्यमाह फलविशेषेति समीचीनार्थः प्रयोजनं यस्य तत्स्वभावस्या
मर्थ्यं तस्मादिति भाष्यार्थः श्रीसतिशयइति हृत्वादिप्रयोगेश्रीसतिशयस्य फलविशेषस्य सत्त्वाभावात्पुनः प्रवृत्तिर्भाजनेसंभ
वतीत्यर्थः ह्रस्वानां पुनरित्यादिभाष्यं व्याचष्टे इहत्विति कथं पुनर्ह्रस्वविधानेन स्वरसिद्धिर्विहन्निर्भवेदितित आह परणादेशेति न
त्वग्निहव्यानेन पुनः प्रवृत्त्यभावउक्तइत्याशंक्य वैधर्म्यं मात्रासापि ह्रस्वानो पुत्राइत्याह अग्निरेर्थमिति इहापीति ह्रस्वाना
पुनर्ह्रस्वविधानेनपिनितिसमासस्यहेविधेहरशोपतितिनिसाधिकारेतिप्रदेशान्तरेतिनप्रधानामित्यत्र आकरनामिति कुर्यति

वि०
84
55

माद पदइति समासः अत्रेति त्वनुवर्त्तते अस्य पदविग्रहस्योदाहरणं कुमार्य्येइदं कुमार्य्यर्थमित्यादिवाप्यश्वइत्यसंतापामुदा
हरणं न च समासायोगमाशंक्याह सुप्सुपेति समासस्य नित्यत्वादिति न भिन्नवाक्ये न संनागम्यतइति सामर्थ्यान्नित्यसमासोऽयं
॥ ॥ अस्तु अयिवेदः न च मवकर्षः पद्यां इति लाइविमे मन इति तस्मात्स्यात् नार्थः इति भाष्यार्थदर्शी यतिपदस्येपत्रेति वाक्यादवच्छि
द्यत त्वपरिमाणमिदं पदमिति पदस्य स्वरूपेव स्थाण नार्थपरत्कारैप्य इति शङ्क्य प्रयुज्यते शङ्क्यर्थः प्रजत्यादिविषये चयापेनास्ते
प्युज्यते पथ्यावाधो इति अमीइ नीति न तु स्तुतकाप्यं प्रतिषेधार्थ्यत्वाह तेरेर्थवत्वात् किमर्थ्ये नेसमन आह स्तुतस्येति प्लुतका
र्ये प्रकृतिभावे प्रतिषिद्धे स्वरसंधेभावात् अत्र न विहितत्वादिति हि गुमुदाहरणे पोजपितु माह अत्र च स्तुतामुपोपीति ॥ ॥
रेचा ईतइति षिद्धे स्वरसंधेभावात् अनेन विहितत्वादिति हेतुमुदाहरणे पोजपितु माह अगोनिर्दिष्ठ इत्यपादर्शनात्
पाठ अस्यापि सुत्तन भावेने रमुकं गुपोजनविषयत्वाद्द हस्य भावात् किमर्थमिति प्रश्ने इत्साह किमुप वस्थितेति पूर्वविप्रति
षेधारिति उपस्थिते परिपूर्वविप्रतिषेधाम्प्रपेशगोसेविष्टि: नदानुपस्थितेकेनचिदमातः प्रकृतिनावस्थावंघर्मगाग्रह

राम०
54

रणाद्धि कस्मेन विधिर्विधीयत इति पक्षे अथ परविप्रतिषेधादिति उपस्थितेऽप्यनेन विकल्पविधानात् अनुपस्थितार्थं भिन्नेनाप्राप्तवि
भाषेयमित्युक्तमिति प्रतिभाति उदाहरणादर्शनान्निगकर्त्तुमाह उभयत्रेति परविप्रतिषेधस्यानुपपत्तादिति अवस्थावा
चीहि परशब्दप्रसिद्धः इति पर्यायावेन सर्वपदीनुन्याप्यपदमस्यः इव इत ऊर्ध्वं पुनरुक्तः प्राप्तिरित्याह युग्भ्यामिति परत्वादिति
उतस्यावकाशः इमल्लघुरिति पक्षे नञ्जात्वस्मिन् परः ऊधोवकाशः यूत्वा क्रतमिति युग्भ्यामित्यादावुभयोः प्राप्तयोः परत्वाद् ऊठन
नु छोत्शब्दस्य धत्वच्छिनीतस्तु तेनानकर्येयुग्भ्यामित्यादावूठ प्राप्तिरित्यत आह ऊ विधौ चेति ननु भामसमानत्वादिति चोद्य परिहा
रौस्यष्टौ ॥ ॥सूद्र सुटेदे शाविशेष पतिपन्नपेकानर्थं वेयेहणस्यकर्त्तेमत्वान्न भूम्याद्युपपत्तिमाशंक्याह वस्तु मारोपितीति आधि
कारोपमितिवस्तु आरोपस्तु चैरेकवायमनपाय्यपदः तच्च वकरोति किरतिश्च स्थानी निर्दिष्ट एतेनेन वित्वात पोरवर्ग प्रवस्तु इति
ह इति नार्थकानर्थं वेयहणास्मात् किं प्रयत्नेनेत्याशंक्य पक्षान्तरमाह अथ वेति अर्थवतो ग्रहणमारोपेति - हनाप्रयोजनात्तेसंभ
वे किस्मीनीने प्रयोजने कोवारी भास इति जिहासपामष्णः नन्वास्य पगर्भस्य सर्वैः ननु लिङ्गानि भिन्नाभिरातसामानाधिकरणप्रत्तु

वि०
८९
56

पपन्नमितात आह आदिरितिं मस्येतीः अट् अट् दे राकृतिगणात्वात् ननु सञ्चस्कारनुदिसादौ परत्वात् सुशिद्धिर्वचनेत्वरूपं
सिद्धमितिकिंकातत्पूर्वग्रहणेनेत्यत आह अपभ्यासयोरिति एवंत्वानुस्यापनेनपुत्रनेनेदृत्सत्रमत्ते द्विर्वचनयोरंगत्वरंगत्वंत
कारस्योपसर्गयोगात् पूर्वमुत्सन्नेत्वान्नद्रावस्यत्वादर्शी द्विवचनं योमन्यनदृत्सनेननासौ सिद्धात् इतिदर्शयति नन्व नरंगवहिरंग
योस्तुल्यक्लत्वात् कथंविप्रतिषेधोपपत्तिरित्यत आह अनरंगेति एवंसुष्मिसतिकथंरूपसिद्धिरीत्यत आहसुदिकृतइति ननुद्वि
प्र योगोद्विर्वचनं कापिकंअस्यापितेन नेनशङ्कान्नरत्वमिताणंकपक्षान्तरभ्रयेणतदुक्तमित्याह स्यानदृति पाक्षिकस्य
चकारदेत्सद्दत्वाह अकोचेति तद्वारेणेति जातिद्वारेणेत्यर्थः ननुप्रयोजनानुसारिप्रमाणंगभवतीतिनेत्वनवस्याकारिणेत्वा
दिनावकाशेयपरिहारःकथंमुपपद्यतदृत्सतआह तकृत्वइत्येति नन्वनभ्यासस्येतिप्रतिषेधात् पुनर्द्विर्वचनप्रसंगःकथमुक्तादि
तदृत्सतआह पुनरितिअथवासाभ्यासादितियथानोनावेत्यत्रपरनिमित्तेद्विर्वचनेकृतेसाभ्यासात्विरिसतिद्विर्वचनेभवती
त्येवंविधःप्रतिषेधविषयःतेवमात्रंतिमतिषेधाभावदृत्सर्थःसत्यसापाठइतिअनार्षस्तत्रपाठइतिभावःननुएवंसुरिसतत

रा०
८९

गः इत्यस्मात्प्रकृतिपाठमुपसंख्यानमनर्थकमित्यत आह परत्वादिति ननु स्वावयवेन स्वस्य व्यवधानेन युक्तमित्यत उक्तं विकरणानामस्थि
तिकृतं इति स्थितेनिमित्तात् पूर्वं करणीकृतेन तदन्तस्यांगत्वादिति मितिसमुदायभक्तत्वादवयवस्य धातोर्व्यवधायकत्वमसदिति कृतं इति
स्थितेनिमित्तात् पूर्वं करणेकृतेन तदन्तस्यांगत्वादिति मितिसमुदायभक्तत्वादवयवस्य धातोर्व्यवधायकत्वमसदिति भावः ननु व्यासस्य व्य
वधायकत्वमस्ति हन्मिति किं वचनेनेत्यत आह नाप्राप्तादिति अंगे तदंगत्वाद्धूर्वं हि वचनेनेकृते व्यासात् पूर्वो लागमः प्राप्तउपसंख्याने
न वह्य्वनीयतद्रतस्पः मुडहि वचनपोर्वहिरंगान्तरंगभावमुपपादयति परहृयेति एवमर्थमित्यत्राधभ्यासविधिपि सुटः प्रहृत्य पंमि
नी मध्ये तत्स्पति अंतरंगत्वादिति ननु कात् पूर्वं ग्रहणेन मभ्यानुप्रवेशो न युक्तः इत्यत आह पूर्वग्रहणमभ्यासिद्धि रेशसमर्थगणात् पर
स्य रस्याघागान्तइत्याशंक्य प्रसाआसमाह कालेतिकात् पूर्वग्रहणेन सुडप्रवृत्तेः कात्पोलस्पते पराकरेति ककारादिर्भवति न
दासुसिति तत्रपूर्वोन हि वचनाभ्यास एवं सुडस्यादित्यपोलभ्यते तदेतदाह केरेतेः कात्स्वादिरस्यापाधामितिकरेतिस्त्रे तस्य प्रकृतो
गदर्शपतिततत्रावेति अविरोधिनस्य प्रवर्तासंभवत्पाद्धि गिप्रहस्यपोगदस्तनेनप्रतिपाद्यते तदेतद्दर्शयति अग्रहि वचनपोर्स्वितिक

वि०
८३
५७

थं पुनरभ्यासवानानिर्देशिकशब्देनोच्यत इत्यत्राह सम्हीति स्थानेद्विर्वचनपक्षेभ्यासवतस्स्थानिवद्भावादातिदेशिकः शब्देनव्यपदेशो युक्तः
अट्स्वागमत्वादस्वतस्स्थानिवत्वाभावात्कथं तद्व्यपदेश इत्यत आह अन्यनागमकानामिति अस्यापि भाष्यस्य प्रकृते संगतिस्ताद् तनघ्रे
नि मुखविधौ पसहृपमुक्ते विशब्दयति कास्वर्थैविक थं पुनरसभ्यासस्वावापोमुटो निवृत्तिः कास्स्वर्थग्रहणेन शक्या कर्तुमित्याशंक्य परिहरत्याप
चस्थेकालविशेषे निर्देवस्यार्थपातित्तस्मिन्नुक्तेनावितिएवस्त्वार्थे उभ्यासयोः कृतयोषित्वादादेमुटिकालपूर्वत्वस्यादिनितन्निमयोज
नेसंपद्यत इतिदंतदाहइत्सउभ्यासेनिविशेषणवत्सकालविशेषमंगीकृतेसर्थदर्शयतिपन्चानेकेतिसस्कन्नैमादेरित्यादेवकालपूर्वत्वमु
कुस्सिद्धइतिपञ्चप्राप्तिस्तत्रकालपूर्वग्रहणमर्थवदितिलक्षणागतम्रसन्निपातेनतन्महृत्तेः पूर्वकालपूर्वत्स्मुट्कृते अद्भुतस्त्वार्थेसंप
द्यतइतिकात्स्यायधास्यासिद्धिरितितदेतदाहकालपूर्वइत्यत्रहिप्रयोपक्षेमुटोप्राप्तिमुपपादयति उच्चारणेतिएकेसाहि छिन्नुच्चारणेभेदः
मतिपतेपक्षान्तरेस्मुटसिद्धंदर्शयतिपदात्वीविपराहिस्थानेद्विर्वचनमित्यादिभाष्यमाचष्टेस्थानेद्विर्वचनेतीतिइतिचकालपूर्वइति
यत्रक्तमभ्यासनिवृत्त्यर्थंकालपूर्वग्रहणमितितन्नुद्विप्रयोगपक्षएवयत्नसवधानात्मुटोप्राप्तिःस्थानेद्विर्वचनेतुनिमित्तस्याविघा

राम०
८

नाद्यत्रापिपक्षेसुवृमवन्नेएवइतिभावः अथापिविशेषेगोत्यादिभाष्यंव्याचष्टेविशेषेतिननर्थेद्वारकउपसर्गसंबंधः परस्परंद्वेपक्षेनो
पपद्यतेअनर्थकत्वातसमुदायस्यैवार्थवत्त्वादितिकिमुच्यतेअवहितम्प्रेनितत्राहद्विप्रयोगइतिननुसुधिनिर्देभ्यइत्सत्रविस्वपतित्वाद्रो
षत्वनिवृत्तयेसुपीतिकृतसंप्रसारणस्यग्रहणमित्युक्तंतत्रविशुवापेतत्रोलिघभ्वास्मत्सोमपेयामित्यासस्यसंप्रसारणेकृतेहल्यादि
शेषात्पूर्वंधातुसंसर्गोप्यपस्यकार्यस्यान्तरंगत्वान्नष्टत्वंप्राप्नोतीतिकृतेवाहल्यादिशेषेबहिरंगदेशाविकृतस्यानन्तत्वादितिचोदितेपरिहार
उक्तः अनर्थकेइतिअर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्यैवमर्थवंतस्तुपेर्थेहलामभ्यासस्यानर्थकइतिपत्वाभावइतितेनैतन्नहिउद्यमनूत्वाशं
क्याहसमुदायस्यहितिस्यान्नेहिवचनेनावत्समुदायएवार्थवान्नहिप्रयोगेप्यर्थस्यानायसासमुदायस्यैवार्थवत्त्वमितितत्राशयः
इहतुपक्षान्तरेदोषत्वोसिद्धत्वादनास्य्यर्थेनानुक्तमित्सविरोधः ननुसज्यस्कन्नुस्यादोसुदिकृतेसंस्कुअनुस्तुइतिस्थितेसंयोगादि
त्वान्नगुणसिद्धः तथासमचीस्कृदित्यादौलघुत्वाभावादीर्घाभावश्चइतिकिमुपदेशिवद्वचनेनद्भतनआहअनर्थतिउपदेशि
वचनेनुपदेशेनरंगत्वादस्तिद्वत्वाभावान्नगुणदीर्घाभावोसिद्धोद्भत्राशयः ननुक्तेपिसंयोगोपधग्रहणोपस्थाननुतिदृकपंगुणस्यादित्य

वि० ४८
48

न आह नतद् इति पदमिति तीपंश्रवतः कृ — — — संश्लेषस्तु नादस्य प्रकृतेरुपयोगश्च आह अनेनेति पदद्वयस्यापत्वात् सुटोद्वि
रंप्लवपठ उक्तं तन्निराकरणायैतदुक्तं कप्यमित्याह अनुतस्येषि निकरोतौ धातो परतस्य विधानात् ननु पप्यातः कप्यमित्यत्रापस्मार
इत्यादिवर्णकरोत्सारोसत्यं विधीयते एवमिहापि करोत्सादोस्तु विधानप्रक्रमिसुप्यन्त प्रत्येषु विसुटोभावमित्यत आह करोतिरानवे
हैतितदत्र विघ्नपवादस्त्वरादि विधिस्तु हि विशेषणेन भवति अचतुर्विशेषणत्वाभावात्तद्भावः सत्ताद्वितीयेतु भवतीत्याह अत्र क
कमीसत्वसमासाधिकारादिति निस्ससमासइत्यतः ननु वस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणइति वर्णग्रहणे तदादिविधानस्य विधाना
नकुयथानुग्रहणेतनप्रवृत्तिः स्यादित्यत आह अनिगन इति एतच्चैतस्य स्पष्टीभविष्यति इष्यमित्यहे कृतस्य प्रसपदत्वाह
तदेवेति धातूपसर्गयोरभिसंबंधस्याग्र्यं गत्वमुपपादयति विशिष्टाक्रियेति नैतत्समारभितिसभिप्रायमजानतो वचनमित्याह इत
रोल्लघस्वरूपेति पपानीत्यत्र तस्मिन्निति ज्ञात्सालघस्वरूपस्य गुरुणेनविशेषणं भवति एवमिहापि साधनात्वस्वरूपस्यैव निशेषणा
योगेपुरुष इत्यर्थः अभिप्रायमप्रकाशयितुं संस्वमित्याक्रि रित्याह इन्न रोविशिष्टेति उपसर्गसहितएव धातुर्विशिष्टा क्रियापक्रि

रा०म०
४८

पर्यागतिनिवृत्त्याऽइउस्तिष्ठतिः प्रशब्दः सहितो गत्तो वर्द्धते प्रतिष्ठते इति तस्मात्स्वसमात्मवत्स्वरूपतः इत्येवमभिधानं प्रकारः एतत् वृत्तिहृदिपरिक
ल्पितं तस्य शब्दार्थत्वात् पुनरनेनान्यथाऽऽह साह वृद्धिनिरूपितेति वृत्त्यानिरूपितं विशिष्टरूपत्वाद्धेतुः तस्य भावीयसाधनसंबंधः तदात्मपेरणा शब्द
प्रयोग इत्यर्थः सर्वशब्दार्थमाह धात्विति उक्तमर्थं विशदयति तस्मादिति तथा च एवं उक्तं अर्थ्यादीनां अवस्थापेरणा पक्षे न प्रकल्पनं
धातुपसर्गयोर्हेतुः क्रियावाचीति निर्णय इति उक्तमर्थं प्रकृते संगमयति तत्रेति समुदायावयवस्येति संस्कृतशब्दस्य समुदायस्यावय
पावस्कशब्दः तस्य समुदायार्थेनैवार्थवत्त्वात् न क्रियावाचीत्वाद्धातुसंज्ञाया द्विर्वचने शर्ण्वीः स्वयमिति स्वयशेषे सज्वस्कारोत्सादिरु
पसिद्धिः गुणे दीर्घाभावो च सिद्धो इति स्थितं ननु पर्यान्यासे एर्वा तत्तापोगात् कथमयं पक्ष इत्याशंक्य किमर्थः सत इत्याह ककारमिति पो
र्वीपर्योभावादिति ततः स्म संबंधमेवम् अस्मादिति भावः सुकस्त्विति संप्रयोगस्य समनेनेरत एव पर्यान्यासे पीति अत्र समयास्तकर्मसा
दैवा शरीति पक्षे रिसर्जनीयस्य तत्र सकारादित्वेतिनुत्वे सति सकारादित्वापोगात् कथं पुनस्त्वावयवेन योगो पर्यं मिति अत आह पो
र्वीपर्यङ्क्वेति एतद् पि कथं नस्मात् मर्यादास्त्व भवतेन नु स्वरविधौ व्यञ्जनस्याविद्यमानवत्भावात् समम् परात्परस्मिति रं न्तसस्वरासिद्धत्वे

वि॰
८८
५१

त्यचाह स्वरादिष्वाविति हल्स्वरे इति एषा समासमासे सत्यामस्याप्रयोक्ष्यते अत्र तु हल्स्वरप्राप्तिरिति तिरस्कस्य विधानात् न तु यथाऽसमासे
दोषस्यापरिहृतत्वात् एवं तत्पक्षस्य स्थितत्वं भातीति तदपनयनाय निगमयति तदेव मिति न नु वक्तव्यत्वदोषरहिते पक्षे जायते इति तत् स
हितः पक्षः । कथं ग्रामणीनामक इत्येव च तदेतत् साधुं स्यादाह अन्ययेति ॥ ॥ अथ पात् स्त्रियो पात्रस्य विषयस्य विशेषस्य परार्थत्वात् हृस्वादेरा
न्वं तु व्याघ्रादिनिपातनेऽपि इति सूत्रे कर्तव्यमेव अत्र समपातिपसंगस्यादित्याशङ्क्य अपकरोति एषा तद्पक्षे इति कथमाचेति अत्र समयानत आपि
च तु व्याघ्रादिनिवृत्तिवक्तव्यं स्यात् उभयत्राप्यतिप्रसंगनिवृत्तिः न तत्साध्वित्याह नचेति ॥ ॥ अथ मत्तुमकारलोपस्य लक्षणा
भावेऽपि निपातनादेव सततशब्दस्य साधुत्वं उक्तं स्यादिति चेत् अत्राह निपातनेनेति निपातनानां बाधकत्वं सर्वा
दिसूत्रे स्थापितं इति संततमिति स्यादिति अर्थः ननु सततशब्दस्य साधुत्वे सामान्यमिति स्यात् तत्र अनेष्यत इत्यत आह अथ विकेति संहिता
यां समासे वेत्यपेक्षितः कथं तत्र अनिष्ट इत्यत आह इत्याह रीति प्रयोगदर्शनामभिप्रायकनां वचने नेत्यर्थः ॥ ॥ गोष्पदं मयत्र सेवनमिति गो
ष्पदं दृष्टपदं गाष्पदमिति न तत्समासे न तिपद्यते अपि न पन्यामारी गवां सेवनं संभवति तत्रैव प्रयोगस्यात् तेन न गोष्पदान्यरण्यानि सा दे

राम॰
८५

तत्रापि यथा स्यादित्यसेवितग्रहणं न क्रियते एकस्मिन्नसेविताद्यसदसेवितमिति ननु समासेऽरण्यादौ न स्यादित्यत आह असेवितग्र
हणसामर्थ्याद्धीति यद्यपि स्वपदार्थप्रधानत्वान्नञ्तत्पुरुष एव युक्तः तथाप्यसेवितग्रहणान्यथानुपपत्त्याविद्यमानसेवितमसे
न वं यस्मिन्निति बहुव्रीहिर्विज्ञायते अरण्यादौ प्रयोगोपपत्तिः अन्ये त्वविशेषेणोमेति यत्र गवां सेवनं संभवति यत्रासंतासंभवः तत्र सर्व
त्र गोष्पदशब्दः प्रयोक्तव्यः उत्सवनाभावस्याभयत्रापि भावादित्येषामाशयः ननु गोष्पदशब्दस्यासेविते निपातनात् कथमगोष्पदास
रण्यानित्युदाहरणमुपपद्यत इत्यत आह असेवित इति गवां यत्र पदं स्यान्न तत्र गवामसेवनं संभवतीति सामर्थ्याद्गोष्पदा
र्यत्वमसेवितग्रहणस्य विज्ञायत इत्यर्थः सेविते देशादौ गोष्पदशब्दस्यार्थमजहद्वर्त्तते प्रमाणे तु स्वार्थपरित्यागे नेति विशेषं सूहत्
मूत्वाह इहेति यद्यपि ननु गोष्पदशब्दस्य गोसंबन्धिपदमर्थः ननु प्रमाणमित्यत्राह इहेति नार्थेति गोष्पदपूरमित्यादौ गोष्पदमिति यौगिको यो
र्थः स स्वप्रतिपादनाय योजनत्वेनोपादीयते किं तर्हि वर्षादेरियत्ताप्रतिपादयितुमित्यसत्यपि गोपपत्तिरेतदेव हृदयान्तेन विशदयति यथा
चेलक्नोपमिति चेले क्नोपेरिति णमुलम्र वर्षप्रमाण इत्यनुवर्तते ॥ ॥ किंचि उभयथा वापेक्षणस्तत्र मे तत्र प्रणीतं विधिर्विकारः प्राकुनो

वि०
५०
50

वेत्येकः पाठः विकिरः शकुनिर्विकिरो वेत्यपरः अत्र एवं पाठेऽप्रयोगो वार्त्तिकमारब्धमित्याह विष्किरः इति तु विष्किरः शाट् स्मुट्सहितो ऽधिकल्पे
न शकुनौ भवति कदाचिद्विकिरः शाट्नौषे विकल्पे सिद्धे निषेधापादनमयुक्तमित्यत आह इह सिद्धस्येति सिद्धस्यैव सतो नासिद्धत्वादेव
विकल्पेन संबंधो न युक्तः साध्यस्यैव तद्योगात् एतदेवोपपादयति पक्षे यामैध्य इति अथ प्रकारान्तरं विकल्प इति विष्किरः शकुनौ
विकल्पे न वर्त्तने कदाचिदस्य चेति तत्तुल्यन्यायो पद इति प्राप्तिस्तादृगेवानुस्वप्रकारे च तु स्यात् शादा विसर्गः भाष्ये निपातनशब्दे न निपा
तनमिति कर्म्मव्युत्पत्त्या सुडुच्यते इत्याह सुट्भाव इति अत्र निपातनं तावत् सुड्भावो विधीयते इति तस्यैव विकल्पेन योगः यथा व्री
हिभिर्यजेत यवैर्यजेतेति व्रीहिसाधनयागो यवसाधनयागश्च विकल्पेन विधीयते॥ ॥अत्र अत्र अनूद्य नशब्देनाद्भ तत्ताहि स्मय
हेतुरुच्यते इत्याह अनूद्यते निमित्तिनं तु नित्यत्वमुच्यमाने षरादाव प्राप्तं प्रयोगस्यादित्यत आह निपातनाद्वेति निरर्थकत्वान्निपा
तनस्य यथा नाम प्राप्तस्यानित्यविशेषे दक्षिणाग्निविशेषे निपातनं एवमिहापि कदाचित्तु दृष्ट एवमुपलभ्यते न दनित्सन पाव्याहं
कारादितिकत्वात् तेन तेपां विषयश्च न पातनभुनत्वं विस्मयहेतुत्वमुपलक्ष्यते उद्यन्नादीनाम नित्यत्वं विस्मयहेतुत्वमेवोपपादयति

राम०
५०

ह्रस्वान्तर इति॥ ॥मस्कर अपंमाकृते ति अ पम धिकारी कर्म्मनकुर्य्यादिति कं चित् प्रत्युपदिशति तथैवा त्वं प्रति इत्येव सर्वान प्र
ति पः कर्म्मोपचारं करोति स मस्करी त्सपमयोंवीप्स पाप्रदर्शयते भाष्ये कर्म्मे शब्दे न काम्यकर्म्मोऽपेचो–च्यंते इत्याह काम्यकर्म्मेति
नित्यनैमित्तिका नित्वन्तःकरणोपघातसंर्थमुमुक्षोरपि कर्त्तव्यान्येव पथ्योक्तं काम्यकर्म परित्यागं सन्यासं कचपोविद्व रिति मोक्षा
र्थेन प्रवर्त्तते त तत्र काम्यनिषिद्ध पाः नित्यनैमित्तिके कुर्य्यात् समस्तवा प जिजिहासयेति चकरोतेरि नि ऽरिति ताच्छील्येणिनौ प्राप्ते
इनिर्नि पात्यत इत्यर्थः॥ पारस्करोती तिदिवा विभेतिटः प्रसिद्ध मिति प्रसिद्ध पराम्रष्टम् र्षि हत छंद इति प्रत्वेन प्रसिद्धमित्यर्थः अ
स्प स्यान इति प्राप शब्दस्य पोत्सो कार ः तस्मासित्सादेशो निपात्यत इत्यर्थः हृति संज्ञाने तीतत पुंसककश्व प्रापोति नाश इत्युक्त
श्वि त्वं संबंधान्नुच्यते विन एस्य च संबंधानं प्राप विषष्ठि त्व पदेरितं॥ ॥इति नारायणीये प्रदीपे महाभाष्य प्रदीप विवरणे षष्ठस्याध्या
यस्य प्रथमे पादे पंचममाह्निकं॥ ॥

९१

वि०
५१
51

[illegible]

राम०
५१

रकथनंकथमुपपद्यतइत्याशंक्यवार्त्तिककृतान्यासान्तराश्रयेणपरिहाराभिधानेपरिभाषात्वाश्रयणाद्यथान्यासेनकिंमपराद्धमित्या
शयेनभाष्येकृतापरिक्रियतइत्याहन्यासान्तरइतिननुलिंगवत्तिपरिभाषाकिमत्रलिंगमित्यत्राहस्वरविधावितिएकशब्दस्यात्रपक्षे
कोर्थइत्यत्राहएकवर्ज्जमितियद्यप्येकशब्दएकत्वविशिष्टसंख्येयमात्रवाचीतथाप्यत्रसामर्थ्यात्तद्विशेषेपर्य्यवस्यतीत्याह
अनुदात्तेनेतिअनुदात्तस्यविधेयत्वाद्वर्ज्ज्यमानत्वायोगात्ततोन्यौस्वरितोदात्तावेकशब्देनगृह्येतेनेत्यर्थःततश्चनोक्तदोषावत
रइत्याह ततश्चेतिअथवेत्यादिनोक्तंचपक्षान्तरंविशदयतिलक्षणमिदमितिसर्वंपदमुदात्तरहितंभवतीतिवचनभंग्यो
दात्तत्वंपदेनिषिध्यतेएकंवर्ज्जयित्वेत्यनेनैकउदात्तःपर्य्युदस्यतेतत्रैकस्यपर्य्युदासइतिविशेषस्यलक्षणान्तरेणाविधिःस
वर्ज्यतइतिसामर्थ्यासिद्धंअन्यथातद्विधानस्यानर्थक्यापुसंगात्ततश्चामलकीजइत्यादौलक्षणत्वयसनिपातएकस्येव
प्रतिषेधपर्य्युदासेनविधानादुदात्तद्वयस्ययुगपत्प्राप्तोविषेधापपत्तिरित्यर्थःनन्वेवंस्वरितेप्यलक्षणस्याव्यापारात्स्वरितोदा
त्तयोरेकस्मिन्पदेसमावेशस्यादित्यतआहस्वरितेपीतिउदात्तश्रुतिमात्राश्रयेणनिषेधविधानात्स्वरितेपीष्टसिद्धिरित्य

र्थः ननु परत्वेन व्यावस्थापासा स्यादुक्तत्वान्न तत एव विरिसत्वांतरंगत्वाभ्यामपि तस्यास्सुगमत्वात् संदेहादिति हेतुरसिद्ध इत्याशंकां
शयं दर्शयति परनित्येति सर्वत्रेति गोपायति ज्ञातीयते ञ्त्रोपगवत्वमित्यादौ ननु काम्यवच्छ्रित्यस्य कृतत्वात् कर्तव्यतो क्तिर युक्तेत्यत आह काम्यवइति किमर्थं पुनः काम्यादीनाच्छ्रित्वं क्रियते इत्यत्राह अन्यथेति पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणीयदोषइत्यर्थः
प्रकृतिस्वरस्य बाधकत्वं वस्मारोणन सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वेनोक्तमित्याह धातुस्वरइति गोपायतीत्यादौ प्रत्यये न सह
विधीयमानः प्रत्ययस्वरः प्रथमं प्राप्तः ततः सनाद्यन्ताधानवइति धातुसंज्ञायां धातुस्वरइतितस्य सतिशिष्टत्वं ननु प्रकृति
स्वरस्य बलीयस्त्वं प्रत्ययस्वरस्य भावे हेतुनापपद्यते वैयधिकरण्यादित्याशंकाव्यावस्थेप्रकृतिस्वरादिति ननु सतिशिष्टस्व
रस्य बलीयस्त्वं गोपायतीत्यादेः प्रयोजनस्योक्तत्वात् प्रयोजनान्तरकथनमनर्थकमित्याशंकानिराकर्तुं तस्योपयोगमाह कः
पुनरिति ञ्त्रोपगवत्वमित्यादौ परत्वेन व्यवस्थातु इतिनेत्याह एकतियागे तिलक्षणाद्यायस्मैकत्र प्राप्तौ विप्रतिषेधः इतीहतद्भा
वइत्यर्थस्यादित्यादिशब्देन शब्दो विकरणाउच्यते इत्याह विकरणस्वरइति विकरणस्वरस्य सतिशिष्टत्वमुपपादयति सार्वधा

तुकइतिपरत्वादितिततश्चसतिशिष्टत्वाच्चासिस्वरप्रवृत्तावनयापरिभाषयासार्वधातुकस्यकर्तृत्वादवनुदात्तत्वंसिद्धंइतितद्विधानान्य
थानुपपत्त्योक्तोर्थोज्ञाप्यतइत्यर्थःपश्चात्तरेत्वेतज्ज्ञापयकिमित्याहत्वावस्थायांत्विति॥लुटोरितिलकारमात्रस्यमित्त्वेनाश्रयणा
दनभदेशनप्रतिपत्तेतेसास्तिरितिभावःननुद्व्योर्ह्व्यस्ताणयोरेकत्रयुगपत्प्राप्तौपरेणात्रस्त्वणेनप्राप्तंपरंकार्य्यमुच्यतइतिशब्दपर
विप्रतिषेधस्तत्रेणासंग्रहादयुक्तइवभातीत्याशंक्याहविप्रतिषेधेपरमित्यत्रेतिकार्य्यस्यस्वतःपरत्वासंभवाद्यथाकारणाभूत
लक्षणाद्वारेणपरत्वाश्रयणांकथाविषयभूतशब्दद्वारेणाप्युपपद्यतेइत्ययमप्यर्थस्तत्राश्रीयतइत्यर्थःअस्यपरिहारस्याव्यापक
त्वात्सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमेवर्ज्यायइतिप्रदर्शनायभाष्येयदिशब्दपरविप्रतिषेधइत्याद्युक्तमित्येतदुपपादयतिपुत्रकाम्यती
त्यत्रेतिअद्युदात्तत्वंशप्राप्नोतीतिकर्त्तव्यमित्यादौप्रत्ययस्वरसिद्ध्यर्थंपूर्वविप्रतिषेधाश्रयणात्ननुगोपायतीत्यादावायप्रत्यये
कृतेप्रत्ययस्वरस्यधातुस्वरस्यचयुगपत्प्रसंगोस्त्येवतइत्यतआहकृतेप्रत्ययस्वरइतिप्रत्ययेनसहशिष्टश्चाद्युदात्तःप्रथमंभवतिपश्चा
तुसंज्ञायांधातुस्वरसंगःतत्रश्चसतिशिष्टत्वादेवधातुस्वरसिद्धिःनशब्दपरविप्रतिषेधादितिनिगमयतितस्मादितिशिष्टत्वादिति

वि॰

५८

54

अतिस्म इत्यत्र पूर्वं न च समासे कृते पश्चात् ज्ञसितस्य स्वरे प्राप्ते तदपवादोऽयं विधिः इति नत्तः प्रकृतिस्वरो भवतीति तदाह तत्पुरुष इति वि
भक्तिनिमित्तमिति आमो विभक्तिर्निमित्तं तस्य स्वरो विभक्तिनिमित्तस्वरः अत्र गतिकारकेति परत्वात् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते तद्बाध
नार्थमिदं ननु पूर्वेणाबाकेन सिद्धत्वात् किमनेन वचनेनेत्यत्राह नत्तसप्तमीति ननु धातुना समासः केतचिन्न विहितः इति प्रत्यये कृ
ते समासविधानान्नत्तस्वर एव सति शिष्ट इति किं वचनेनेत्यत आह अत्राप्यर्थेति॥ ॥कृषां॥ ॥विकरणान्तस्येति ननु घभस्यान
करणान्तस्योपयोगाभावात् व्याख्यानाहात् तश्च भौवादिकस्य कृष आकर्षण इत्यस्य सपितुगुरोव कर्षेति रूपसंभवान्तस्यैव घत
तस्यायं विधिः ननु तौदादिकस्य कृषविलेखन इत्यस्य तदाह अत्राघुदात्तमेवेतीति निसादिर्नित्यमित्यनेन नन्त्सतिमतुपि यत्राका
रात् परो घञादाय इत्यादौ तत्रैव स्यात् इति सर्वसंग्रहार्थकर्त्तव्यत्वात् प्रश्नानुपपत्तिरित्यत आह अकारात्पर इति नन्वकारमात्रस्य धातो
रभावात् कथं विहितविशेषणत्वं स्यादित्यत आह घतेति सर्वसंग्रहार्थ इति दायः धायः पाकः पाठ इत्यादिसिद्ध्यर्थ इत्यर्थः॥ ॥अनुदा
त्तस्य यत्रोदात्तलोप इत्येवेति यत्तदोर्नित्यसंबंधाघच्छेत निमित्तत्वेनोद्दिष्टस्य तच्छब्दास्याध्याहारेणानकार्य्यत्वेन प्रतिनिर्द्देशादत्र चसा

गम॰

५८

मर्थ्यादनुदात्तस्यैव तेन परामर्शः संभवात्क उदात्तत्वं भविष्यतीत्याशयेन प्रश्न इत्यर्थः प्रासंगप इत्यत्र स्वरिते परत उदात्तलोप इत्येतद्घुन्त्या
दपि तु माह प्रासज्यत इति अविद्यमानो दात्त इत्यसरो दात्तशब्दो गुणमात्र वचनः अनन्त्यात इत्याह अत्ल्वोदात्तगुण एवेति तमातु
ह्रस्व घनादितिनुमेकारणाभावादित्यर्थः अनुदात्तत्वं प्राप्नोतीति ततश्चास्य स्वरस्यनायं विषय इति प्रश्नः परत्वादिति आगमाश्चानुदात्ता
भवतीत्येतदनुदात्तौ सुप्पितावित्यत्र ज्ञापितत्वात्तद्देशं अतो धातुस्वरस्य परत्वं अकारलोप इति ततश्चानुदात्तश्चाताघुदात्तलोपा
दत्तोदात्तपदं स्यात मस्योदात्तत्रेष्यते म्पसो अभ्यमादेश इति अभ्यमिति॥ पदच्छेद आश्रीयते अस्मिन्पक्षे प्रक्रियालाघवाय
शेषे लोप ष्ठिलोपो विज्ञायत इत्याह शेषे लोप ष्ठिलोप इति शेष इति स्थानी विषयसप्तम्या निर्दिष्टः मपर्यतापेक्षया वशेषत्वमित्ययं पक्षः
लोपश्चात्यलोप इति अन्यथा रूपासिद्धेः तदादोषाभाव इति युष्मभ्यं हव्यं अस्मभ्यं हव्यमित्यादौ युष्मदस्मदोः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वान्नभ्या
मः सुप्स्वादनुदात्तत्वाच्च मध्योदात्तत्वसिद्धेः किमिदंभ्यां रो घ इति वनुत्विति किमिदंभ्यामिति विभज्यते तत्र वतुत्यनुवर्तते तत्रो वीं घ इ
ति वस्य घकारो विधीयते तदाह वकारस्य घ इति ईकारलोप इति सचेकार इदं किं मोरन्ते दात्तयोरादेश उदात्तः तस्य लोप इधानिसादंतो दा

२

वि॰
५५
55

त्त्वंस्यात्शानसोरल्लोपइतिसचाकारःप्रत्ययस्वरेणधातुस्वरेणवोदात्तइतिमन्यतेनन्वयपक्षेस्त्वंकृतमेवेतिचेत्सत्यंअंतग्रहणानुवृत्तौ
तदकरणात्लाघवंभवतीत्याशयेनदोषउपन्यस्तइत्याहइहत्वितिननुश्नमआगमत्वादनुदात्तत्वमयुक्तंतंमध्यपतितस्तत्ग्रहणेनग
ह्यतइतिधातुस्वरेणपरत्वान्नबाधायाउक्तत्वादित्याशंक्यपक्षान्तरमाह अथवेतिननुविदातेइत्यादौलसार्वधातुकानदात्तत्रप्रति
षेधेनविनाप्यनेनस्वरेणमध्योदात्तत्वमिसिध्यत्वात्किमुच्यतेइदंविसिद्धमितितत्राहअतग्रहणेतिप्रत्ययस्वरेसत्यस्यस्वरस्याभा
वात्चित्करणमेवेतिअ्रश्रेवानेनोदात्तविधानमित्यत्रचित्करणमेवलिंगमित्यर्थः॥ ॥धातुताःपूर्वपदश्चशब्दहइत्याहयघत्तेतिअ
नुदात्तेचेतिवक्तव्यमितिपक्षान्तरेतिनवक्तव्यमितिलाघवंभवतीत्याशयःननुवकाराल्लः पिपिढ्रिरेकाचततइकारउदात्तसिद्धःकिंवचने
नेत्यतआहलघूपधेतिनन्वत्रग्रहणस्यपूर्वसूत्रेनुवृत्त्यभावस्योक्तत्वादिहानुवृत्तौकिंप्रमाणमित्यपंमपिपप्येनुयोगःक्रियतेन्यास
एवेत्यनेननतिक्रमिक — — इतिहतिवघोस्सप्रत्ययविधानादंत्यादौसशशस्यार्थवत्वात्कथंमयंपरिहारइत्यतआहअव्युत्पत्त्वा
दितिअतःक्रिकंमीत्यत्रकमिग्रहणेनैवसिद्धेकंसग्रहणमुणादीनांव्युत्पत्तिकार्यनियमेननभवतीत्यस्यार्थस्यज्ञापकमितिभावः त

राम॰
५५

त्वजुगुस्स तइत्यादौ सनः प्रत्ययत्वादर्थवत्त्वाद्बोधानुपपत्तिरित्यत्राह स गुप्तिप्रत्यासंत्यइत्यनेनस्वार्थे भवनस्य हेतुतुउक्तः अंतरंगत्वात प्र
कृत्यर्थे भवतीत्यर्थः पूर्वोक्ते परिहारे आशयमजानतः पुनः प्रश्नः तत्प्रकाशनाय च परिहारोक्तिरित्याह व्युत्पत्तीति एतदनंतरमिति अन्यथान
न्वयप्रसंगात पाठक्रमादेतियथातिदोज्जुहोतिय वागुंपचतीत्यत्र पाठक्रमुद्धाद्यार्थतः क्रमेणाग्नीयतेतथेहपीत्यर्थः अर्थक्रमाश्रय
णेऽराधप्रकाशदर्शयतिन्न र्थमाह त्विति धातोरितिअनन्यार्थइत्येतद्याचष्टे स्वार्थएवेति॥ ॥चितः पूर्वसूत्रयोरकग्रहणस्यानुवृ
त्तिरनुवृत्तिश्च यथाक्रमं दर्शितेइहनुकथमित्यत्राह अंतइतिवर्त्तितइतिचकान्तघस्येति प्रत्ययप्रत्ययस्यैवात्र ग्रहणमिति भ्रांतिम
पाकरोति घुरजादेरिति भज्जत्यासमिदोघुरच् भंगुरमित्यादौ प्रत्ययस्याधुदात्तत्वे प्राप्तेतोदात्तार्थमिदं तथाकुंघोसास्तीतिमत्वर्थीयइनिः
तदंतात् स्त्रियां ङीष्प्रत्ययस्वरेणमध्योदात्तः कुंडिन्याश्च पत्या निवहूनीति गर्गादित्वाद्यणीतस्ययहुषुलुकपरिशिष्टस्यकुंडिनजा
देशः तस्य च स्यानिस्वरेणमध्योदात्तत्वे प्राप्तेंतोदात्तत्वमनेनविधीयते त्व ‒ कघोरितिकेलयोः प्रत्यययोः रत्तोदात्तत्वे प्राप्ते प्रकृ
तिप्रत्ययसमुदायस्यान्तोदात्तार्थमित्यर्थः ननु चिघ्व्दस्यगुणावचनत्वाभावात्कथमनुद्धोपस्यादित्याशंकागम्यमानार्थत्वादस्य

वि० ५६ 56

योगएवलोपोभिमतइत्याह चिदवयवत्वादिति समुदायावयवयोनभेदोपचारादवयववाचिना समुदायोगृह्यतइत्यर्थः ननु गौणा
मुख्ययोर्मुख्येसंप्रत्ययइतिन्यायात गौणग्रहणमायुक्तमिसतआह लक्ष्यानुरोधाच्चेति गौणग्रहणेलिंगमपिदर्शयति अक
च इति मुख्य एवेति पूर्वस्मिन्पक्षे गौणार्थग्रहणादपरिदोषात्तत्परिहारायपक्षांतरोक्तिरित्यर्थः पूर्वसूत्रेसादिभाष्यस्यसंकोत्त
रत्वेनोपयोगः माह नन्वेवमितिनन्वेवंवकुजकज्वतोघुरजादिमत अयंस्वरोस्तु कुडिनजादीनांतुचित्वमेवनतुचिदवयव
त्वमितिकथमयंस्वरस्यादित्यत आह कुडिनजादयोपीतिव्यपदेशिवदेकस्मिन्कार्यंभवतीत्यस्यार्थिस्यायंतवनूसूत्रेस्था
पितत्वात्॥ ॥तिस. ननुतिष्ठशब्दस्यैकत्वादेकवचनेननिर्देष्टव्यंतद्बहुवचननिर्देशः कथमुपपद्यतइत्यत आह अर्थ
गतमितिसूत्रप्रयोजनदर्शयति अन्तोदात्तस्येति प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तत्वात् ननुतिस. शब्दस्याकारस्योक्तस्यरपादेशवि
धानादुदात्तयणाइतिजसउदात्तत्वेसिद्धे किमर्थमिदमित्यत्राह उदात्तयणाइति स्वार्थइतिपावादित्वात्स्वार्थकालिंगसंख्ये
अतिवर्तेतइत्येकवचनं असतिजस्यग्रहणेनितस्वरंवाधित्वातेनान्तोदात्तत्वंस्यात् ननुतिष्ठकेत्यत्र न तुदात्तो सुप्पितावितिस्वराभा

राम० ५६

वात्कथं येन नाप्राप्तिन्यायादन्तरङ्गत्वाच्चाह तिष्ठकेत्यत्रापीति मध्योपवादात्वत्वस्य तात्पर्यसिद्धत्वं दर्शयति पूर्वं विज्ञातेति प्रवर्ग्योवाद्यत्वेन वि
ज्ञातं तस्त्वं बाधित्वा तावदपवादः प्रवर्त्तते उत्तरं वाद्यं प्रतिस्पर्द्धायाः अरितार्थत्वात् तुल्यबलत्वात् परत्वात् स एव बलवत्त्वात् भवतीत्यत्र
नित्स्वरः एवं भविष्यतीत्यर्थः समासेपीति अडतिजस्य ग्रहणमिति ष्ट्य शब्दात् परस्योदात्तत्वविधानादिति तिष्ठावित्यत्रापि सा
त् तिष्ठावतिकान्ता वितिडादिसमासः अत्र यद्यप्यके द्वात् तु लोप इति वक्तव्यमिति वचनाद् उत्तरपदान्तोदात्तत्वं प्राप्नोति तथा
पि प्रतिपदविधेर्बलवत्त्वादयमेव स्वरः स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थं ज्ञस्य ग्रहणमित्यर्थः तत्रश्चैवमत्र स्वरव्यवस्थेत्याह अत्रचेति अ
तितिस्त्वङ्स्येतदपि प्रत्युदाहरणत्वेनोपन्यस्तमिति भुक्तिवारयति अतितिस्त्वङ्स्यचात्विति ॥ ॥ चतु स्यानिवृत्त्भावादि
ति चतुरः शस्येतनेतु निति नित्प्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्तत्वात् तस्य स्थाने विहितश्च तस्य शब्दोप्याद्युदात्त सिद्धः तत्र नत्रिपात
न सामर्थ्याद्यतस्त्रोधेन गुरित्यादावयं स्वरो वाध्यत इत्यर्थः सति शिष्टेनेति तेन चतसृणामित्यत्रोदात्तं पदं सिध्यति ननु तिन
नु तिसृषोः अतिसृषोः अतिसृषे इत्यादौ प्रादिसमासे एकवचनद्विवचनविषयत्वस्यापि संभवात् बहुवचनविषयत्वादिति हेतु

वि०

५९

57

सिद्धइत्यतआहविहितविशेषणेतिउत्तरपदार्थस्येतियत्रषडर्थस्यप्राधान्यंतत्रषट्तीति स्वरेणाभाव्यंअतिषेत्यादौतुतस्याप्राधा
न्यांनभविष्यतीत्यर्थः हलादिग्रहणस्यज्ञापकत्वमुक्तंविशदयतिपदिचेतिनैवंवापुनरत्रेतिदंशब्दार्थमाहचतस्लइतिअत्रप
ठितमर्थमाहततश्चेतिअघरत्नतइतिनत्विकोयणचीत्यनेनतस्यप्रथमयोरितिपूर्वसवर्णदीर्घनबाधितत्वात् ननुरेफादेशा
न्पूर्वमयंस्वरःकथनस्यादित्यतआहस्वरात्पूर्वमितितत्कारोकारस्येतिनत्ववसिष्टस्यसर्वस्याचःपूर्वविधावितिततश्चअकार
स्यरेफादेशस्यानित्वायोगात्ततःपूर्वस्यतेनव्यवधानाछसिपरतश्चनप्याभावादेतन्नस्वराभावेवतस्रोधेत्वरित्यादावाधकदा
न्तत्वंस्यानिवम्भावात्सिद्धमित्स्थितं॥ ॥सावे नतुकपिञ्जलाधिकरणन्यायेनप्रथमातिकमेकारणाभावादेकवचनस्येवग्र
हणेनभाव्यमितिअतशास्संदेहइत्याशंक्यसंदेहमुपपादयतियदिशास्त्रीयमितिगोश्रणोःप्रतिषेधवचनस्यसप्तमीवहुवचन
ग्रहणेज्ञापकत्वमुपपादयतिगोष्वितिप्रथमैकवचनग्रहणेप्रात्यभावदर्शयतिप्रथमैकवचनेत्वितिननुयथाप्रकृतिग्रह
णेविकृतेरपिग्रहणमिहशास्त्रेकथाविकृतिग्रहणेप्रकृतेरपिग्रहणंस्यादित्याशंक्यविशेषमाहप्रकृतिग्रहणेहीतिस्विने

राम०

५९

त्यादौ प्रथमैकवचनग्रहणोत्स्वरस्यासिद्धिः मन्यत्रचसिद्धिर्दर्शपतिप्रथमैकवचनइतिनतु सप्तमीबहुवचनपिनलोपेसतिविकृतिरू
पस्यैवप्रयोगइत्यत्राह स्वरसिद्धावितिनलोपसुप्स्वरेत्यनेन तृतीयादावितिस्विनेस्यादौ न तु यानित्यत्र नुमस्तन्मध्यपतितस्तत्
ग्रहणेनगृह्यतइतिसापाद्यातग्रहणेनग्रहणाद्यातभ्यामित्यादौ प्रथमैकवचनग्रहणेपिसिद्धत्येवान्तोदात्तत्वमित्यतआहनचेति
विशिष्टेतियत्रविशिष्टंशब्दरूपंगृह्यतेयथासर्वादितिसर्वनामानीत्यादौतत्रैयंपरिभाषाप्रवर्त्ततेइहतुसुवेकाजित्येवंलक्षणेनरू
पंप्रसाप्यतइतिनपरिभाषायांप्राप्तिः अत्रहेतुमाहतथाचेति अन्येत्विति एषांपाठेसप्तमीबहुवचनेप्रथमैकवचनेनेचमहान्वि
शेषः तदाहसप्तमीबहुवचनइतिनन्वेभ्यइत्यादौवुधिदमित्यनेनविभक्तेरुदात्तत्वंसिद्धमितिकिमनेनस्वरेणप्रयोजनमित्यत्राह
अोसिदमित्यत्रेतिअनेनस्वरेणेतिअतएवैभिर्णौअकेकरित्यादौवतोरुदात्तत्वंश्रूयतेअन्येत्वाहुः अतएवहेतोस्सावेकाचइ
त्यनेनापितभवतीतिअत

वि०
५८
58

५८

र्वस्यकार्य्यप्रतीतिर्विवृत इत्यादावनुदात्तत्वस्याप्राप्तेश्चोद्यसमाधानयोरतानवतरइत्याशंक्यान्यायव्युत्पादनायप्रकारान्त
रेणापरिहारंवक्तुमन्यापरेक्षेयमित्याह सिद्धत्विति॥ ॥आदि अनिटः पिकइत्यनयोस्सामानाधिकरण्यमतिमयाकुर्व
नव्याचष्टेअनिटस्सिचः परइतिपक्षेत्वनुदात्तइतिअनुदात्तेमुणितावितितेनमाहिकार्षमितिमान्त्वंदः पुयोगोऽस्व
रनिरर्थः हिशब्दप्रयोगोहिचेतिनिघातप्रतिषेधार्थः सिचस्वरेणेतिसिचश्चितकरणादागमानुदात्तत्वबाधित्वा
सतीटश्चितस्वरेणोदात्तत्वादित्यर्थः स्वपा॥ ॥सूत्रस्यादिपदेनकेशगरस्येतेइत्यत्राह आगणान्तादिति आदादिषु
निषुष्यपेश्वशप्राणातेअनचजरुभरुहसनयोरित्यादौतपरत्वात्तेआदंअपनयइतिपक्ष्येतेतसर्वेइहगरस्येतेत
त्रकारादीनासमाप्ताजक्षित्यादयष्यधीतिअभ्यस्यसंज्ञकानांपरत्वादभ्यस्तानांमादिरितिनित्यमाद्युदात्तत्वंभवति
अन्येमादितस्त्वयाणामानेनविकल्पेनेतिव्यवस्थांदर्शयितुवार्त्तिकारंभः॥ ॥अनु ननुदधातिइतिस्थितेइत
श्वलोपइतिलोपात्परत्वादनुदात्तेचिपरतस्यस्वरस्यासिद्धत्वादडिमपभापयोगपरिग्रहेप्रयोजनेपरस्यामइत्यत

अत्रादगत्वाज्वेतिप्रागयादेशोम्योपत्वधिकारइतिप्रत्ययपरेमात्राश्रयत्वाल्लोपस्यान्तरंगत्वंप्रकृतिप्रत्ययाश्रय
त्वात्तस्तरोवहिरंगः यणादेशोशपरिहारांतरमप्यस्तीत्याह अत्रैतिवहिरंगत्वादितिद्विपदाश्रयत्वात्॥ ॥सर्वे॥ ॥
किमर्थंसर्वशब्दसासुप्याधकदान्नत्वविधीयतेउक्तात्राहसर्वशब्दउणादिष्वितिसर्वधस्थरिषलस्यपत्यनेनैकिमर्थं
पुनरन्तोदात्तोनिपात्यतेअघृदात्तएवनिपात्यतांतत्तश्चैवतत्सूत्रंनकर्तव्यंभवतीत्यतआहसर्वस्यविकारइतिन
नुसर्वशब्दस्यविधीयमानःस्वर्वकशब्दस्यकथंप्राप्नुयात्यतःप्रतिषेधोर्थवात्भवेदित्यतआहतन्मध्येति॥ ॥भीह्री
अनुदात्तेचेतिअभ्यस्तानामादिर्नोपितिलसार्वधातुकेपरतोस्यस्वरस्यविधानात्विरोधादितिविरोधाघृगएतत्प्र
वृत्यानभाव्यमितिविषयविभागोवस्याश्रयणीयःतत्रलस्यानुसारेणाव्यवस्थापिसेतस्यतीत्यर्थः वचनमन्तरेणेति
मेरमतपश्यास्त्रैकशरणाविनावचनमिष्टविषयेस्वरद्वयप्रवृत्तिनप्रतिपत्तीरितितरनुग्रहायस्यादित्यग्रहणांकर्तव्य
मित्यर्थःकथमस्यस्वरस्यबाधकत्वमित्यत्राहपूर्वोक्तेनेतिपर्यायेणेतिननुविषयविभागेतिनएकस्मिन्विषयेस्वरद्वयस्य

सि०
६५
64

राम०
६५

प्रवृत्तुपपत्तौविषयभेदाश्रयणायोगात् अथवासर्वेषामितिमिमीतइत्यादावनुदात्तेत्वेत्यस्यस्वरस्यसावकाशत्वाद्धाती
सादावपवादस्वरस्याद्वितिभ्यादिग्रहणाकृतमित्यर्थः भ्यादिभ्यःपरःप्रत्ययएवेतिभ्यादित्तासंबंधिनिपितिपरतस्ततःपित
पूर्वमुदात्तंभवतीत्युक्तेपितःप्रत्ययादितिसामर्थ्याल्लभ्यतेअन्यस्यपितोसंभवादित्याशयेनप्रश्नइत्यर्थः इतिपरत्वाश्र
येणेतितत्त्वसोसिद्धान्तइतिभावः सएवाटइतिआदःप्रत्ययएभक्तत्वात्नवाटएवपित्वविधानेस्वतस्तस्यपित्वातपित
भक्तत्वेनपिहवचनमयुक्तमित्यतआहपित्वेलोधुत्तमस्येतिलोडादेशात्पितइतियदिलोडुत्तमस्यपित्वंविधीयतेतर्हित
तःपूर्वोनत्तरस्याडेवेतिकस्येवोदात्तत्वाभ्यात्प्रत्ययग्रहणात्तुनभवतीत्याहप्रत्ययात्विति ततश्चेतिएवस्वपित्त्वपूर्व
स्यस्वरसिधानेष्याटःपूर्वस्यभविष्यतीत्यर्थः प्रत्ययमहणेनस्वरविधौसंघातस्यकार्यित्वंकथंज्ञाप्यतेइत्यत्रा
हप्रत्ययग्रहणमनन्तरेतिरोप्रत्ययात्पूर्वंचइतिप्रत्ययादिदेशेसामर्थ्यात्ततःपूर्वस्यानन्तरस्याचइत्यर्थोलभ्यते
तच्चसंघातस्यकार्यित्वनिहत्यर्थवत्स्वरविधौसंघातस्यकार्यित्वंज्ञापयतीत्यर्थः नन्वनदात्तंपदमेकवर्जमिति

वचनात्कथं संघातस्य कार्यित्वमुपपद्यते इत्यत आह संघातस्येति एकस्मिन्विषय इति अन्यथासिन इत्यादौ भाग्निर्देशः स्य
स्येति वचनादादेरनुदात्तत्वे अन्यस्योदात्तत्वमिति विरोधाभावात् परत्वेन व्यवस्थाक्रिरयुक्ता स्यात् नु पूर्वग्रहणाभावे प
चमस्य तस्य कथमन्यय इत्यत आह प्रत्यय इति कथं पुनः पूर्वग्रहणान्तरतः तस्य कार्यित्वं ज्ञाप्यते इत्यत आह प्रत्ययात
स्येति अन्तरंतस सप्तम्याम निष्ट स्वरप्राप्तिर्यापितुस्तत्रार्थमाह त इत्येति भ्यादिविहिते तिङ्आस्मिन पक्षे परसप्तम्या
असम्भवात् भ्यादिसंबंधीयः यत्प्रत्ययस्तदन्ते विषय उदात्तत्वं भवतीति स्यानिविषयत्वेन निर्दिष्टस्यात् तत्तश्च विभे
तीत्यत्र सत्तेषामवयव्यर्थ्येऽपरेणोदात्तत्वं स्यात् एकारस्यैव ष्यत इति तदर्थं पूर्वग्रहणं कृतं समतुस्वरविधायामसम्य
ताः स्तरन्त समप्तम्य इत्यनुमापयती त्यर्थः रीति प्रत्यये परत इति तेन ब्राह्मणजातीय इत्यादौ जातीयर प्रत्यये परतः पूर्वस्योपो
त्तमनुदात्तं स्यात् न तु सिद्धमित्यत्र च तुर्थ्यं च तिक्रियमाणोऽशरोन स्याविभक्तेरनुदात्तत्वस्यादित्यत आह असर्वनाम
स्यानेति पूर्वं शब्देनानान्तरं सर्वंमभीसंहितमित्याह अभ्यस्तानामिति निवेत्वादितिजाग्रयतिरति इति स्थिते आकारस्य पण

देशस्वरेकृतेऽकृतेचभवतिस्वरस्ययोऽप्यत्वाद्यतिकृतेनभवतीतियणादेशोऽनित्यइतिततश्चहद्योरनित्ययोःपरत्वात
स्वरस्यादितिस्वरस्यादितिस्वरतेदएवततश्चपूर्वेणासिद्धत्वादिदंमितग्रहणस्यप्रयोजनमेवेतिप्राप्तेभाष्यगतिमाहए
वत्तर्हीतिदरिद्रातीत्यादेरस्यस्वरस्यनिवृत्तिंपितग्रहणस्यप्रयोजनंव्यक्तमुपलभ्यतेइत्यत्राहनास्ययाभाष्यकृते
तदुपेक्षितमित्यर्थः आद्युदात्तत्वमेवेतिअभ्यस्तानामादिरित्यनेन॥ ॥अचः ननुजनेरकर्मकत्वात्कर्मकर्तृत्वमनु
पपन्नमितिकुतोऽत्रश्वरप्राप्तिरित्यशङ्क्याह अन्तर्भावितेतिजनयत्यर्थेपरेजनिर्वर्ततेऽजननुमात्रेवृत्तौकर्मणःकर्तृ
त्वभवतितत्रकर्मवत्कर्मणेत्यतिदेशाद्यकिसतिकर्तृयद्विषयत्वात्स्वरःप्राप्तिःसात्तवदेशवचनानस्यादित्यर्थः
जनेरंतर्भावितण्यर्थत्वमाप्रयोगप्रदर्शनेनद्रढयतिएकहादर्शयतिआत्वविधानुपदेशग्रहणानुवृत्तेरोपइतिवि
षयसम्भ्याआपरणीयापरसम्भ्यामनवघप्रसंगादित्याहतत्रैवेतिसर्वत्रेतिज्ञायतेस्वयमेवक्तिर्युतेस्वयमेवेसादे
यलिङ्ग्रहणादेवेतिइटडदात्तत्वविधानातस्येटएवयेतिलोग्रहणासेतनस्यतिकिंत्विसतग्रहणेनेत्यर्थःउ

वि० ९९ 66

त्तरत्वादिनञ्आशयंरश्रेयतिपलीत्यनेनेतिनञ्वादेरत्तस्येरञ्ज्ञविकल्पेनस्वरविधानादिङभावेकथंप्रवृत्तिस्यादित्यत्राहरघु
ग्रहणात्त्वितिएतदेवोपपादयतियथाचलुलविधौत्यादाविति त्रयाणांस्वराणांसूत्रेणविकल्पेनविधानात्केऽमुक्तेविषये
लिट्स्वरोऽपिभवतितेववर्ज्यमानस्वरेणपर्यायेणभवति॥ ॥सञ्ज्ञायां॥ ॥ननुलोपेप्रत्ययलक्षणमुच्यतेअत्रकस्मा
त्पयेस्यकंपलोपइत्यत्राह चञ्चेवेतिननुनलुमताङ्गस्मिन्नितिपाठेप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात्तस्वरविधानमप्येवदिति
चेत्तेनेत्याहसौवर्ण्यइति अनुभमानेतिसामान्यविषयंज्ञापकमाश्रीयतेननुनित्स्वरविषयममेवेत्यर्थः तत्रुपजिह
यइत्यादौसमासस्येत्यन्तोदात्तत्वेनभाव्यमितिकथमाद्युदात्तत्वप्राप्तिरित्यतआहबहुव्रीहाविति पंथाप्रयोऽस्य
तिबहुव्रीहिवाप्रियस्येतिप्रियशब्दस्यपूर्वनिपाताभावपक्षेपथिशब्दस्यपूर्वनिपातः अतोदात्तमितिपूर्वपदप्रकृति
स्वरइत्यनुषंगः पथिशब्दस्यपीट्स्वरेणान्तोदात्तत्वात्सर्वेशब्दस्योच्यतेइतिप्रत्ययलक्षणेनप्रतिषेधादन्तोदात्तत्वं
प्राप्नोतिएवंचेतितेन अभीमिरुद्भत्यत्रयइत्याद्यबाधकदान्ततंसिद्धंभवतिसिचसर्वेतिएषामनुबंधलक्षणत्वाभावात्

एम० ९९

प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाभावात्एषतुदाहरणेषुप्रत्ययलक्षणप्राप्तिंदर्शयितुंप्रक्रियामाहअनुपदस्त्रेति॥ ॥निष्ठानि
ष्ठायास्तरविधौयतिदीर्घत्वकृतेप्रतिषेधप्राप्नोतितस्यप्रतिषेधोवक्तव्यइतिवार्त्तिकार्थः तत्रप्रतिषेधप्राप्तिंदर्शयितु
चोद्यवादिनः अशयमाहअत्ताकारांतेतिअकारेणनिष्ठाविशेष्यतइतितदन्तविधिः तेनायमर्थः नचेदाकारान्तात्
प्रतिषेधाभावादितिनिष्ठायाअकारान्तपरत्वाभावात्अकारस्यकार्यविशेषणत्वात्वासतीष्ठविषयेप्रतिषेधसिद्धिं
दर्शयतितेनाप्रवृत्तिपरिहारवार्त्तिकस्यैवसमीचीनत्वंभाष्यकृताउक्तंतत्तुचोद्यवार्त्तिकस्यापीत्याहकस्मान्नकार्यविशे
षणोपीतिएतदेवविशदयतिदृष्टिरंगेतितस्मात्कार्यविशेषणमाकारग्रहणमित्येतदेवास्थितं॥ ॥आशितःअ
त्रकर्त्तरिक्तोनिपात्यतइत्युक्तंतत्रेलक्षणान्तसिद्धिंदर्शयतिसकर्म्मकत्वादितिकर्मणोविवक्षितत्वादकर्म्मकत्वात
कर्त्तरिक्तइत्युक्तंहन्निकर्त्तांतदद्दूषयतिनचेतिकर्त्तरिक्तप्रसंगादितिपथ्यादीनांकर्मण्येवक्तइष्यतेनतुकर्त्तरि
उव्यकर्मणोतिकालादिकार्मणातुसर्वेषांसंबंधःइत्यकर्मकग्रहणसामर्थ्यादेवाद्यकर्मणासंबंधाभावादकर्मकत्वम्।

११

वि० ५९ ६७

श्रीयत इत्यर्थः यथादिस्वरेति आदेशितशब्देन समासे समासस्येत्यन्तोदात्तत्वं प्राप्तं तस्य तत्पुरुषे तुल्यार्थेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो
पवादः तत्रधीत्वा गतिकारकोपपदात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः कस्मापयादस्याथादिस्वराः तद्बाधित्वास्य स्वरस्य प्रवृत्तिरित्यर्थः प
दानित्विति तेनाथ्योनुमारेणपदविभागः कर्त्तव्यः अत एव हरिद्रवरस्यादावग्रहणां कुर्वंति पदकाराः किं हरिशब्दोत्र पूर्वपदे अत
हरिश्चद्र इति शब्दे हान॥ ॥रिक्ते॥ विभाषाप्राप्ते नित्यविधेः प्रवृत्तिः परत्वाद्विकल्पेनैव भाव्यमित्यत आह संज्ञायामिति॥ ॥
उपो ननु सत्युपोत्तमग्रहणे पूर्वे ग्रहणो वसतिरित्यत स्त्रस्याथ पूर्वस्योदात्तत्वं स्यात करणीयमित्यादेरिदन्त्रस्योपोत्तमस्येष्यते
इत्यत आह रइद्रेस्पत्यत्वो वर्णा इति अत्यस्य वर्णस्यानपदार्थत्वं व्याख्यातं इत्यर्थः इति च रत्नस्योदात्तत्वमिति वघत्यं तत्रस्याभि
तिस्वरभावे वन्दः प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वाद्यस्त्वमुदात्तं भवतीत्यर्थः॥ ॥चौ ननु चौ परतः पूर्वस्यान्तोदात्तविधीयते तेन चौरेव इति चा
स्वरविधौ वित्यनुवादो न युक्त इत्यत आह चौय इति ननु सर्वत्र प्रत्ययस्य रसद्दायकत्वादस्य स्वरस्यानवकाशस्यादित्यत आह
यत्रानुदात्त इति किमपं स्यानान्तरप्राप्तिर्नाम इत्यत आह अपवादस्यानमिति कथमित्याकांक्षायां भाष्य एवतदुपपादयन्नेदर्शयति

एम० ५९

तदेवेति ननु प्रत्ययस्वरस्यापवाद इत्युपक्षिप्य चुस्वरस्य बाधक इत्युपपादनमयुक्तमिव भातीत्यत्राह प्रत्ययस्वरस्यैवेति अ
त एवोक्तं सर्वथैवेत्यादि अग्रोदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्राप्तिं दर्शयति कृतस्वरेणेति गतिकारकोपपदात्कृदित्यनेन तस्याका
रस्य च इति लोपादधीवेत्यादावुदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोतीति ननु नगोश्च नित्यत्राकृतं न लोपस्यांचते ग्रहणात् कथं दधी
चेमादौ तेन प्रतिषेधस्यादित्यत आह अञ्चतिधातुरेवेति यत्र तहीत्यादि भाष्यसावशेषत्वाद्वाकशेषप्रदर्शनेन रूपति
त्त्रेति ननु नगोश्च नित्यत्र तृतीयादिग्रहणानुवृत्तौ कथं सामान्येन विभक्तिस्वरस्य प्रतिषेधस्यादित्यत्राह नगोश्च नित्य
त्रेति एवं पर्युनिगमयति ततस्वा इतिमनुपपदात्तत्वमिति अनदात्तत्वमिष्यते उदात्तनिवृत्तिस्वरस्येति वेत्तसशब्दस्यातो
दात्तत्वादनुदात्तं उनुपिपरतस्याकारस्य त्तिलोपे उपाउदात्तनिवृत्तिस्वर इष्यते तस्यापि प्रतिषेधस्यादित्यर्थः —नुरेषद
स्यत्र गहि कृतापुक्तिं दर्शयति तदनुबंधकेति सामान्यग्रहणाच्च इत्यत्राशयमाह विकरोतिवत्वविधौ त्वितितश्चेति प्र
त्ययस्वरस्य प्रतिप्रसवरूपमुदात्तनिवृत्तिस्वरे प्राप्ते स्यारंभात्तस्यैवापवादत्वाद्धाधीन्च इत्यादौ प्रतिषेधो व कृष्य इत्यर्थः

पि०
६८
68

तुदेत्तराहतस्मादितिचुस्वरस्यसतिशिष्टत्वमसिद्धंसचत्तात्तद्धितोत्तपदेनोदधिश्चचश्चसइत्यसमवस्थायाभत्वात्कारलोपेप्र
वमेवोदात्तनिवृत्तिस्वरस्याप्रसक्तत्वादित्यतआह दध्यचश्चसइतिस्थितइति॥ ॥समासस्य ननुव्यंजनानामस्वरकत्वात्त
त्वज्जेमनस्याचस्वरस्यासिद्धत्वात्किमुपसंख्यानेनेत्यतआह उच्चैरुदात्तइति उच्चैरुदात्तइत्यादौषष्ठीनिर्दिष्टस्याजग्रह
णानुवृत्तौसंज्ञावाक्यानांविधिवाक्यैनैकवाक्यत्वादचइत्यनेनसमासस्यांत्तउदात्तोभवतीत्यर्थलाभाद्धलन्तस्याप्राप्तेरु
पसंख्यानमीप्सितइत्यर्थः हलएवेतिष्कृतस्यैवदृषोपपन्नावस्कृतकस्यनायाश्चयोगात्पूर्वमुत्तरभाष्यविरुद्धत्वमित्या
ह प्रकृतत्वादितिस्तुवंधशब्देनप्रतिपन्नेस्यष्टत्वं विवक्षितमित्याह उभयोपादात्तइति ननुसमासस्यसर्वविभक्त्यंतत्वम
युक्तंतस्मादेकस्याएवविभक्तेरनुत्पादात्तइत्याशंक्यामुख्यासंभवेगौणस्यग्रहणादवयवावयविनोरभेदोपचारात्तस
र्वविभक्त्यंतावयवस्यसमासस्यसर्वविभक्त्यंततइत्युच्यतेइत्याह सर्वविभक्तावितितिरूढपरित्यागेनयौगिकस्यानुदात्तस्य
ग्रहणायधीमादेस्वरितसिद्धिंदर्शयतिश्चज्ञत्स्तसमुदायइति॥ ॥इतिनारायणीयेश्रीमहाभाष्यप्रदीपविवरणेब

एम०
६८

ष्टस्याध्यायस्य प्रथमे पादे षष्टमाह्निकम्॥ ॥पादश्च समाप्तः॥ ॥ॐश्रासगमट॥ ॥ स नमस्त्रिभ्यो मुनिभ्यः पाणि
निकात्यायनपतंजलिभ्यः॥ ॥ॐ बहुव्रीहौ किमर्थमित्यत्र किंशब्दः रूपेन प्रश्नइत्याह अंतरोरोगाति एतच्चोत्तरत्रभ
स्यष्टिभविष्यति ननुसमासांतानां राजादीनां विधानस्येतत्सूत्रारंभे हेतुत्वं नोपपद्येत तु त्याशंक्य व्याचष्टे समा
सांतस्येति अत एव भाष्ये व्याख्यातं समासान्तोदात्तत्वं इति शोभनं लक्षणमिति अव्याप्त्यतिव्याप्त्यादिदोषरहिता
तच्चानेनास्य लक्षणस्य प्रत्याख्यानं नाशंक्यमिति दर्शयति कथं पुनरुत्तरपदस्य प्रकृतिस्वरप्राप्तिः तत्राह नाना
पदस्येति परशब्दार्थमाह उत्तरपदस्येति रूपेन तत्उत्तरस्य समासस्येत्यन्तोदात्तत्वविधिरसिद्धः समासान्तोदा
त्तत्वापवादस्य एवं पदान्तोदात्तत्वस्य प्राप्तत्वात् तत्श्च विध्यर्थेन नैसुम्यामित्येतत्स्यात् ननियमार्थमिति व्याच
ष्टे अनुदर इति नन्वकेषेप्राप्तत्वान्नियमार्थत्वं कथं न स्याद्विधत्राह विधिनियमेति तनुश्लाकेन तत्र ग्रहणात्सु
ग्रहणस्य नियमोर्थत्वं भाति तत्राह नत्र ग्रहणमिति सोऽपि तिविपरीतलक्षणायाद्वनुदरेप्रयोगसंभवात् अत एव

सि०
६९
69

पूर्वमनुदात्तस्युदात्त इत्याह विति समासांतोदात्तत्वेनेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनत्वाधीतत्वात्तयघसंभवाद्धाधकभावे
नहेतुः तत्रिकिंनिबंधनो सौ इतितत्राह समास्यविशेषत्ति प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्त इति इगुपधज्ञाप्रीकिरः क इति प्रत्ययात
त्वात् नच प्रत्ययस्वरस्येति तस्मिन्प्राप्ते पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यानारंभात समशब्दस्य वानुदात्त इति समसिमेत्यत्र बाधानीति
फिट्सूत्रं पागत्तस्ततो ऽमनु त्विति त्रुत्यादिनत्वाद्य प्रकृताद्विधेरिति तत्राह उदात्तत्वस्येति प्रकृतिभावद्वारेणेति बहु
व्रीहौ समासे पूर्वपदस्योपं उदात्ते शास्त्रांतरेण विहितस्य प्रकृत्या स्वभावेनावतिष्ठते विकारमनुदात्तं प्रतिपद्येत इति
स्वाख्याभ्युपगमात् एवं तर्ह्युदात्तेति यस्वरितो धर्मः तत्रोदात्तधर्मस्यावयवत्वेन विद्यमानत्वादुदात्तशब्देन स्वरि
त उच्यते धर्मधर्मिणोरभेदोपचारात तत्र जपितेनन्यस्वतं इत्यर्थः ग्रहणमुख्यस्यायेत्ति शीतो स्मः यश्शूलदंडाजिना
दो अत एवेति गौणमुख्यायेस्य स्वरस्य तः प्राप्तत्वात बहुव्रीहाविति समस्याश्च तरत्यनेना व्ययायोगात कथमत्र योजना
कार्येत्यतआह विनापीति बहुव्रीहिग्रहणादित्यध्याहारः द्विगुस्तत्पुरुष इति अत एव द्विगुश्चेति समावेशार्थश्चकारः

रुद्र०
६९

कृतस्तत्पुरुषे नियमे नैव सिद्ध्नानिषेति । किं हि स चेत्तनो निष्टमर्थं कल्पयेत्ततत्पुरुषादीनामित्यर्थः इति तत्पु
रुषादिसंबंधिनो बहुव्रीहिसंबंधिनश्च पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यान्तोदात्तत्वस्य च पर्य्यायस्यादिति भाष्यार्थः एतद्
वद्दर्शयति असतीति विरोधाच्चेति अनुदात्तं पदमेकवर्ज्जमिति वचनात् ननु तत्पुरुषादिषु नियमे जायत इति कथं
पर्य्यायप्रसंगस्यादित्यत आह यस्मादिति द्विपादित्यादौ यस्वरविधिः द्वित्रिभ्यामिति तस्माज्ज्ञापकात् बहुव्रीहौ
पर्य्यायो न भवतीति योजना दर्शयति द्वौ पादावितित्तत्पुरुषादिषु पर्य्यायप्रसंगनिमित्तं दृष्टिवित्तस्यादिति ज्ञा
पकान्तरमिति दर्शयति तथेति सामान्येन चैतत्प्रकरणविहितपूर्वपदप्रकृतिस्वरविषयमिदं ज्ञापकं नहि
अन्तविषयमेवेत्याह इहेषामिति इन्नेति द्वित्रिभ्यां पादन्मूर्द्धस्विति दृष्टिवित्तस्याश्चेत्यत्र तत्पर्थः काप्येप्रिय इति
काप्यंश शब्दस्तित्तस्वरितइत्यतस्वरितः प्रियशब्दो तोदात्तः॥ ॥तत्पुरुषे॥ ॥द्वितीयाद्यन्तानामपीति तत्रापि विशेषण
विशेष्यभावस्य सामानाधिकरण्यस्य चाभावात् ततश्च परमकारकं पश्येत्यादावतिप्रसंगः विशेषणसमासस्य

पि०
७०
-70

रुरोगन्तत्वमुपपादयतिविभक्तिविशेषमितितेनयत्रद्वितीयादिशब्दमुपादायसमासोविधीयतेमुहूर्त्तसुखंसंकुलाखण्डः
अरुश्शोणउइत्यादौतत्रैवभवतिअकरणिरित्यादावितिपुनर्विधानस्यबाधबाधनार्थत्वात्परमविकृतस्वरद्वाधित्वाय
मेवस्वरोभवतिसहनिर्दिष्टस्यचेतिअबाधीत्यादौसतिशिष्टमपिप्रत्ययस्वरंबाधित्वायमेवप्रवर्त्ततइत्यर्थः ननुभिन्नफ
लत्वादितितुल्यफलयोरेवहिविकल्पःयथाखदिरेबध्नातिपलाशेबध्नातीतिअस्वतन्त्रीकरणस्यफलस्यतुल्यत्वाद्धिक
ल्पोभवतिइहतुफलभेदइत्याह परिगणनेसतीति अनेकप्रयोजनेतियद्यपिसमाससिद्ध्यर्थंमयूरव्यंसकादिषु
स्नात्वाकालकादयःपठ्यन्तेतथापितेनैवस्वराद्यपिसिद्ध्यतीतिनिपातनानामनेककार्यार्थत्वादित्यर्थः॥ ॥सह्प्रा॥
नञ्विरविकल्पायेनेतिसमासावयवस्यसुपःकथंलुङ्नभवतीत्यत्राह अविरविकइतिसुप्त्वाभावादितिसंख्या
कर्म्मादिवाचिनःसुप्त्वादर्थवत्त्वाभावात्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैधर्म्यमाशंक्यसंगमयतिअवर्म्मोसमितिप्राप्नोपी
न्नितस्यविकारःअवयवेचेतिवचनात्कथंभोजनसहशाइत्यत्रषष्ठीसमासाभावस्यादित्यत्राहहेतावितिअत्रष

राप०
७०

ष्ठ्याभावादितिहेतावितितृतीयापाषष्ठ्याबाधितत्वातउदात्तयणाइतिदस्मिन्दर्शनदर्शनयोःरंसेष्टटनोननुनुचेतिष्टप्रत्य
यान्नादासशब्दादेपिपस्येतिलोपेचव्युत्पादितोदासीशब्दउदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तद्वृषलीशब्दोपिजातिलक्षण
ङीषन्तोन्तोदात्तः॥ ॥इनत्र॥ ॥ननुतरंगत्वाद्विभक्त्युत्पत्तेःप्रागिगन्तउत्तरपदेस्वरसेतत्स्वतीतिकिमुपसंख्यानेने
त्याशंक्यपूर्ववादिनश्चाशयेशयेयतिपदस्येतिश्चनुदात्तंपदमेकवर्ज्जमित्यनेनास्यैकवाक्यत्वात्पदत्वेसतिप्र
कृतिस्वरेणाभाव्यमित्याशयः पच्चारणपइतियणादेशःकथंस्यातगुणेनबाधितत्वादित्यत्राह जसिचेतिगुण
इतिपरिमाणार्थत्वादितिपरिमाणार्थंपदग्रहणंपदाधिकस्यनिवृत्तिंकरोतीतितत्रस्यापितेननुपरत्वेसतिवर्ज्ज
मानस्वरप्रपद्व्यस्यर्थमित्यर्थः॥ ॥परितयोरेवेतिश्चपपर्य्यादेरेववर्ज्जनार्थत्वंसंभवतिनपुत्सुपयोःवनशब्दोवर्ज्ज
मानएववर्त्ततेनाहोरात्रावयवेश्वंतस्सामर्थ्यादपपर्य्योःप्रकृतिस्वरस्यवनेडासइत्यंतोदात्तस्यचविप्रतिषेध
उक्तइत्यर्थः ततपुरुषइतिप्रकृष्टंवनमितिविशेषणसमासःनत्वगधीभावोवाबहुव्रीहिर्वाप्रतिरंतशारेत्यादिनाण

वि०
७१
71

त्वंस्त्रत्तुमायेस्यपेतिप्रथमान्निकर्मकारणाभावात्बहुव्रीहौउक्तत्वात्तत्पुरुषेतुल्यार्थेत्येतयोरेकवचनसंमासम्यस्त्यपवादः
नत्तुपरिप्रत्सपापाइत्यस्यापितत्त्वतेनसहास्यविप्रतिषेधोणान्निरित्यर्थःपारिशेष्यादितिबहुव्रीहितत्पुरुषयोल्लक्षण
द्वयेनसिद्धत्वात्बनेवर्ज्जयित्वेतिअपपचीवर्ज्जनइतिकर्म्मप्रवचनीयसंज्ञापंचम्यपाङःपरिभिःतिंपचमीततस्समा
सःपरिहारवादिनआशयमाहवाद्धेति॥ ॥आचाननुनसंदेहोदोषवाननहीसंदेहादलक्षणंभवतीतिन्यायादित्य
तआहद्वयोरितिअप्रतिपत्तिःपर्य्यायोवेतिजातिपरेक्कचित्प्रवृत्त्याशास्त्रस्यचरितार्थत्वात्संदेहेसत्यप्रवृत्तिस्यात्त्व
क्षिपस्केतुप्रतिलक्ष्यलक्षणाभेदात्संदेहविषयेपिप्रवृत्त्याभाव्यंतत्रयुगपदनेकस्वरायोगात्पर्य्यायस्यात्लोक
विज्ञानप्रदर्शनेनगोरामुख्यन्यायोत्रेहेतुरुक्तइत्याहआद्यस्येतिननुसर्वपूर्वइतिषष्ठीसमासोनुपपन्नःननि
धारणाइतिप्रतिषेधादितितत्राहसर्वेषांपूर्वइति॥ ॥महान॥ कथंपुनश्रेणादिसमासइतिविशेषोलभ्यते
त्त्राहलक्षणेतितेनमहानप्रग्रहोमहाप्रग्रहइतिसंमहत्परमोत्तमेतिषस्समासःतत्रकर्म्मधारयेनिष्ठेत्यस्याप्रवृत्ते

एम०
७१

रनेनस्वरोविधीयते॥ ॥कुनु ननुबहुवचननिर्द्देशसामर्थ्यादेवाद्यर्थोलभ्यतेयथाकडाराःकर्म्मधारयइत्यादौइतिकिंत
हवचनेनेत्यत्राह दासीभारगामिति यदिकुरुगार्हपतेत्यादिनाज्ञ्वञ्वेननिर्द्देशःतेतिलकद्रूपरापकंवलइतिकथंविभक्त
अवणस्यादित्यत्राह सुवलेपइति ननुहूहेसतिकथंविभागरणादित्यतआह नायमिति तथाचेति अत्रादित्तोधा
ववनिक्तिकैवषष्ट्यालुकानिर्द्देशात् इतरेपुनप्रथमैकवचनान्ताःप्रथमाचव्यत्ययेनषष्ठ्याःस्थानेदृष्टव्याःकथंपुन
र्वहुवचननिर्द्देशाद्याद्यर्थोलभ्यतेइत्यत्राहतत्रेतियथाछत्रिणोगच्छतिस्थीनुपरधातीत्यादौहेत्वन्तरमाह एव
च्चेति अन्यथासोनर्थकस्यात् व्यावहारिकइतिकयार्थंकचित्यसतइत्यर्थः विशेषणसमासइति ननुबहुव्रीहि
समासान्ताभावप्रसंगान्नतत्पुरुषेतस्यविधानात्ततआह गोरतद्धितइतिकिंतर्पोनियमइत्यत्राह कंवलएवे
ति अत्रवित्वादितिप्रकृतिस्वरनिवृत्यान्तोदात्तत्वसिद्ध्यर्थेनियमःकृतःनुघचित्तस्वरेणेवसिद्धमित्यर्थः न
नुपरापकंवलःपरापगवःपरापततिविशेषणसमासेननुपपन्नःकृत्यतुल्यादिव्याअजात्यतिकृत्यप्रत्ययानाना

पि०
७२
72

ज्जातिवाचनोत्तरपदे तत्तस्य प्रतिषेधादित्यत आह कृत्यतुल्याख्या इति भोज्योष्णमित्यादौ विवक्षावशाद्द्वयोरपि पर्या
येन विशेषणत्वं विशेष्यत्वञ्च स्यादिति सामान्यलक्षणेन समासे पूर्वनिपातस्यानियमः प्रसज्येत तत्र कृत्याद्यानीति
यमन पूर्वनिपातार्थं कृत्यतुल्याख्या इति वचनं न्याय्यसिद्ध अर्थाउपाद इति यत्र पूर्वनिपातानियमप्रसंगः तत्रैव
समासविधिसिद्धः अनियमश्च गुणक्रियावाचीनोरेव जातिवाचितस्तु विशेष्यत्वमेव रूढमिति तत्तत्स्याप्रवृत्तिरिति
वत्तदेव स्पष्टीकर्तुमजातस्तुच्यत इत्यर्थः अत्रोपमानामाह इति भाष्यकारीति भाष्यकृता प्रागवादिनामुदाहृतत्वा
त्ततदानियमार्थत्वमिति परं एवं केवलादौ विशेषणं विशेष्येणेति समासे तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यनेन पूर्वपरप्रकृतिस्व
रस्य प्राप्तत्वात् तत्तदाश्रयेत्विति कृत्यतुल्याख्या इति प्रतिपदोक्तोपसमासः तत्रैव तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यनेन स्वरो विधी
यते परं एवं केवल इत्यत्र तु सामान्यविधिना समासविधानात्तेनाप्राप्ते विध्यर्थमिदं न तु नियमार्थमित्यर्थः नावित्यनेन
नियमेन व्यावर्त्यमपि नास्तीति दर्शितं ॥ ॥अमीने ननु तत्पुरुषे तुतुल्यार्थेत्यनेनैव पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य सिद्धत्वात्

एम०
७२

किमर्थमिदमित्याशंकायां तत्र प्रयोजनं तावदाह याथादिस्वराप

१०

वि०
७२
73

ग्र०
७२

प्रवर्त्तेत इत्यभ्युपगमे व्यवहितनिवृत्त्यर्थमनन्तरस्य ग्रहणं कर्त्तव्यं तच्च कृतग्रहणपरिभाषयात्र भावे तो पपद्यत इति तस्या

ज्ञापकं संपद्यत इत्यर्थः व्यवहितस्यनेति उदाहृतशाहूस्य क्रोतत्वाभावात सेवाभ्यनुज्ञायत इति एकदेशाध्वीकारद्वा

रेण कृतरतायाः परिभाषयं यांत्र शास्त्रे स्युपगमो ज्ञाप्यत इत्यर्थः॥ ॥ तादौ॥ ॥ न च कृतिकृत्यर्थे कृतग्रहणं सा

तप्रवृत्तिकेत्वादाविसयग्रहणात इति कदेव संभवतीति तिरन्तेतु गतेः पूर्वपदत्वाभावादिह तत्र ग्रहणायोगः नित्व ज्वतिरे

न संभवतीति भावः न च सति कृतग्रहणे कथमुत्तरपदविशेषणं तादिग्रहणस्यादित्यत्राह ननित्यनेनेति कृतग्र

हणात्विति कृत्तस्या ऋदिति प्रतीतेः नन्वसति कृतग्रहणे तरन्तविशेषणस्यैवोपपन्नत्वात् कथं प्रत्ययत्वविशे

षणात्वमुक्तमित्याशंक्याह यथा तश्चेति निर्दिश्यत इति गुणाः कृतात्मसंस्कार इति न्यायेन प्रथमं विशेषणेन

संबंधः पश्चात्तदन्तविधिरिति भावः वाशाहूस्त — थं इति नत्वविकल्प एवमेव च भाष्ये व्याख्यातं कृतानु परेण शास्त्र

मिति उपदिश्यते तेनेनभ्युपदेशश्च शास्त्रं अनेन कृच्छ्रेन कृच्छ्रास्त्र प्रवृत्तिकालो लक्ष्यत इति दर्शपतिकृतेसंज्ञाप्रवृत्ति

वि०
७४
75

कालोघवान्त्रसतिकृतग्रहणोऽस्वरप्रवृत्तिसमयेयस्तकारादिस्तन्नेतिविज्ञायतइतिभावः॥ ॥श्वनि॥ ॥नन्वेवंतर्ह्यत्रग्रह
णासामर्थ्याद्वरणादेशेऽपिप्रतिषेधः प्रवर्त्ततइत्यत्राह प्रतिचेत्यादावितियरणादेशेकृतइतिअतरंगत्वात्पुंस्वरेणाभाव्य
मितिसतिसिएत्वस्यत्वककमारणात्वाद्वावितिपूर्वपदान्नोदान्तत्वेनभाव्यंनत्वनेनेत्यर्थः नद्योरेवेतियणादेशेस
त्यनिगन्तस्येतिप्रतिषेधस्याभावात्पूर्वेणासिद्धेसत्यारंभोनियमार्थत्वमस्यविज्ञापतेनप्रत्यदित्यादौव्याप्तिरितिसि
द्धिरित्यर्थः अधीशावृानेः उकारविशेषइत्यत्राह निशवृस्येतिननुनेः प्रकृतिस्वरसिद्धानस्ययणादिष्टार्थत्वेनप्रकृतेकि
मायात्तमित्यत्राह एवंप्रत्यंदादावितिअत्रापिपूर्ववद्ग्रहणाबाधित्वास्वरोभवतिगतत्वत्तप्रतिषिद्ध्यतइतीष्टसिद्धिरित्यर्थः
नन्वयणादिष्टार्थत्वेप्यस्यते नैवम्यायेनप्रत्ययदाद्विस्वरसिद्धोनुक्तत्वात्कोदोषइत्याशंक्यवैयर्थ्यमाह वचनसामर्थ्या
दितिदवेपदेतियोणादिष्टाद्यचःपूर्वेस्तस्यविधिप्रतिस्यानिवत्भावः पूर्वपदंतुनैवमित्यर्थः इहचगतिग्रहणामितितेन
पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादकृतस्वरापवादत्वमस्यसुज्ञतइत्यभिप्रायः ततःसर्वोपवादएवेतिसतिसिएत्वात्तमेवंभाव।

एम०
७४

धकत्वं सर्वोपवादत्वं वार्त्तिके विवक्षितं ननु नसर्गोपवादभावइति भाष्यकृता दर्शितमित्यर्थः अनुदाहरणमेतदिति तेन
वालदाय्यमित्येवोदाहरणमाद्युदात्तेन यच्छस्याविधानात्तत्परत्वादेवेति न पूर्वं विप्रतिषेधात् कथं पुनः कृत्स्वरो
हारिस्वरस्य बाधकस्यादित्याशंक्य परत्वादित्याह परोपीति कर्म्मवाचीति वाडवहरणमिति वडवाया अयं वाडवं त
स्येदमित्यणोऽस्यच्यते येनाश्वेन वडवायां गर्भ आधीयते तस्य निषेकादहद्र्भ्यं शरीरपुष्ट्यर्थं यद्घ्रासनं दीयते तद्ह
रणमित्युच्यते अत्राप्येहारी हरी हरणादेयं धर्म्यं कचिदसाचारस्य व्यवस्थानात् कर्म्मणो वयेन संस्पर्शादि
ति कर्म्मणि ल्युट् कृत्यल्युटो बहुलमिति कारयेन केनचिदिति गतिकारकोपपदादित्यनेन बाधनो भावकर्म्मवचन
इति वा नन्वनेनेति समिरव्य इति कप्रत्ययान्तत्वात् मूलप्राप्तिमिति प्रथमं कृत्स्वरः प्राप्नोति इति तदाश्रयेण विप्रति
षेधात्किं विमर्शरयानुयायादिस्वराद्युक्तस्वरोपभवतीति प्रत्येष्यतइत्यर्थः॥ ॥उपमान ननूपमानग्रहण
भासेऽस्त्युपमानस्य नियमो न प्राप्नोतीति कर्त्तव्यमेवत दिति प्रश्नानुपपत्तिरित्यत्राह योगविभागेति यद्दिणी

पि० ७५
75

तिप्राप्रमनेनशब्दार्थप्रकृतावेवनियमेतत्तदाविद्धार्थएकएवयोगःकर्त्तव्यःस्यात्णिनिःशब्दार्थप्रकृतावित्तियोगविभागानुवि
शिष्टविषयोयंनियमइतिविज्ञायत्तेविशेषणोश्चाशिएप्रयोगानुसारेणावधारयितुंपार्यन्तइतिप्रश्नार्थइत्यर्थः प्रतिपत्ति
गौरवप्रसंगइतिअतःप्रतिपत्तिलाघवार्थमंदबुद्ध्यनुग्रहार्थंचकर्त्तव्यमुपमानग्रहणं प्रकृतिग्रहणादेवेतिनहिप्रकृति
विनुणीनिस्संभवतीत्यनर्थकंप्रकृतिग्रहणमितितत्तकरणसामर्थ्यात्तद्धिशिष्टार्थोपास्तस्याग्रहणंसेत्स्यतीतिशब्दा
र्थप्रकृतौनियमसिद्धिरित्यर्थः अत्रापिएवंवत्सिद्धांतिनआशयइत्याह इतरस्त्विति कृत्स्वरएवेति कृत्स्वरेप्राप्तेणिनी
त्यस्यारंभात्तउपसर्गमत्तरेणेति असतिप्रकृतिग्रहणेशब्दार्थात्परेयोणिनिः तदन्तउत्तरपदइतिसूत्रार्थविज्ञानाद्यत्राबि
धातूपसर्गसमुदायाच्छब्दार्थात्परोणिनिः तत्रापिकृत्त्वग्रहणपरिभाषयास्यात्तप्रकृतिग्रहणेतुयोत्रधातुर्नासौशब्दा
र्थःयश्चशब्दार्थोधातूपसर्गसमुदायःनततोणिनिर्विहितइतिनभवतीत्यर्थः॥ ॥सर्वे॥ ॥गुणाकारत्वंमव्युत्पादयति
यत्रेति सर्वस्वकइतिपूर्वकालैकसर्वेत्यादिनाकर्मधारयः कथंपुनःप्रकर्षवाचिनःपरःशब्दस्यगुणाकारत्वमिति इत्तिसा

एम.
७५

दित्यत आह आश्रयत्वाश्रेति यद्यप्योत्तुल्यादिनापि परमत्वं संभवति अत्र तु एवंविधे परमत्वं विवक्षितमित्यर्थः विका
रविषयमिति सुवर्णविकारत्वेन सकलावयवानां व्यापनात् आश्रितेति अन्तधाराश्रिते यत्तगुणान्तरं तन्निमित्तम् इत्यर्थः
एतदेव स्फोरयति सर्वेषां पटानां द्रव्यान्तरेति घटादिद्रव्यान्तराधारो यश्वेत गुणः तद्रूपे रूपासप्रकृष्टसर्वेषां पटानां श्वे
तगुणा इत्युदाहरणार्थं॥ ॥उत्तरपदवृद्धावित्येवेति वृद्धिरूपस्योत्तरपदस्याभावाद्वृद्धिशब्देन तद्धान्यलक्ष्यते पथ्या गुणोऽप्यह
तरति गुरुशब्देन गुरुमान इति भावः तदधिकारेति स्वरितेनाधिकार इत्यनेन तेन सर्वे कारक इत्यादावनेन पूर्वपदे
त्तोदात्तत्वं न भवति॥ ॥उदन्तन सद्र इत्यत्र कथं रूप इत्यस्य प्राप्तिरित्यत्राह प्रकरणादिति विपरीत तत्कृणायेति भा
व॥ ॥कुण्डवार्त्तिकस्योपयोगं दर्शयितुमारंभते त्रएडशब्दोस्ति भाजने विशेषवाचीति जलाधार एष आधारश्च
कुण्डशब्दवाच्य इत्यर्थः अस्मिन्समुदायवाचीति समुदायेऽपि मुख्ये वृत्त्या वर्त्तेत इति तदाह इक्षुकुण्डमिति भा
जनवाची निवर्त्तत इति भाजनवाचिनो निर्देशो निरिष्यते तत्तु न सिद्धतीत्याह वनशब्दस्त्विति आम्रवणमिति प्रनिरंत्त

पि०
७६
76

शरीरेतिरणत्वंततश्चेति जलवाचिनावनशब्देनभाजनविशेषस्याप्यभिधानात्तन्निवृत्त्ययोगात् तच्छब्देनेति शरादिनासमुद
येयदाकुडशब्दावर्त्ततेतदापुदात्तोभवतीतिवार्त्तिकार्थः भाष्यमप्यस्मिन्नर्थेयोजयति वनमेवेतिवनशब्दवाच्यत्वादि
तितेनहृकूसमुदायग्रहणासिद्धिः एतदेवविशदयतिसमुदायवाचीतिअन्येत्विति अस्मिनपक्षेवार्त्तिकेतच्छब्देनवन
मभिधीयतेवनसमुदायइतिवक्तव्यमित्यर्थः अत्रफलितमाहतेनेतिभाजनविशेषेति मृद्विकाररूपकुंडममत्रंकुंड
इतिभाजनविशेषउच्यतेनतुसमुदायइतिसमासान्तोदात्तत्वमेवभवति॥ ॥इतिनारायणीयेश्रीमहाभाष्ये
प्रदीपविवरणेषष्ठस्याध्यायस्यद्वितीयपादेप्रथममाह्निकं॥ ॥गतिकार॥ ॥ननुदेवदत्तस्यकारकंदेवदत्त
कारकमित्यसंदिग्धेप्रत्युदाहरणेप्रदर्शयितव्येकिमर्थंपरमकारकमित्युपन्यस्यतइत्याशंक्यन्यायस्तुत्यादर्नार्थ
मित्याहविचार्य्यंकिंचिदितिस्वशब्दैरितिसधर्म्मःक्रियांप्रतिशेषभावलक्षणस्वशब्दैःकारकेसाधसंप्रदानमपादानमि
त्यादिनिश्शब्दैर्नोभिधीयतेक्रियोपकारोपलक्षितस्यद्रव्यस्यतैःप्राधान्येनाभिधानात्तत्रातएवतेभ्योपिकारकवि

ए०
७६

भक्ति त्तु यद्यपि तेवेन तत्त्वं सोध र्म्मः प्रतिपाद्य इत्यत्राह विभक्त्यादिभिरेवेति न्त्र सौ शक्तिलक्षणो ऽर्थो विभक्त्यादिभिरेव प्र
तिपाद्यतां तु शक्तत्ते शाब्दं शा क्ते स्वाभाव्यात् नामैः स्वारिशब्देन तद्धितादिसंग्रह्यते तेन शक्तत्ते शत्यं शक्तिकमिति क
ये शक्त तस्य साधकतमत्वो प्रत्यय प्रतिपाद्यं यत्रे त्याधारभावत्रे त्वाच्यः क्वचित् प्रातिपदिकादेव शक्तिः प्रतीयते यथाप
यः पयोजरे यतीत्यादौ तद्धि शेषणमिति विशेष्यस्यैव तावत्कारकत्वं नास्ति त्वतो विशेषणस्येत्यर्थः एतमभिप्रायम
ज्ञात्वा पर्य्यनुयुङ्क्ते इत्याह नहीति यथाकष्टमिति तथा चत्तत्र भाव्यं कष्टोपि कर्म्मं भिष्टादयोपीति शेषविवक्षायां ष
ष्ठिति स्यातो देवदत्तस्य कारकत्वाभावात प्रत्युदाहरणोपपत्तिः कर्मषष्ठ्यां तु तदनुपपन्नं स्यात समासश्चनयुज
तइत्याह तृजकाभ्यामिति परमकारकमित्यत्र एवौक्तेन मायेन कारकत्वाभावमुपादयति क्रदन्ताभिक्रियेति
क्रियायां योग्यतात तद्धि शिष्टबुध्यक्रदन्ताश्रभिदधति त्वतएतदुक्तं भवतियथा दण्डीत्यादयो दंड संसर्ग एव प्र
युज्यते नैवं पाचकादयः सिद्धावेस्था एव प्रयुज्यते योग्यतामात्रेणापि प्रयोगदर्शनादिति कारकविशेषणमेकदि

पि०
११
77

त्येतद्व्याचष्टे परममित्येतत्तद्धितिकारकशब्दवाच्यस्येतत्तद्विशेषणानां धातुवाच्यायाः क्रियाया इति भाष्यार्थेनेन दर्शि
तं क्रियाविशेषणत्वे को दोष इत्यत्राह यतः कर्म्मकारकमिति क्रियाविशेषणानां हि कर्म्मत्वं भवति शोभनं पचति शो
भनेन कं करोतीत्यर्थावगमात् अत एव तेभ्यो हि येकवचनमुत्पद्यत इति भावः कुतः पुनर्द्रव्यविशेषणत्वावशाय
इत्यत्राह तथा चेति क्रियाविशेषणत्वे तु वैयधिकरण्यात् समानाधिकरणाधिकारविहितविशेषणसमासा
नुपपत्तिरित्यर्थः ननु निष्क्रान्तः कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बिरित्यादौ माभूदित्येवमर्थं कृतग्रहणं स्यादिति नेत्याह यत्त
क्रियेति न भिकाशांविशब्दं प्रति क्रियायोग इति निसोगतित्वाभावादेव स्वरेण न भविष्यतीत्यर्थः उत्तरवादिन आशय
माह कमरोतीति अनेन शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थं जात्युत्तरदपव्वमिति दर्शयति संबंधादिति क्रियायोगे गतिसंज्ञावि
धानात् क्रियायेरुत्वाद्य कारकभावस्य कृदन्तमेवेति न तिङन्तस्योत्तरपदत्वाभावात् तदाह उत्तरपदमिति तत्स्वा
र्थ इति न तु विकल्पे अधिकशब्दार्थमाह धातुप्रत्ययेति कृत्ग्रहणे सति कृदन्तरपदस्य परिग्रहात् तत्कृतत्त्वगतिबा

एम०
११

रित्येतद्व्याचष्टे अन्यथेति एतच्च दर्शितं भाष्ये कृत्प्रकृतिर्धातुरित्यादिना अव्ययस्वरो ति तत्पुरुषे तत्तुल्यार्थत्वेनेन
यस्यां क्रियेति षष्ठ्या अर्थमाह अनुयेति एवं विग्रहे धातावेवान्तरपदे स्यादिति तन्निषेधः क्रियते इत्याह धातोरेवचे
ति पूर्वं क्रिये समानाधिकरणसमासे सति कथमधिकपरिग्रहसिद्धिरित्याशंक्य तदुपपादनायाह केवलायाः
श्च क्रियायाः व्यवहाराङ्गत्वादिति शाब्दव्यवहारे साधनसंसृष्टाया एव क्रियायाः अङ्गत्वेन केवलायाः शब्देनाभि
धित्वप्रत्यायनात केवलमर्थद्वारा शब्दस्य विवक्षितमित्याह केवलेति एतदजानतः प्रश्नः ननु चेत्तीत्याह इ
तरस्त्विति भावे ल्युड्विधानादिति ननु कृणाद्यो कथं पुनः प्रशब्दस्याम तेन समासः यावता गतिकारकोपपदा
नां कृत्भिरित्युच्यते तेन न तद्धितेन न तद्धितेन समासो न प्राप्नोतीत्यत्राह गतिकारकेति संख्याकालेति संख्येह
त्वादिः कालोवर्त्तमानादिः साधनं — त्रादिर्ङपग्रहः कर्तृभिप्रायक्रियाफलादिः ततश्चामन्त्रं प्रति प्रशब्दस्यागति
त्वात स्वरो न स्यादित्यर्थः ननु प्रभवनमिति भावे ल्युड्विधानात कथं इद्विशिष्टसाभिधानं स्यादित्यत्राह धा

वि०
७८
78

तुस्साध्यरूपतामितिअन्वयव्यतिरेकाभ्यांधात्तोस्साध्यरूपताभिधानमवधीयते प्रत्ययस्तुघत्रादिर्भावेश एवाच्यसत्त्व
रूपेर्थे विधानाल्लिंगसंख्यायुक्तमर्थमभिधत्त इति विवेकः उक्तंच साध्यत्वेन क्रियातत्र धातुरूपनिबंधना सत्त्वभा
गस्तुयस्तास्सेघ्वत्तादिनिबंधन इतिननुपाकादीनांस्वतस्सत्वरूपत्वे दुग्धवदित्ति वत्ति प्रयोगोवयुक्तः इत्यतआह प्रसि
द्धेतिकिमर्थंपुनः क्रियावदित्युच्यत इतितत्राहत्तेनेतिउक्तमनिगमयति तदेवमितियाक्रियायत क्रियेत्याश्रयणा
त्सर्वत्रसाधनादिविशिष्टायाएवक्रियायाअभिधानात्पराणीप्रणपकारीनांभेदाभावात्तकृत्यग्रहणमनर्थ्रे — प्रसि
द्धेसतिकृत्यग्रहणेआमन्त्रस्वरासिद्धेरव्याप्तिः इतिप्रत्याख्यानमेवयुक्तमितिभावः शृन्निकारेणात्तक्तंप्रचयति देश्यार्थेतु
कृत्यग्रहणमितिप्रपचतिकल्पमित्यादेोयत्रसतिशिष्टस्वरान्तरं नास्तितत्रायंस्वरोमाभूतनुत्रव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्व
रएवपथास्यादित्येवमर्थंकृत्तग्रहणमितितत्रभाष्यकारमत्तेकागतिरितिसूरिभिश्चिन्त्यं॥ अत ॥ ॥विशेषवस्था
पयितुमिति अंतोदात्तत्वस्यस्यानित्वलक्षणेविशेषमन्तरस्यावस्थापनार्थमित्यर्थः अथवासमासेनेति समाससंवं

राम०
७८

धियउत्तरपदत्वस्यातइतिवाउत्तरपदान्तस्यसमासस्येतिवान्यतरेणात्पतरद्धिशेष्यतइतिभाष्यार्थइत्यर्थः रूपा
न्तसमासान्तत्वादितिउत्तरपदस्यतुविधानेतस्यान्तोमशब्दाकारइतीष्टस्वरसिद्धिः अकारस्समासस्येतिसमा
सस्यान्तोवयवसमासान्तइत्यर्थेऽन्ययणातउदाहरणान्तरप्रदर्शनमात्रेणकथंपरूतरत्वमित्यत्राह प्रका
रान्तरेति अत्रकपइतिनास्यज्ञोविधतइत्यज्ञकः नत्रसुभ्पामित्यनेनेतिकपिप्रवेमित्येतद्धस्वातत्यादित्यनेनवा
धितंइतिनप्रवर्त्ततेह्रस्वातइत्यपिननिमित्ताभावात्ततोनज्ञसुभ्पामित्यनेनैवभाव्यमित्यर्थः नत्वत्यादितिव्यक्ति
परेपस्यांमन्तावयवारः प्रवर्त्ततेतस्यामेवोत्सर्गस्यबाधोन्याय्यः नान्यत्रेतिवोध्यंजातिपक्षमाश्रित्यपरिहरति
नैषइतिव्यक्तिपक्षेविभाष्यस्यगतिमाह अथवेतितत्रपर्वग्रहणमितिपर्वग्रहणातिवाकद्दयतेतत्राधेनवा
केतह्रस्वातेत्यातपर्वस्योरान्तत्वविधीयतेद्वितीयेननियमः क्रियतइत्यर्थः ननुसुभ्पांसमासस्येतिएंचमाः कथ
मव्ययइत्यत्राहननुसुभ्पामितितस्मात्स्थितमेवतत्कृचितसमासस्यकार्यित्वंक्वचिदुत्तरपदस्येति॥ ॥कार॥ ॥

वि० ७८
79

ननु संज्ञायां गतिकारकोपपदात्तत्परं क्तांतमुत्तरपदमंतोदात्तं भवतीत्येवं देवदत्तादावत्तोदात्तत्वे सिद्धे किमर्थमिदमित्यत्राह सं
ज्ञायामिति तेन देवपालित इत्यादाविति कारकात् दत्तश्रुतयोरेवोत्तरपदयोः नान्यस्येति नियमात् तृतीया कर्मणीत्यनेन न त्विति
तस्मिन् प्राप्ते संज्ञायामनाछन्नादिना मित्यस्य कारकविषयत्वाभावात् देवदत्तशंखविशेषस्येति तेन देवादत्तं दयासुरित्ये
वमाद्यर्थे तेरेवेदात्तो देवदत्त इत्यादिर्भावः शंखविशेषे रूढत्वात् न एवाह आशीस्याचाद्तेरोदात्तत्वाभाव इतिते नात्रा
पिस्त्वे परप्रकृतिस्वरो भवति कथं पुनरेकेन वाक्येन नियमद्वयलाभ इत्यत आह तंत्रेणेति एकस्तत्र इति उभयोर
न्यतरस्मिन् वाक्ये भिन्नक्रम एवकार इत्यर्थः॥ ॥संज्ञायां॥ ॥मित्रे चर्षाविति दीर्घ इति विश्वामित्रमस्यस विश्वा
दितः तथा चैतरेयकोपनिषदि श्रूयते तस्येदं विश्वामित्रमासीदिदं किं चेत यदस्येदं विश्वामित्रमासीद्दुद किं चत
स्माद्विश्वामित्र इति परत्वादिति बहुव्रीहे विश्वे संज्ञायामित्यस्यावकाशः विश्वदेवः विश्वयशाः संज्ञायामिति चाजिनयो
रित्यस्यावकाशः देवमित्रब्राह्मणमित्रः विश्वामित्र इत्यत्रोभयप्रसंगे परत्वाद्देनानोदात्तत्वं प्राप्तं प्रतिषिध्यते पूर्वप

ए० ७५

श्रुतिभ्यां प्रकरणं बाधित्वा यत्र विधानात्तत्संभवोस्ति कुलालादौ कर्त्रोत्कर्षः क्रियते तद्वदित्यर्थः श्रुतिहित्वाधि
केवसमाख्यातबाध्यैवमध्यमानो चतुर्णां लिंगादिनामये रूपावशात बाध्यत्वे बाधकत्वञ्चेति धीवेकः नन्वेवंपद
र्थस्यारंभे प्रकृतमित्यादौ न स्यादित्यतआह तत्रेति अत्र कर्म्मणि तिन तु कर्त्तरि कुत इत्याह तीयेति गतिस्वरश्चे
ति गतशब्दस्यादौ समासे पश्चात्तस्तोकान्तिकेत्यादिना दूरशब्दे तां गतशब्दस्य समासे पंचम्यस्तोकादिभ्य इत्यलु
कानेनापवेपदस्यादरं वाततोदात्तत्वं प्राप्नोति न तु थाथादिस्वर इत्यर्थः तत्तु थाथादिस्वरस्येति तेन थाथादिस्वरेण
सह गतिस्वरस्य हैत इति तदाह तत्रेति अभ्युधृत्तादावेवेति न तु दूरादागतादौ अवकाशप्रदर्शनमात्रमिति
गतिस्वरस्यैवमादिरवकाशः इत्येतत्वजात्र मत्र विवक्षितं न तु विशेषः सत्तु विमर्शदशायां प्रतियत्तुं शक्य
त इति तदाह अनन्तर इत्यस्यत्विति अंतोदात्तत्वञ्चेति थाथादिस्वरेणातिशेषः ननु हृथाक्तग्रहणस्याभाव
तकथं योगविभागस्यादित्याशंकामप्रयमाह थाथादिसूत्रादिति पूर्वत्रापरितोषात पक्षान्तरोक्तिरितिदर्शयि

वि० ८०
80

तमाह नन्विति कर्त्तरि क्तविधानात् गतिस्वरोऽत्र नास्ति योगविभागे सतीष्टसिद्धिं दर्शयति तत्र हराघ इत्यादाविति हरगतिर
नन्तर इत्यस्य बाधक इति हृदागते इत्यादावेवं शङ्कायामाह कारकादिति योगे ति आधकारात्तत्वे प्रवृत्त इति प्रवृत्तत्वा
त्पुनः प्रवृत्तिर्न भवतीति भावः ततः कस्वर इति याथ घञ क्तेत्यन्तोदात्तत्वमित्यर्थः गतिपूर्वंपदमिति पंचम्यन्तग
तिग्रहणानुवृत्त्यायमर्थो लभ्यते ननु परत्वात् गतिर्गतावितितिनिघाते कृतेऽपि पुनः प्रसंगविज्ञानात् गतिरनन्तर
इति प्रकृतिस्वरस्यादेवेत्यत आह उदात्तस्वरितेति निनूक्तेन माध्येनाभ्युद्धृतमित्यत्रेष्टस्वरस्य सिद्धत्वात्तकथ
मभ्युद्धृतमिति प्रश्नो न घटक इत्याशंकोक्तमभिप्रायमप्रतिपन्नस्य प्रश्न इत्याह अपूर्वपदत्वादिति अनुपक्र
मप्रदर्शनेन समासक्रमः प्रदर्श्यते स्वरसिद्धिमुपपादयितुमित्याह अयमर्थ इति अनेगेतित्वमिति उद्धरण
क्रियाविशेषणत्वात् तातग्वगति तिघातप्रवृत्त्यपपत्तिरं शिता कथं उनरनन्तरग्रहणेन कृतग्रहणापरिभाषा
प्राप्यत इत्यत आह एवं विप्रतिषेध इति आभ्युद्धृतमित्यादौ गतिर्गतावित्यतः पूर्वविप्रतिषेधेन गतिरनन्तर इति

एम०
८०

हान्तो हान्तत्वमितिकथा च विश्वामित्रायरवहत्तविश्वामित्रस्य रन्तिविश्वामित्रान्त्रराःसन्तेत्यादौ वेदे एवं पराज्ञोप
न्नत्वं श्रूयते॥ ॥वहे॥ ननु न वक्रर्थस्य गुणादयोवयवाः बहुगुणाः रज्जुरित्यादौ तेषां रज्ज्वाद्यवयवत्वादिति यस्य
गुणादय इत्ययुक्तमित्याशंक्याचष्टेयस्य विशेष्या इति ननु तेसुन्यामपि गुणादयः संभवन्तीत्याशंकापरिहर
ति न न्तु वेति तुक्तेर्थे भाष्यसोपस्कार इवो जयति स्येति॥ ॥उप॥ ॥ननु शरीरस्य नित्यत्वात्तत्कथं स्वांगस्याध्रु
वत्वं विशेषणमुपपद्यत इत्यत्राह नित्ये पदे करूपमिति यथा हुपमस्य शीलमिति नहीति कोशन समयए
वोद्वा इत्वात नित्य पुगात्तमिति प्रक्रष्टमित्यर्थः ननु प्रमुख इत्यादौ प्रतिषेध विषयपरिहारेणा विधेः प्रवर्त्तेना
त्पाप्यभावाद्विप्रतिषेधो नोपपद्यत इति चोदयति नन्विति प्रथमभावद्विधिद्वायस्य प्राप्तिर्विचित्रात्ततः प्रतिषे
धविद्योतत्रापि परत्वादेतदेव मुखस्वरस्य बाधकं न प्रतिषेधः इति वार्त्तिककृदाशयं दर्शयति उच्यत इति॥
अतेकारकमतिकान्त इति अत्याद यः कान्ताद्यर्थे द्वितीययेति समासः न तु शोभनः कारकः अतिकारक इतिस्व

वि०
८१
४।

तीप्रजापामित्यनेनतस्मादकृत्तपदेद्दत्ययनीयातेधातुलोपइतिवक्तव्यमितिस्थितं॥ ॥द्विस्त्रिश्चतुर्वेपदेतिबहुव्री
होप्रकृत्येतिप्रकृतिस्वरेप्राप्तेतदपवादोपविकल्पेनान्तोदात्तद्विधिः तथाचप्रयत्ने द्विपात्रिपादितितद्धांनसम्भ
श्मीत्योदात्तनुमुदेद्विस्विनितिनिर्देशांतकारान्तग्रहणास्येवयुक्तत्वात संदेहानुपपत्तिरितिचोदयतिनन्विति कार्य्ये
भेदाश्रयमितिनकारान्तनिर्देशेपिकिमकारान्तकार्य्येउत्तरकारान्तद्दतिविचार्य्यतेतत्तनकथमित्यत्राहपदासमा
सस्येतिनित्यश्चेति ननुविकल्पतःसामर्थ्यादिति नकारान्तनिर्देशेपितदुपस्यसमासस्याभावातसामर्थ्यादका
रान्तस्येवकिर्य्यत्वंविज्ञातद्दत्यर्थःकृतेपिसमासान्तद्दतिद्वितिभ्यांषमूर्द्ध्नद्दत्यनेननकारान्तस्यसाधुत्वमितिनि
त्यस्यसमासान्तस्यविधानादसाधुत्वप्रसंगात्प्रत्ययस्यनप्राप्नोतीतिसमासावयवान्तस्योत्तरपदेनतभावात्
कथमितिन्तोदात्तलोपकथंवतेनसिद्धिरित्यत्राह उत्तरपदस्येतियदातुसमासार्थादिन्तिसमासशब्देनसमा
सार्थस्योत्तरपदस्याभिधानात्तसंपद्यादरोवनास्तीतितत्तत्तष्ठात्रपरेसमासात्एवंसमासांतःतत्तःसमासःतत्तः

रा०म०
८१

समासान्तो ह्यन्तत्वं तत्तमिलोपउदात्तनिवृत्तिस्वरेणेष्टसिद्धिः नन्वकृतेपीतिनित्येसमासान्तेप्युत्तरपदस्यकार्यित्वा
तस्यचनकारान्तत्रामुद्दिश्यविहितिमिदिष्टमुपपत्रइत्यर्थःएवंमद्दिष्टेतिएवंहिप्रक्रमभंगदोषोनावतरतिश्रब्द
देनभवतीतिहेत्वंतरमाहएवहीतिसेषसमासान्तार्थावीवारणेतिसिद्धात्रभाष्यसमासान्तस्यानित्यत्वज्ञा
पनार्थेतितस्यार्थः तदेवैवंतर्हीत्यादिनानाष्येव्याख्यानमित्याशयेनव्याचष्टेयदिनित्यइति तदनुच्चारणा
द्विति नकारान्तनिर्देशामथ्यात्तुपपत्त्यासामान्येनसमासान्तस्यानित्यत्वमनुमियतइत्यर्थः अतएवबहुहिरादे
जितिसमाहारंद्वंद्वपक्षेऽहंद्यावुदितिसमासान्तोनकृतः तत्रसमासान्ताभावपक्षेतिमुह्यानमित्यादाविष्टस्व

रसिद्धिं दर्शयति तत्रयदेति ननु समासान्तपक्षे तस्य शाह्वातरेत्वात्तत्स्वरो न स्यात्तद्धि मुर्द्धइत्यादानित्येतत्राह यदात्व
ति वहुव्रीहेः कार्यित्वात्तदेकत्वात् समासान्तस्येष्ट स्वरसिद्धिरित्यर्थः ननु तरपदस्य कार्यित्वं तदेकदेशत्वाभावात्स
मासान्तस्य कथं स्वरस्यादित्यत्राह यदावितिवहुव्रीहिस्वरेणतस्येति समासान्ते कृते तस्य समासावयवत्वात्समास
स्येत्यतोदात्तत्वं प्राप्तं तस्य वहुव्रीहौ प्रकृत्येति प्रकृतिस्वरो वाधकः तस्यायं विकल्प एव त्वाय तत्स्थिवते कुतः प्रत्यय
स्वरस्य प्राप्तिरित्यर्थः॥ ॥पराङ्वत्वमित्यनेन सत्वकृता स्वरस्य तयस्तु ततः तस्य प्रपन्नाएव वार्त्तिककारेण कृत इति भाष्यं
दर्शयति वहुव्रहणालभ्य इति चकारोत्पादावितितीणि चकारीयस्यस्तति चकः पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वं प्राप्त॥ इतिना

चि० ८२ 82

एम० ८२

रायणीये श्रीमहाभाष्ये प्रदीपविवरणे षष्ठस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम्॥ ॥पादश्च समाप्तः॥ ॥नमस्तेभ्यो मुनिभ्यः॥ ॥अ

लुगुत्तरपदे॥ ॥ननु यथा प्राक्सयदत्वादिष्वधिकारेष्ववधिविशेषं प्रतिप्रश्नप्रतिवचनेनोपन्यस्त एवमत्रापि नोपन्यस्तनीयेत्याशंका

त्र विशेषं दर्शयति अन्तं षष्ठीसामर्थ्यमेवोपपादयति उत्तरपद इति अलुग्विधौ नानेनोत्तरपदाधिकारस्य प्रयोजनमित्याह इमामस

एवेनिकाव्यतिहारविधावपीति आनंदादिविधाविधादित्यर्थः समासग्रहणानुवृत्त्येति समासकार्याच्चस्यानभवतीत्यर्थः अपरा

उत्तरपदे स्मिहत्वात एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यं योनृस्येति समासग्रहणानुवृत्तौ तस्यापि स्यादित्युत्खोतापोत्तराविति प्रथमस्यैव प्रत्युदाहरणा

त्वसंभवेन दत्तिक्रमः कुतरस्य तत्राह होतापोताराविति नुदाहरणोपन्यास इति होतापोतस्यापि सुदाहरणमुपपन्नस्त्वमित्यर्थः वस्तिस

मास इति नन्वसमस्तं यदंद्वयं उत्तरपदस्येति ग्रामणीरित्यत्र नीशब्दोत्तरपदत्वात्पुनः परमनेति विशेषणसमासस्यादित्यत्राह यथे

ति एवं पारम्यमपीति परमत्वमपि नत्वर्थस्य विशेषणमुपपद्यत इत्यर्थः ग्रुग्रत्कानामिति नतस्य परमनेति प्रयोगाभावादिति प्रसंगो नभव

तीत्यर्थं ननु प्रतिषेधस्य सर्वत्रैकरूपत्वात्कथं प्रकर्षप्रकर्षो वा स्यादित्यर्थः तत्राह गमनस्येति अत्र नु समासानुत्स्येति तथा

वि:

सुत्तरपदाधिकारस्याप्यायं मवस्य कर्त्तव्यत्वाद्वदनाश्रयणमिति भावः तेन हावर्यां विति पत्तस्वतरगकत्वना । त्ति नस्येवातिदेशाये ऽकार इति ^
द्वयोऽद्धू नावेकत्वमतिदिश्यमदस्यर्थः एकत्वे चातिदिष्टे सत्येकवचनं समासर्वत्र नभविष्यतीत्याह इतिस्ताकाम्यामिति द्विवहुवाद्वस्य संख्येयस्या
र्थस्य वहुत्वाद्विहुक्तोरितिहि वचनं भाष्येकथं प्रयुक्तमित्यत आह भावप्रत्ययमिति ननु विधानमेवमेवदर्शयति समास इति का पुनरभेदैकत्वसं
ख्यानामेत्यत्राह विशेषपरित्यागादिति सर्वसंख्याविशेषपरित्यागेन यत्तसंख्यासामान्यं भेदापोह स्वक्रगाज्ञाति रूपं सर्वत्रानुगतं तदभेदैकत्व
संख्येत्युच्यते यथा त्वेकत्वाद्वित्वादिकं द्वित्वमित्यत्वाघपावर्त्तयत संख्येयं परिछिन्नत्ति एवमियमपि सर्वमनत्वादि विशेषं व्यावर्त्तयतीति
संख्यात्वमुपपद्यते स्याच्चत्र सदृशान्तरदृष्टान्तमाह यथेति सत्तम सादौ हि यदादिदुर्च्चंशुरै विनाभावानीलादिगुणविशेषाप्रतीतावपि
पि सामान्येन रूपवदिति प्रतीयते एवं समासउपसर्जनार्थस्य सत्त्वमूलत्वात संख्याविनाभाद्विशेषाप्रतीतावपि संख्यासामान्यावसा
धरस्यार्थः उक्तत्वभेदानां वा परित्यागात संख्यामासनयथाधि विधः ख्या माराज्ञाति भागस्य भेदापोहेनवर्तिनेऽनुगृहीतविशेषेण ... राम०
यथा रूपेणारूपवानयमव्याख्यायतेन शुक्लादिभेदरूपस्तगत्वनइति एवं संख्यासामान्यमभेदकत्वसंख्येतु क्तं मनो मत्तां तरमपिदर्शय ८३

८३
83

ति अमेति तिचत्र मते सर्वसंख्याविशेषसंसर्गरूपासमस्तभेदात्मकमेवाभेदैकत्वं द्वित्वं त्रित्वादिप्रतिषेधयोगि यदेकत्वं तद्बलाद्यथावर्त्तनानात्स
र्वसंख्याभेदः । विकारकमंतु स्नुसर्वानुमाधित्वमेदैकत्वमित्युच्यते अत्रापि दृष्टान्तमाह यथेति माक्षिके हि मधुनि नानाज्ञातीयौषधीनां
पुष्परसात्तत्तत्कार्यत्वाद्भेदेन वर्त्तनेऽविवेकं तन्निगत्यत्र एवमुपसर्ज्जनार्थैसंख्याविशेषाभेदेन संनिहिता इत्यर्थः उक्तं च यथौष
धीरसास्सर्वे मधुन्याहितशक्तयः अविभागेन वर्त्तन्ते संख्यां तादृशीं विदुरिति एवं च त्रीसंख्याविशेषप्रतीतौ निरिंमित्ताभावाद्भेदैकत्व
संख्याप्रादुर्भाव इत्युक्तं यत्र तु निमित्तमस्ति तत्र तदवसायोपपत्तिः । निसंख्यत्वे तु नस्यादित्याह कथं तथेति आदेशप्रयोगादिति तं क
र्मतावेकवचनं इति तत्र कुम्भकारादेः शब्दर्शनात् मासजातः सोऽर्थिक इत्साद्दाविति मासो जातस्य मासजातः शार्प्पेण क्रीतः शौर्प्पिक इति सा
दौ च नियत संख्यत्वे परिमेयविशेषानवधारणात् परिच्छेदार्थत्वाच्च परिमाणशब्दप्रयोगस्यानन्तप्रयोग एव न स्यात् ततश्च प्रयोगप्रामा
ण्यादेकत्वविशिष्टस्यैवोपसर्ज्जनार्थस्य प्रतीतिः इत्यर्थः उक्तं च बधत्ति निपरिच्छेदः । किं ते चापि न गम्यते इष्टो भेदः । इतेन त्वपी
माणमनर्थकमिति प्रकरणादिवशादिति यद्यपि जातिशब्दानां स्वतो नियमेन व्यक्त्यैकत्वात्संभावनासामर्थ्याद्नियमः प्रती

येनानर्थायि प्रकरणाच्छब्दान्तरसन्निधानादिव साधोरेकत्वावशायः तदेवं संख्यैकवचनाद्यवोध्यायामित्यनेनैकत्वसंख्यावस्थितार्थाभिधायिनः प्रा
तिपदिकाद्युत्पत्तिर्भवतीत्यर्थः अत एव यो वाइमां वाचं वार्णीं समपद्यते कुरसो वा विदध्याति मत्राविर्जीनरति वर्णेभ्यो भेदेन निर्देशसामर्थ्या
त्पदस्यैकव्यक्तिविवक्षा निश्चयाच्छसप्रत्ययः एकमेकं वर्णमेकमेकं पदमेकमेकमक्षरमिति द्वित्वबहुत्वयोः फलभावादिति स्तोक
त्वादूर्ध्वस्यैकत्वात्तद्वाचिनः कारणे पंचमी विधानात्तत्र मा दानेन तु धर्मवाचिनोऽपि पंचमी भवतीत्यर्थः द्विवचनबहुवचनोदयः स्त्विति
त्यर्थः अत्र पुमार्गं न्यायदर्शिनामभियुक्तानां वचनमित्याह इत्याह इति उदकस्य वाचक इति ननु सा स्यादिपहाश्चिनो व्यक्तिव
हुत्वविवक्षायामिदं बहुवचनं गोभ्य इति नलचा विशेषस्याभिधानात्तनत्पुरुषे कृतोत्पलुकत्र तु विशेषवाचीति प्राहहाचीत्यर्थः
तेन तस्मिन्काले भवः कृमिविशेषोनेनाभिधीयते पंचम्यां आहरणागर इति अहरणमगं यस्य तत्तथा आत्वविशेषस्यैपसं
त्रास हि ब्राह्मणादेहभागाद्धसनी या मन्त्राना सत्त्वासंज्ञति शस्त्रं पवतो गत्ब्राह्मणाच्छसित्युच्यते ॥ ॥ आशा अन्यार्थे शब्देननाव प्र
पमार्थेनु चानेरित्याह आत्रेति वृत्तित्रिविषय इति हावर्थान्तरप्रादुर्भावेन यथा सत्यपर्णादौ विस्यापनीतिः तत्र यथा प्रविशापिंजो मि

त्यादौ प्रतीयमानमक्रियापेक्षं पाकारकत्वमेवमिहापीत्यर्थः ननुशब्देनात्तभावं विना याएवक्रियायाः कारकत्वनिमित्तता नानुप्रतीयमाना
यादृनियः प्रसवनिष्टेनेत अत्याह हेतौ वेति अस्मिन्नपि पक्षे आनन्तार्क्तं नदित्यादिभाष्यं क्विप्योजनमित्याशंकापक्षांतरमाह अ
थवेति अंतर्भावमुपपादयति आनुनाये चमरत्युक्तं इति कथं पुनरेकस्य वस्तुनो वर्त्तिपदार्थत्वमन्यपदार्थत्वं च स्यादित्याशंक्याह हे
शिरइत्यादि तन्नबुद्धिपरिकल्पितभेदत्वे नतदुपपत्तिमाह एकस्येकस्येवेति वेष्या॥ ॥ परस्य च अनगपराणादिम्प इत्यत्र
निषिद्धत्वाद्धेप्राप्तेन दयवादोन अत्र पक्ष इति व्याकरणे भवायाः संज्ञात्तस्यागमामानायामित्यर्थः अतउ संख्यानस्य कर्तव्यतेत्याह
आनृनेभाषेनिनकेषु चिदिति नकेवलमात्रे कवक्कि नर्हि अन्येषु काशकृत्स्नादिष्वपीत्यर्थः षष्ठीसमासाश्रयणेऽपियथाव्या
त्तसंज्ञापत्त्यां यत्तदोपसंख्यानं कर्तव्यमेवेत्यत्राह आख्यातप्रतिपत्त्युपादनमिति आत्मनेभाषपरस्मैभाषशब्दाभ्यां वैय्याकरणैर्व्यव
हारप्यमर्थविशेषं दर्शयति आत्मनेपदिनं चेति संव्यवहारमात्रमिति। आरंभसामर्थ्यां — दिपरित्यागेन योगपरिग्रह इत्यर्थः॥ ॥
हलश्चेति विषय इति वाक्येनु यथाप्राप्त द्वितीयाद यादृय एव भवति भावायामायीति छंदसि विधानाभावात् अपवादेशोत्तरं गर

तिवर्णांपात्राश्रयत्वानलङ्वहिरंगरत्निसंमोसप्राप्तिपरिकनिमित्तत्वात्कुतोविप्रतिषेधइति अनुत्पन्नबलावानअपिचेत्यादिनोक्तदो
षंपरिहरतिकृतेचेतिश्चचेति अस्मिन्विषयेहलंतत्वस्यालुकोनिमित्तस्यानुपजातत्वादित्यर्थः विप्रतिषेधसन्याप्यत्वाभावममिप्रे
त्यातिप्रसंगोद्भावनमित्याहजातोपदायइति श्वकोतरतिनिपमार्थमिति पद्यगतेभ्यःपरस्यात्र्यनुगमभवतितस्यकारान्तेभ्यनाने
भ्यःनानेभ्यंभाइतिभूमिपाशाहाविति प्रसंगाभावःअन्येभ्योहलंतेभ्यःसंध्यक्षरान्तेभ्येश्चालुकसेदानीसर्वःसंध्यक्षरेष्वर्थोंप्रस्मृति
समासार्थेद्वेरीराति संध्यक्षरान्तेभ्यइतिनन्वेकेनैवनिपातनेनेष्टस्यसमसिद्धत्वात्किंनिपातनान्तरकथनेनेत्याशंकापूर्वोक्तसे
वसरेहनिराकरणेनद्वीकरणायनदित्याहनाद्विषयमेवेति ननुगवियुधिभ्यांस्थिरइत्यनेनषत्वविधानमेवक्रियतेनतुगविष्टिर
शब्दोनिपात्यतइत्याशंकानिपातनसामर्थ्यादेवमुक्तमित्याहगविमुधिभ्यामितिसमासइतिसमासेगुलेसंगइत्यनसमासंइतित
त्राधिकारात्॥ ॥कारककारशब्दस्याप्रसिद्धार्थत्वाघावष्टेकारस्वामिग्रामस्वइतिकारएवकारःप्रजादित्वात्स्वार्थस्त्वपालयितु
स्वामिनःप्रजाभिर्देयोशःधान्यषड्भागादिःसचदेशभेदेनतियतरूपःतत्रप्राचांदेशेयत्कारस्यनामरूपात्त्रवर्तते नेमकुरेष्वाणो

पणाद्दिः तत्रेदमलुग्विधानं भाष्येरपठितं तं पङ्क्तं ह पं विशारदयति संज्ञाग्रहणोत्ति ननु संज्ञायग्रहणा ननु तस्राव यिनामशब्दस्य संज्ञाय प्राप
त्वात्तकथमप्राप्तविभाषास्यादित्यत आह नस्मिन्नोत्तिः इत्तिपूर्वेणोत्ति अनेन हलादावुत्तरपदे अलुग्विधानादजादौ हलदन्तादित्य
नेनालुक्स्यात्‌ बाधकाभावादित्यर्थः ननु प्राचामित्यस्य देशविशेषणत्वान्नित्यविधिरयमिति विचारोपमसंगतः स्यादशंक्याह प्राचामि
ति वैनदिति ननु प्राचामित्याचार्यनिर्देशविशेषणोपत्तप्रयोजनं तत्र सिध्येदित्यत आह यद्वा स्थितेनिर्देशविशेषणपक्षेपि सा प्रा।
प्यादिहिकल्पोपपत्तिरित्यर्थ इति अथवेति समासमन्त्रेणेति समासग्राति पदिकावयवपूर्वस्य लुपोलुग्विधानान्तरपपादलादं लुकस्तस्य
धानुपपत्त्यामूलभूतमासोनुमिमीयत इत्यर्थः अस्मिन्नस्थाने इति अस्मां स्थितेरोएवमंगीकार इत्यर्थः नवुत्तुवेशानादौ हलादावुत्तरपदेस
मासानुमीयतां अनादावविकटोरणादौ कथं समासानुमानमित्यत आह हलादौ निलाकृणि कताहितिविशेषणविशेष्येण
ति विधीयमानस्य समस्तमानेपूर्वपदे विशेषणेसतिभावात एवं सप्तशाणादाषपोति अत्रापि स समीसमासस्यानुमेयत्वात्
पदेलुक्त्वाभावात् । नैवेत्येवकारेण सप्तशाणादौ सप्तमीसमासस्य प्रतिपत्तेलुक्त्वेपि पूर्वपदस्य लुक्तिस्वरेणाभावं च्यवनोनु

पि०
८६
86

मेपलपक्षेपि स्वरदोषो नाशंकनीय इति घोत्यन्नाह इत्यरइति पूर्वपदाद्युदाद्युदात्तत्वेनेति घमीयमिसा चरणी पत्नदेवमुक्तानेन द्वाविन्युत्तरपदे समस्तप्यन
पूर्वपदमाद्युदात्तं भवतीति विधीयमानो न स्वरेणात्रापवादत्वात् भाव्यमित्यर्थः एवमस्मासोनेन सिद्धः समस्योच्चनदोषस्त्वाचार्यदेशीयेनाव स्या
पितेसिद्धान्तेन रेवचनं किं चाभोरत्यादिकमित्याह एवं स्पष्टत इति नैकदेशो मतद्द्वयाणामयमभिप्रेत इत्याह अयमर्थ इति संज्ञानूढिनिमित्ता
व्यपदेशाः तेषां करणां केनचित्त्वाप्युपलक्षितं अनादिसिद्धत्वाव्यवहारं प्रसिद्धत्वान्न कादाचित्कत्वायोगादिनिगतस्थापीरस्यर्थः तदेतद्
हस्तस्य वेतिसाधुत्वानिकार्यवेति सांप्रतिकत्वे। ये हठे रवि रोधान न हि न हि विरक्तत्वात्स्यादेनिमित्तं किन्तु शब्दशक्तिस्वभाव एवेत्यभिप्राय तेनेदमुक्तं
भवन्ति संज्ञाग्रहणानुवृत्त्या पूर्वाण्याचार्य विधिरिति तदनुवृत्तौ नामग्रहणमनर्थकमित्याशंक्याह इहेति संज्ञाग्रहणेति किमनन वि
समयत्वं स्यादित्यत्राह। एवं हीति वाक्यभेदेन नियमहर्षमोऽघ्येकस्थितं तन्त्रपूर्वस्मान्नियमस्य स्वरूपव्यावर्त्तं दर्शयति आचार्ये वेतित्यादिवाकारे
ऋविकटोरणादयः प्रागुदत्वेसुक्तं एतमोपलक्षणं पूर्वपश्चादाद्यप्येनेन नियमेनालुदनिहन्ते रिष्टत्वात् द्वितीयमं दर्शयति आचार्य इति॥ ॥
येवं ननु चके वधः चक्रवंधइत्यादेरप्यस्योदाहरणत्वात् स्वांशग्रहणानुवृत्तिरिह नास्तीति निश्चीयते अत्र संदेहाभावात् पश्चान्न नु पयत्तिरस्य

एम०
८६

धः चक्रबंधस्त्यादेरप्यस्योदाहरणात्वात स्वांगग्रहणानुवृत्तिरिह नास्तीति निश्चीयते अतः संदेहाभावात प्रश्नानानुपपत्तिरित्याशंक्यां पूर्वपक्ष।
बीजप्रदर्शनेन निरस्यतिनेन सिद्धेत्ति बंधस्येति श्रंधरनिधानु निर्देशः तत्वान्नोत्तरयदस्त्याधिकारात्तद्विशेषणत्वात् सामर्थ्यात्तदादादेस्सुपधेयं
विकल्पोभवति एतेन प्रतिषेधोपि बंधनं तीति धातु निर्देशात्तेनैवतत्र किं स्वांगग्रहणानुवृत्त्या विषयविभागलाभः आहोस्विन्नप्रकारान्तरेण
तिसंदेहे यं प्रश्न उपपद्यत इति भावः स्वांगग्रहणानुवृत्तौ कयं विषयविभाग इत्यत्राह स्वांगेतित दाविकल्पेतित्ति विकल्पप्रतिषेधयोरु।
भयोरपि विधानसामर्थ्यात्तद्विषि हि कल्प्यः इति हि भाष्ये तेवावगम्यो न स्पष्टो विषयविभागो न त्वायेन त्याशयेन हस्तेबंधः हस्तबंधस्त्याधि।
न सिद्धान्तीसुक्तंरस्यार्थःस्वंशाहार्थमाह चक्रबंधनमित्यादाविति घतत मोरस्मित्सदिमाप्यंव्याचष्ट अन्यतसूत्रइति तत्र अपेन नाप्राप्तित्या
पेनयं विभाषानेनाप्तिद्येति प्रतिषेधं बाधं बाधते परत्वादस्मू हेमस्तकारित्येवं तेन स्वांगपूर्वपदे बधातेबहुव्रीहावप्ययं विकल्पोभवतीति हस्ते
बंधोस्यहस्तेबंधः हस्तबंध इति घंतत स्य ग्रहणात्यचाघंजंतेपिबंध शब्देपुप्रतिषेध एव भवति न तु विकल्प इति। स्पष्टं॥ ॥तत्पुरुषे॥ ॥
कस्याहवनमित्यत्राह प्रकृत्यालादिति न्यायेनपीति नकेवलं वक्ष्यमाणवचनमेवात्र प्रमाणमित्यर्थः स्तंबेरमादौ कृतप्रकृतिधात्वर्थनिमित्त।

वि:

धिकारणमतस्मां मंतरंगायांवचनस्यप्रवृत्तिसंभवाभिधानादिवात्वधात्वर्थेनिमित्तयावहिरंगायालुदनप्रवृत्तेनेत्यर्थः विवक्षितमकृतनिश
श्चार्थमाह अकृतव्यूहकारित्वादित्यर्थ इति अलुक् क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विकल्प इतियतावदेववहुलग्रहणान्न केवलाल
भ्यंते विषयविषयविषयविभागस्तु न ज्ञायते अतो मदर्विधीनां विषयविभागज्ञानार्थं लगलुमलुगनकमरणां प्रयम्पेन क्रियत इति वार्त्ति
कार्थः यथोक्तमकृतव्यूहनिश्चयार्थमप्रतिपद्यमानस्य यत्कृतं तस्यमिति चोद्यमित्याह इतरत्वपरिपूर्णत्वमिति अव्यापकत्वमित्यर्थः अनेक
पर्यायो यादनस्यानर्थकमाशंक्यते यानुपयोगेवक्तुमाह एतावतीति यथाकृतनयोपदेवदत्तरत्युक्ते सर्वोपयवस्यंपूर्णोऽयं न तु केनचित्स्व
यवेन न्यून इति गम्यते ननु कादंबरीविपर्यस्ताकत्वं एवमत्र शास्त्रमीपेतत्त्विति संपत्कारकमिति विशेषणमित्यर्थः तदेकदाहकृतव्यूहकारित्वा
दित्यादिनिःश्वांतरंगमनेहेतुः प्रतिबन्धादिशांतभावादिति साधकामिति प्रास्वकार्यंफलनिष्पत्तिपर्यंतासाधयतीत्यर्थः एवनिश्चितस्यप्रवर्त्त
मानस्यापिलोके कदाचित्सामर्थ्यादप्रवृत्तिदर्शनादर्शनावत्रापि कादाचित्कत्वं कार्यस्यप्रतीपेतत्त्विति सर्वार्थनिवर्त्तकमितीत्याह सा
धकमपीति पीतिउदाहरणाभूयस्त्वादिति हेतोर्वैयाधिकरण्यमाशंक्याचष्टे भूयांसीति नन्वयं पंचस्यापि लक्षणालाक्षणिकत्वात्पंच

राम०

८१

87

श्रे त्यसमंजसमिति लाशंक्याचष्टे मामन्यलक्षणमिति तेन तथेति यथाप्रयं वेत्तिकारकं ननयेत्यर्थः आनंतत्प्रसंगादित्तत्याचयस्य शाया मुक्तं
भाष्ये बृहत्स्य निरिद्वाये त्यादि तस्माल्लक्षणप्रपंचाभ्यांसमुदिताभ्यामेव सर्वेष्टसिद्धिरित्याह इति मध्यमावस्थेति प्रातिसाख्यसतत्भावेषी
ति प्रातिशाख्यं शौनकादिभिः कृतं शब्दलक्षणं तेन तत्तच्छाखागतानामेव शब्दानां सिद्धात्समेव ह्यामते ननु कात्यत्ते न प्रकृतिप्रत्ययादि
विभागानां स्वराणां च सर्वेषां तत्तन्त्रात्संग्रहात् न इदं तु व्याकरणं सर्वेषां वैदिकानां लौकिकानां च शब्दानामनुशासनार्थं प्रवृत्तं शाखागत
सर्वशब्दसंग्रहाय बहुलादिग्रहणेनैव तत्स्वाम्यप्रतिपादनं करोतीति अन्यथा प्रतिपादनासंभवात्यर्थः जवेदसाधारणेति निनेत्यंतेन सर्ववेद
पार्षदशब्दार्थ उक्तः तमेवावयवार्थकथनेन स्फोरयति अघोनसंघ इति हर्ववेदशब्दस्य पार्षदशब्देन बयसंबंध द्वारेण समुदायसंबंधस्
मासइत्याह सर्ववेदानामिति वेत्तीति वेदे ऋ बहुनुरव शब्दव्यवहारः नद्यागत्वादागत्वास्तत्रशास्त्रेपितथा व्यवहार इत्यर्थः तत स्थाने न भाष्ये
रोमेशकायी निराकृतेमाह तेनेति क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचित्तु विकल्पः क्वचित्कार्यान्तरमिति चतुर्णामर्थानां संग्रहार्थं बहु
लवचनं बहूनर्थान्लातीति आह्वत्त इति व्युत्पत्त्या एकद्विमात्रादिषु शब्देन संगृहीतुं मा यातीत्यर्थः ॥ ॥ षष्ठ्या हरतीति हरः पचाद्यच्

६

र्वि:
८८
88

दाहहरतीत्यर्थं इति तेनयथाप्तो हरश्चोरविशेषः अपिविशेषस्येति अजगर्तस्यमध्यमः पुत्रः शुनःशेपः तस्यान्येएकनिष्टोशुनःपुच्छः गुरुगोपलो
तलोतथावश्रुतिः तस्येहत्रयःपुत्रा आश्शोनःपुच्छःशुनःशेपश्शुनोलांगुलइतीति एवमिति शुनरवपुच्छमस्य शुनरवलांगुलमस्येति॥ ॥क्तो न
तुव्याप्तिकरनिहत्यर्थेलाहचनस्यकथंवाढंभवितव्यमितिव्यतिरेकवृत्तिः हढिकृतेसत्राह अन्यनिवृत्तीति तेएवपूर्वोक्तरूपदेपत्रतत्रालुद्दिधा
नातन्यातधनंमितधनमित्यादावन्यस्मिन्नुत्तरपदे याववृत्तिः क्तिपतरतिव्यतिरेकिभवतीत्यर्थः॥ ॥आनी॥ ॥कार्यार्थंइतिकार्यंतावदिह
नास्ति अवणामपितत्र विनोपतमामहेरत्सनर्थकोनकारः इति चोदकाशयइत्यर्थः सूत्रार्थमन्यतइत्यनेन पूर्वपक्षत्वादस्य स्थितसूत्रार्थमा
श्रित्य अरइति दर्शयति सिद्धान्ति सिद्धान्तिनआशयमाहइतरथानग्रहणेति तेनोस्थाने यान्तंस्थाने प्रसंगएव प्रसज्यमानएवपरस्यादि
तिसूत्रार्थलाभः नतुप्रासिरिष्टवेत्यत्राह आनाक्रोशेपीति पुत्रेव्यन्यतरस्यामित्यत्राक्रोशइत्यनुवर्त्तिनादाक्रोशएववृद्धस्या पुत्रइत्याहो
विकल्प्यइष्यतेविभाषासत्स्वपत्योरित्यत्रानुवृत्ताक्रोशेपिप्राप्नोतीति दोषः संबंधानुवृत्ताविषयाशेष्टि हि दर्शयति अक्रोशेति यथाकान्तारो
ऐतरणायपत्यार्थस्यस्यागोयादो॥ ॥देवता उभयपदार्थमाह पूर्वपदस्येति ननुब्रह्मप्रजापत्यास्योलोकवेदयोःप्रयुक्ताएवद्वंद्वसमा

एम०
८८

साऽइत्याशंक्य पुनर्द्वंद्वग्रहणमसामर्थ्यात्प्रसिद्धतमद्वंद्वग्रहणमित्याह साहचर्येणेति सहदानमिति पूर्वमनसाह विषोदानसंकल्पः इंद्रावरुणाभ्यां
जुष्टं निर्वपामीति पश्चाद्द्रव्यप्रक्षेपेण स्वत्वहानिपर्यंतदानं स्वाहादिशब्दोच्चारणेन न तत्सर्वं निर्वापशब्देन विवक्षितं इत्यर्थः॥ ॥मातरपितरा
पूर्वपदोत्तरपदयोर्द्वयोरप्यकारस्यारारौ निपात्यत इत्यर्थो भातीति तन्निराकरणेन विवक्षितमर्थमाह सततमप्यत्तमिति पूर्वपदोत्तरपदोस्त तोः
पूर्वपदस्य ऋकारस्य आरा अरङ् इत्येतौ निपात्येते तत्र सामर्थ्यात्पितरामातरेत्यत्रारादेशः मातरपितरावित्यत्रारङ् इति यथाक्रमेण संबं
ध इत्याह तत्र मातरिति॥ ॥इति नारायणीये श्रीमन्महाभाष्यप्रदीपविवरणे षष्ठस्याध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम्॥ ॥स्त्रि
याः भाष्योपक्षिप्तपक्षद्वयोर्थानं दर्शयति भाषितइति अर्थेनान्यपदार्थं तरंगत्वात् प्रवृत्तिनिमित्तलक्षणस्यार्थस्य ग्रहणमित्याह प्रवृत्तेति
समानायामिति समानं प्रवृत्तिनिमित्तसामान्यमित्यर्थः ननु अस्मिन्पक्षे पुंसि प्रवृत्तौ यन्निमित्तं तेनैव यदि स्त्रियां वर्तते न तदा स्त्रीशब्दः पुंवत्भव
तीत्यर्थो अपरोशब्दांतरेणापि पुंसोभिधाने निमित्ते को स्यादित्याशंक्याह प्रत्यासत्तेति अंततोर्थशब्देनेति अर्थशब्दसामान्यशब्दोपि
पदाविशेषेरवद्धां धावर्ततेन तन्तस्या सामान्यमवलंब्य प्रवर्तत इति समानाकृतिलमस्येवेति भावः विशेषस्य नास्ति लाभ इति शेषः

द्वनासंग्रहोलात गंभीराभार्य्यांस्यगंभीर्भार्य्य इत्यादौ पुंसिप्रवृत्तो यत्रिभित्तं न तत्त स्त्रियावृत्ताविति समानाकृतिलाभावात्त पुंवद्भावो
न स्यादिति भाष्यार्थं सोपपत्तिकं दर्शयति स्त्रियां वर्त्तमानस्येति द्रोणी भार्य्य इत्यादौ प्रवृत्तिनिमित्तस्य पुंसि स्त्रियां च भेदमाह द्रोणश
ब्दः परिमाणवृत्तिरिति प्रस्थश्चतुर्गुणा आढकः आढकश्चतुर्गुणो द्रोणाम स एवेति द्रोणशब्दस्त्वापद्यात्तभेदे नार्द्दवासायान्तो कार्यवि
शेषे वर्त्तनेन द्वास्त्रीलिंगं अभेदाद्यवसायेहेतुः साद्दश्येति यथा ज्वाला मुसौवे पद्मालेति प्रत्यभिज्ञानहद्दत्त्वामीत्यर्थः कुलालनिबंधनेति यथा
मृत्तिकापात्रं देवेदं जनमिति भ्रमनतद्वद्वा इत्यर्थः ननु पात्रशब्दो नपुंसकलिंगः प्रसिद्धः कथं तस्य पुंसि वृत्तिरित्यत्राह पात्रशब्द इति
स्यदादिवाचीपुलिंगः अहं द्वौ दिषयावादित्यर्थः न्यायानुसरणमहत्पत्तो विवक्षितं इत्याह गर्मीत्याह पात्रशब्द इति स्यदादिवाचीपुलिंगः
अहंद्वीदिघयावादित्यर्थः स्यापात्रम शब्दे स्येति पृथक् प्रतिषेधवचनस्योक्तमर्थं प्रतिपादयितुं सामर्थ्यं न विद्युरत्या त्राह पृथक् प्रतिषेध
इति वेलक्षणं च प्रतिषेधविषये विधीयमानस्य विधेरप्रवृत्तिरिति व्याख्यापतर इति भावः ननूदः पर्युदासेदृमवधूभार्य्य इत्यादावनेन पुं
वद्भावो मा भूत् नवहवधूहृंदारिके त्यादौ पुंवत्कर्म्मधारये त्यनेन प्राप्तोति त्यत्रापि सन्तेनुवृत्तिः अयपरीपेति प्रवृत्स्मानप्रत्काजअस्य

कोभेदइत्यत्रआहसत्सामेवतिर्म्मेहानवमीतिमेंहनीनवमीमहानवमीतिपुंवत्कर्मधारयेतिपुंवद्भावोभवतिवाधकाभावादित्यर्थः
भाष्योपक्तिसंपत्तत्रयमुपपादयति पदार्थस्त्रीग्रहणमिति अधिकारगतितरथीकारविहितप्रत्ययप्रतीतिरित्यर्थः अनदइतिलु
प्तषष्ठिकंपदंपर्युदासोयऊदेशस्पस्त्रीप्रत्ययस्येत्यर्थः नव्याहअत्रदृस्त्रीप्रत्ययस्येतिस्त्रार्थवाचीतिशब्दार्थयोरभेदोपचारात्तनने
वंशब्दग्रहणापत्तेऊजघन्यत्वात्तिपरिग्रहादर्थपत्तेः एवंपुस्तदासाशंक्यपत्रइदोपितरोगौर्थपरिग्रहसमानइतिसाम्यमेवेत्याहतत्रार्थ
ग्रहणाइतिपौर्वापर्य्यनुपपत्तिरितितत्रशब्दद्वारकमेतस्यपौर्वापर्य्यमास्येयमितितिगौरवप्रसंगः पुवदित्यनेतियत्रात्यत्तक्रियापदंनश्रू
यतेतत्राप्तीभवतीयरूअश्रूयमाणोसिनक्रियागम्यतइतिन्यायेनपुंवद्भवतीतिवाक्यशेषाध्याहारस्यपुत्तलातपरिहारवादितआशयमाह
उपमानेतिपुंसइतिपुनवदितिपौष्यर्थेवर्त्तमानादितार्थेतत्रतत्त्सवेदितितत्रपुंसोयोधर्मोस्त्रीप्रत्ययस्याभितिदिनतेपुंसि
वास्यातादस्यतेइत्यधत्तापात्वंतिदिशइगतिसामाथ्यान्नभवतीतिवाक्यशेषकल्पनोपपत्तिरित्यर्थः एवंप्रथमपक्षसूत्रार्थेप्रदर्श्य।
तत्रदोषपरिहारायापक्षत्रयत्नदर्शयितुमुत्तरभाष्यमित्याहअस्मिन्पक्षेइतिवशब्दइतिपूर्वस्यवक्तव्यान्तरस्याभावात्तत्प्रत्याप

वि:
८०
90

त्रिं दर्शयितुं स्वरूपानप्रवृत्तिं तावदाह एतच्छब्दादिति स्थानिवद्भावादिति अर्थं परस्मिन् पूर्वविधावित्यनेन अत एवाह उत्तरपदे इति स्थानिवद्भा
वोऽपि चोदितः स्यादित्यत्र परिहृतश्च स्यादिति वाक्याध्याहारेण योजनाकार्ये इति प्राप्ति यादपि तु चोदयति तन्नु चेति परिहृत श्चेति स्वा निवद्भा
व प्रसंग स्यादिति तेनैव परिहृतत्वाद्घोषोद्भावनमनर्थकमिति वाक्यार्थः अयमेवार्थं क्रमेण इति कथमित्यत्राह पर्वं श्वोघदर्शनमिति एव चनतप
त्रिमित्यत्र पुरस्तादिति नानुसज्जनीयमित्याह पुरस्तादपीति ननु प्रयोजनाभावे कृत्वापि निवर्तनीयमित्यत्राह सूत्रस्यारव्याने इति नत्वेकभा
र्येत्यादि भार्ये च स्थानिवद्भावादेव वः तच्चाग्रन्तरविषये स्थानिवद्भावप्रसंगचोदनानयुक्तेत्याशंक्याविशेषमाह यद्यपीत्येकभार्येन
स्थानिवत्त्वभावतत्भावानकारस्य श्रवणप्रसंगः किं तर्हि अर्थस्यानिवृत्तत्वादेव सन्नियोगशिष्टपरिभाषयां तु निवृत्तौ प्राप्तायां स्थानिव
द्भावाभावात्पुनरनुषंजनप्रसंग इत्येतावतं यत्नादेशास्य स्थानिवद्भावादेव प्राप्नोतीति विशेषाश्रयणेऽवमुक्तमित्यर्थः पुंवल्लक्षणेति नन
श्च स्त्रीत्वस्यानिवृत्तत्वात्स्वग लुकोऽपरत्वेऽहंसि यतः कारोपरतो लुड्विधानेवात संदारिके स्वपयालुदनभवतीति तत्याद्दर्शयति लुक्स्त्रि
यामित्यनेनेति स्त्रीशब्दस्येकारेण षष्ठीसमासः तेनायमर्थ इत्याह स्त्रियामिति निनत्वेन सति स्त्रीशब्दाद्विभक्तेर विधानात्कथमिति पद

राम०
८०

स्यादित्यत्राह एकादेशस्येति पुंवद्भावाभावकोऽन्तरंगत्वं दर्शयति उत्तरपदमिति नत्वेषेतिनिमित्ताभावान्नैमित्तिकस्याप्यभाव इति इयानि साहाति
ति इदं परिमाणमस्येति किमिदंभ्यां वो घ इति वतुपकारस्य च खकारः घस्येयादेशः इदं किमोरीश्की यस्येति लोपेनकारस्य प्रकृतेनिहत्राव
पिप्रकृते विधानात प्रकृतिनिमित्तत्वात प्रत्ययस्य निवृत्तिः प्राप्तापरिभाषाया अनित्यत्वात्र भवतीत्यर्थः सत्यामप्यरिमाषायां लुक प्राप्नोद
र्शयति असिद्धमिति पचात्रे त्वा रिभाष्यं व्याचष्टे पच्चोत्तरपदइत्यादिभाष्यं विवरणोति हि एत्वामित्वात स्कातदीर्घ सच नभाषितपुंस्क
पतित तस्यैव भाषितपुंस्कत्वात स्त्रीशाह ग्रहणो सर्वे प्रसंगस्य हेतुत्वेन भाषितपुंस्कानुपपत्तिरुक्तान स्यहेतोरसिद्धत्वमाशंक्य परिहरति
पथा प्रत्ययपक्ष इति ननु सर्वप्रसंगस्य विषयविशेषप्रदर्शने को हेतुः शुक्लादिशब्दानां शक्लादिशब्दादेशस्याप्युदाहरणीयत्वादित्या
शंक्याह अंगारकशब्देनेति स्त्रियाएवेति नपुंसः नत्वत्तनकोमधायार इति प्रतिषेधो ह्यनेन कथं पुंवत्तद्भावप्राप्तिरित्यत आह पुंवद्धि निनु
स्यात्मपर्यायाभिधायिना रेशेन भाव्यं न चांगभूक शब्देन कालिकानकृता चिरम्यभिधीयत इत्युक्तं अतः कथनमस्रोपइत्यत आह शंकते भी
ति नन्वर्थातिदेशेन शब्दे किमायातमित्यत्राह स्त्र्यार्थस्येति अर्थातिदेशमात्रस्य प्रशब्दस्यापुसत्वं प्रसनुपयोगात्तस्मामर्थ्यात्तद्विनश

वि:

८१

91

दस्यप्रयोगःपिनसंपघतइत्यर्थः आस्मिंस्त्वपक्षे विप्रतिषेधात्पूर्वपरत्वात्तुक्तानां विशरदधति भिन्नेति ततश्च कादिर्म्नेपेतादेवस्य वाधउक्तर
सेतदृशीपितुचोदयति नचुद्रस्वरति नन्वर्थपक्षे पिवक्तामाराणस्य परिहारस्यसमानत्वात्

९८

श्लोक पत्र

२५० ३१

खं०

८१

१०

वि:

८२

92

स्यादित्तद्धिते धेनोपगोनि वृकि यस्येति लोपे नूस्तद्धितइति टिलोपे बहुपसस्य सिद्धत्वान्निं पुंवद्भावविधाने नेत्यनत्राह मघवन्नेति तस्य स्यानि वृत्ता
दिति अचः परस्मिन्निन्त्यनेचेने सामहचरितस्येति मघवन्शब्दस्य सावित्यस्य तथा चनन्नो दाहरिष्यति स्येनेयनुत्पादो पुंवद्भावदोषमाह स्येतेनि स्येनेप
इति पुंवद्भावेन दीर्घकारयोर्निवृत्तत्वात् अग्नायीयइति प्राप्नोतीति पुंवद्भावाभावे सत्योकारदीर्घयोर्निवर्त्तनात् पुंवद्भावेन निवृत्ताबाध्येयइति सिद्धानि
कौरोधाइति प्राप्नोतीति पुंवद्भावेन स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तौ स्यानिवत्त्वाभावात्तस्तद्धितइति टिलोपस्यात स्येनिलोपेनुतस्य स्थानिवत्त्वाभावादसिद्धत्वा
घ्दिलोपाभावात् कौशिकम्यइति सिद्ध्यति साप्तनइति प्राप्नोतीति पुंवद्भावे सति नित्यं सपत्न्यादिष्विति स्त्रियां विहितस्य नकारस्य निवृत्तत्वात्
अनपत्यइत्युच्यमाने प्रक्रान्ते सर्वेष्टसिद्धिं दर्शयति अपत्यइत्यपनीयेतु ठपुंवद्भावो न प्राप्नोतीति ततश्च प्राचाम्ष्फन्तद्धितइति स्त्रियां वि
हितयोष्फदीर्घयोरनिवृत्तौ गार्ग्यायणइति स्यात् पुंवद्भावेनु तन्निवृत्तौ गार्ग्यइति स्त्रीतेयस्येति लोपे आपत्यस्य चेति अलोपे च न गार्ग्यइ

एप०
८२

ति सिध्यति व्यासेपत्न इति न स्यात् तत्र इति कारेणोक्तं सपत्न्य शब्दस्य शत्रु पर्यायः शत्रुत्वं तरं भूतपत्न्यमेवेति शिवाद्यणीति शिवादिषु सपत्नीशब्दस्य
पाठात् अभियुक्तव्याख्यानमनुपपन्नो भिमत इत्याह स्त्रिया इति स्त्रिया इति सूत्रे अनन्तरं षष्ठ्यन्तं पदं वार्त्तिकं यत्तु षष्ठ्युन्नेत त्रापि सति न्यायो नाठ
इत्यत्र संबंधादप्रमेयो भवति स्त्रीसंबंधी योदः तत्र पुंवद्भावो न भवतीति विधाननिमित्तस्य संबंधस्याश्रीयते तेन स्त्रीभ्यो ढगीति विहिते ढ इति लभ्य
ते न तु षष्ठस्येयादेशे कृते तस्याः इति सिद्धत्वात् किं षष्ठ्यग्रहणेनेत्यत्राह षष्ठ्यसमीत्यादि ति ढस्येति वर्णमात्रस्येति ढस्यैकारस्येत्रैहितं ढस्येति व्यञ्जनमा
त्रं स्थानीयकारस्तदा रणार्थ इत्येकः पक्षः संघातस्थानीत्यपरः तत्राद्ये पक्षे ढस्यैकादेशे कृते तस्य षष्ठ्यग्रहणाभावात् कादेशो न भवति द्वितीये तु
पेतु यद्यपि स्थानिवद्भावादित स्यैढग्रहणेन ग्रहणमस्ति तथापीकसंनिपातनिमित्तत्वात् लंघनद्विधानस्यकादेशस्य निमित्तं न भवतीति॥ ॥
कद्रुव॥ ॥क्विबत्तसर्वेणासिद्धमाश्रित्य प्रश्न इत्याह स्त्रीलिंग इति॥ ॥न कोः॥ ॥औपसंख्यानिकस्यापीति कस्यापि यथा कथंचित्सूत्रे
णासंग्रहात् पुंवद्भावप्रसंग इति अनेन प्रतिषेधाभावात् पुंवद्भावेनैव स्त्री प्रत्ययनिमित्ताविलस्यापि निवर्त्तनात् उपसिष्टं न सिध्येत एवं सोलुकि
क्रियाः इत्यत्रापि द्रष्टव्यं न गर्म्य्यायामेवेति मध्यमिका शब्दाची लिंगस्वनगरी वचनः एवं कसालुकिका शद्वा पिग्रामह ति पुंस्त्रीत्वाच्च व्यभिचरति

११

वि:

८३

93

त्यभाषितपुंस्कत्वात् पुंवद्भावस्य प्राप्तिरवनास्तीति न दोषः अग्निमहिष्यादिष्वत्र विलेपकशब्दः पुंलिंगोऽपि तस्मिन्नेव प्रवृत्तिनिमित्ते विद्यत इति प्रामि:
न नु भाष्योक्तो विषयविभागः कथं कारंतापत इत्यत्राह प्रायोगमूलादिति ननु पाकशब्दस्य घञन्तस्य विद्यत इति प्रामित्तस्य पुलिंगत्वात् कथं स्त्रियत्व
तिस्यादित्यत आह शाकशब्द इति अत्र तु नयत्र एव प्रथममवपोवप्रथममवपोवचनः अत एवाजादिषु पाके तियद्भ्यन्तेव पोलक्षणादीन्निहत्तेऽस अत्र
वाच्यापि दृश्यत इत्यसमन्याकतरस्त्यादौ अजादित्वाविति तेन पाकभार्याम स्यस पाकभार्यः भेकशब्दः क्रिया शब्द इति मयुप्रत्ययो भेकः भे
काभार्यायस्येति विग्रहं भेकाभार्य इति जादिलक्षणोदीर्घा॥ ॥स्वांगात् एतावत्सत्र मिति स्वांगाच्चेतोऽमानिनी ति नु पाठो वार्त्तिकदर्शनात् सूत्रेऽप्र
क्षेपात्॥ ॥पुंवत् सामान्यन्यशब्देनोत्सर्गिको विधिरुच्यत इत्याशयेनाह कर्म्मधारय इति प्रतिविद्धार्थीमसस्य प्रतिषिद्धे विषयेऽर्थः प्रयोजनं य
स्येति मंमर्थं दर्शयति प्रतिषिद्धोऽपीति पुमानवत्तीमि मगस्या रउमगांउमिति वत्तनु पदे तद्धा कंभवति मग्या अनुमिति तदा समासे रूपमनिष्टस्यादि
त्यत आह स्त्रियाश्चिति पूर्वस्माद् उदाहरणा मग्याः क्षीरंभमगक्षीरमित्यत्र को विशेष इत्यत्राह नहीति सतो विवक्षामाउपपत्ति माहुजास एम०
तरेति मगजातेरेनतक्षीरनमहिषादि ज्ञाने रित्ययमर्थोऽत्र विवक्षितस्मिन्नर्थे स्त्रीत्वस्य कश्चिन्नोपकारः इत्यविवक्षोऽवोपपत्तिमनीत्यर्थः एत ८३

रेवद्व्यतिरेकप्रदर्शनेन हठ्यतीति अत्र त्विति ननु सतो अविवक्षा न्याय्या कृतत्वादित्योपपक्षे पेसाशंक्य विकेवक्षामात्राधिप्रदर्शनार्थं दृष्टान्तत्वेनोपन्या-
एन्यासस्तस्याह विवक्षाया एवेति असदेव समुद्रत्वमिति का गिड कायाबहुपानीयधारणायोग्यत्वप्रतिपादनायसमुद्रत्वमारोप्य समुद्र एवायमु-
गिड के तिव्यवह्रियते आह नूमनघभतीन प्रतिसमुद्रत्वं लवं घ्यत्वादिप्रदर्शनाय कुण्डिकात्वमारोप्य तत्कुण्डिकेवायं समुद्रस्तु च्यते नन्वीत्वमन्त-
रंगमिति उत्तरपदमात्रापेक्षणात् ततोपवादेति अपवादविषयप्रकल्पनेनोत्सर्गस्य प्रवर्त्तनादत्र विषये ईत्वस्य प्रथमं प्रवृत्तान्तरंगत्वा-
भावः कृ रणास्य वर्द्धि स्वप्रवृत्तेयोत्सापवादत्वे प्रवृत्तत्ववकाशनद्वारेण तत्वाधत इत्याह ददृद्ध वितिवचनादिति कारवमर्मन्यत्र इत्यत्रैव यधि-
कारणयातपुंवद्भावाभाव इत्येतद्दर्शयितुमाह कारिवमात्रानमिति कारिवमन्यत इत्यस्य उकाविं सं प्रियामात्रिसेन मून्यते का मित्यर्थः तसिलादिषु
कप्रत्ययोनयरिगनित अनेन विप्रतिषेधपाठेनैव तास्मिन प्रतिषेधस्याउ मियमालादानर्थक्यादित्येतत्प्रतिपादयितु चोदयति नन्वग्नि ग-
गिनाद इति॥ ॥घत्रूप॥ ॥पघ्यन्तस्यस्त्रीग्रहणस्यानुवृत्तो ग्रामणी तरेत्यत्रोति प्रसंगनि वृत्तिः कथमित्यत्राह तेनेति नन्वत्र तेपिद्दिदू ग्रहणो
शेषप्रत्ययेत्ति सिद्धे वउपयुक्तादन्यस्य शेषादित्यत्राह विशिष्टस्योतिरकारो विशेषणं इति अन्यथा ग्रामणीतरेत्यादावतिप्रसंग स्यान्तरा-

र्विः ८४ 94

कारस्त्रियांप्राप्तविहितइति आविरुक्तस्तत्रिम्प्रयं लक्ष्येमुंरद्‌वेतीकारग्रहणस्य स्त्रियामविधानात शब्दसंज्ञानुत्पत्तौ स्त्रियावृत्तिः प्रयोजना

भावादिति। स्त्रियामित्यधिकृत्य दित्वादिनाभिधानाद्यभिचारवान्सूत्रहृपेयो निघरूपे मिनघाश्चन्यतरस्यामित्यनयोः सूत्रयोर्नास्तिलक्ष्यभे

दइति विषालक्ष्यभेदआशंकितः सनास्तिलक्ष्यणालताततितरस्यादौ ह्रस्वभावस्याभिमतत्वात्तसिद्धं सर्वमिष्टमिति घाहन गोणतराब्राह्मणी

तमेत्यादौ नित्संज्ञ स्वत्वं ब्रह्मबंधुतराब्रह्मबंधुतरेत्यादौ विकल्पः ग्रामणीतरत्वलक्ष्मीतरेत्यादावप्रवृत्तिरित्येनत्सर्वमेवस्तत्राप्यासे सिद्धं

॥ ॥इति नारायणीयमहाभाष्यप्रदीपविवरणे षष्ठस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम्॥ ॥आन्महतः रहप्रकृतिविकारयोरभेदा

ध्यारोपविषये तु वर्णाकुं हलेभवनत्यादौ विकारस्य प्राधान्येन क्रियासंबंधोदश्यनेप्रस्तते स्तत्रगुणभावेन आत एव द्विवचनं एवं महामहा

नसमयत्तः महतश्भूतरत्यत्रापि महदर्थस्य भवतकर्तृत्वात्महत्भूतशब्दयोः सामानाधिकरण्यात्त आत्वं प्राप्नोतीत्याशयेनमुनइत्याह महद्बद

इति अन्यस्य महदर्थस्य प्रकृतिभूतो योऽर्थः कोसौ अमहानपरएवभूतशब्दार्थोवैवक्षितइतिभाष्ययोजनादर्शयति अन्यथेति फलितमाह राम०

नदृश्य मितिएवकारेणव्यावर्त्यंदर्शयति नचेति कुतः पुनरयं नियमो लभ्यत इत्याशंक्याह योविषयेवाक्ये यद्यपीति यमागावः असंबोवा ८४

॥॥

हल्लणा संघसंपद्य नस्त्यादिदर्शनात्तथापि स्त्रीत्वेनियमेन प्रकृतिकर्त्रीत्वेन घुसादपि तु माहकयंनोति एवं च महद्भूतं तन्द्रमात्स्यत्रेवे पधिकरणपाद
त्वंनभवतीत्याह ततश्चेति यदिमहद्भूताब्राह्मणीतत्र कुचिद्विकारस्य कर्तृत्वदर्शनात्समानाधिकरण मश्रीत्वपुंवद्भावसमर्थ्येतन्न दादो॥
षात्त्वरप्रसंगोदुर्निवार इति प्रतिपाद पितुमुपक्रमते यथाचेतिकुपि धंपद्यमान इति अनेन प्रकृतिविकृत्योरभेदविवक्षायां संपन्निः क्रियाक
र्त्रीरिचतुर्थीविधीयते साच विकारवचनादेव दृत्यमाना विकारस्यैव संपत्तौ कर्तृत्वमावेदयन्ते प्रकृतेस्तु विकारद्वारेण क्रियान्वयेन माहृत्का इति प्र
पमैवत्तिठक्तं च करपिसंपद्यमाने याचतुर्थीसा विकारकन्तु नर्णापि धेप्रकृतौ वचनकुण्डलास्तु ममिति आत्वप्रसंगे चेतिमहद्भूतश्चन्द्र॥
मा इत्यत्रश्रप्यवेयधिकरण्यामाश्रीत्वमहन्नभूदित्यादिप्रयोगपपत्तिर्वर्त्मैतन्न दा मभूतभूतेति पुंवद्भावाप्राप्तिः सेयमुभयतस्पाशा दोषमपर्यवसि
तिः परिहारयद्वोनावगाहन इति प्राप्ते परिहाराभिधानं संगमयति ततपुवद्भावमिति तावदिस्यनेनेत दर्शयति नात्रदोषाभिधानक्रमेणायमेत्व
रक्रमः कथंतर्हि पुंवद्भावे दोषमपर्यवसानात्तत्परिहारः प्रथमं क्रियते धिकाघटन्यायेनेति अमहत्पर्य इति अनेन च्वि विपरीतप्रकृति विकृत्योर
भेदविवक्षादर्शिना इति विकृतेरपि कर्तृत्वात्समानाधिकरण्याश्रयपुंवद्भावसिद्धः एतदेव स्पोपयत्तिकं दर्शयितुं भाष्यकृत आशयमा

वि॰ ८५ 95

ह अयं भावरतिजहद्धर्मी तरमिति क्षीराव स्थायां धमं रवत्वादिकं जहत्त्वन्तु त्यक्तवानकिंचिन्नरूपं यातृ तत्र धर्मी स्थावस्थायामवस्थितमेको धर्मि
पदोपादने धर्मसेव त्यागोपादाने धर्मिलयस्थितस्यवत् रमिति प्रत्यभिज्ञावशादेकत्वावसायादि तित दाहत्व दाह प्रत्युत्तर त्निएवं वस्तु नो वस्थाने
कारत्वधिसंपद्यतेइत्यादि परिणामव्यवहार इत्यर्थः। उक्तं चान्येन केवि परिणामन इत्यप्रच्युत्य च मानस्य तत्वाद्विकारमिति एकान्विक्रा यांच्वी
प्रत्यपत्तं नवःम दस्यैपद्यत्ते यदिभवतितत्तवइति घति मा इपितुं केवलरूप विवक्षा यां त्वेरमावदर्शयितियत्ता लिति उक्तमर्थं हरिवचनेन प्र
साधयतिउक्तं चेति पूर्वावस्थामिति पूर्वांकारणावस्थामविजहदित्यजनत्तरमवस्था विशेषमासादयन्तु भयत्र यस्वाकृव सीयमानो प्रांता
ज्ञायत इति प्रकृति प्रत्ययार्थयो रानुरायंभजनेन तत्रैकस्य वस्तुनः सर्वात्र एव स्थोपाधिव्यवच्छिन्नत्वात प्रकृति विकृत्योनु भयोरपि कर्तृत्वासं
भावनो मपद्यत इत्यर्थः एवंचपुंवद्भावे दोषाभावसिद्धइत्याह तत्र विकारस्येति अत्र भाष्ये महद्भते स्तत्र विकारस्य कर्तृत्वमाश्रीत्य पुंवद्भाव सिद्धि
मपाद्यमहत इत्यत्रात्र हृदालप्रसंगमुतभावात्त्व क्तगाक्षति यदोक्त परिभाषयायागो गामु स्वापरिभाषया च परिहारो भिहितः दोकाकारस्तु प्रकृति विका   एम॰
रभेदोपचार विषयेद्वयाः पर्यायेण कर्तृत्वोपपत्तिमुक्तात्तामुपजीव्य तत एव सर्वल क्ष्य सिद्धिन्यायव्युत्पादनाय दर्शयति तत्रेति न न्यस्त वंतोग्रास   ८५

णास्यं घसंपद्यत इति वाक्ये संघस्य कर्तृत्वं संधिभवति वृक्षणाद् इत्यत्र च वृत्तौ ब्राह्मणानामिति हत्तिवाक्ययोः कथं वैधर्म्यमित्याशंक्योपपादयति संधीभव
तीति उक्तेर्थे सदृशं दृष्टान्तमाह यथा व्याकरणस्येति व्याकरणं सूत्रयतीति व्याकरणसूत्ररूपेणाकरोतीत्यर्थः सूत्रकृतिः पाणिनेरिति प्रकृति प्रत्ययो
पादाने न वृत्त्यत्ति मात्रं क्रियते स समस्तो विशिष्टक्रियावचनः सूत्रयतिरिति तस्य व्याकरणसंकर्मोपपद्यते उक्तं च मंजुगे सूत्रोदयो सत्त भिन्नो स्तु
गतार्थ विभक्तः कल्पना टाढाधा नवः कुंहि विविदिति एवं वशाद्धशकस्य चेनुसारेण प्रकृतिनि विकृतौ विषयभागेन कर्तृत्व श्रमणादु क्तदोषान्
वतरद् इत्याह स्वमहत्वभूते तिनन्वे कस्य कर्तृत्वे परस्य क्रियान्वयः कथमित्याशंक्यानुपपद्यपि द्योरपि कर्तृत्व कर्मणामिकस्य चित्त प्राधान्येन विधे
यत्व च परस्यानुषमानत्वेन गुणत्वे मनुत्पपमेव विशेष इत्याह तत्र विकृतेरिति उक्तं च स्ववापारं तरः कश्चित् क्वचिद् धर्म्मः प्रातीयत इति अस्यान्या
यस्य व्याप्तिं दर्शयति अत्यत्वमिति यथोक्तविपरीतार्थं हन्ति त्वं पुरुषस्य विपर्ययोगम्यते साधनं स्वतन्त्रस्य व्यापारं प्रतीयते त्वमन्योभवसीत्येवा
तत्र स्यान्तपरिकल्पनाणानि त्रिभत्स्य तं मा पुनेयथा न हृत गतिर्भवेदिति उक्तस्य विषयविभागस्य निदानमाह सर्वत्र चेति कस्येवपरिहारः
कस्मात् माध्यमेनोक्त इत्यत्राह एव नुन्याद इत्यादि महाभूतेत इत्यस्य चेति तल्लोके स्मिन प्रयोगे सामानाधिकरणे वैयधिकरण्या

वि॰ ८६ ९८

अपितु मुख्यत्वमिति भावः। कथं पुनः शेषग्रहणात् प्रतिपदोक्तत्वं बहुव्रीहिर्भवेदित्यत आह शेषग्रहणमिति प्रतिपदोक्तवदिति प्रतिपदोक्ते हि स्य
दिति प्रतीतिर्भवति पुनर्विधाने पि तत्र हेतुमाह दिति हेतुः बहुव्रीहावप्राप्तत्वात् इह प्रधानान्तरत्यागादित्वात् षष्ठ्यर्थे तस्मिन्नित्याह। यस्मात् प्रधानस्य वृत्तिरिति प्रधा
नस्य कार्ये प्रवृत्तिरित्यर्थः अध्याहारेण वाक्यशेषं दर्शयति तस्मादिति गुणादागतरूढिगुणशब्देन धर्ममात्रमुच्यते यथा गोशब्दस्य सास्ना
दिधर्मनिमित्तो वाहीकः अस्य न्यायसिद्धत्वं दर्शयति लोके स्थोति वेदेप्यपरमेव न्यायो गौणः तथा च गौणमुख्याधिकरणे मीमांसायां निर्णी
तं बर्हिर्देवसदनं दामीति लिङ्गेन लवनक्रियायां विनियुज्यमाने मन्त्रे लविनस्य बर्हिषो गौणमुख्यभेदेन द्विविधत्वादुभयोरप्यि शब्दार्थत्वविशेषा
ल्लवने प्राप्ते गौणात्तः मुख्योपेक्ष्य दिति प्रतीयतेर जितसे वद शरूपस्य लवने विनियुज्य चरितार्थः लिङ्गं विषयं प्रतीतं गौणे यत्नस्तद् शब्दगुणात्व
र त्व प्रतीक्तत्वर तिनवि ह शास्त्रे स्वरूपमिति वचनाद् स्वरूपस्य स्वैस्यैव ग्रहणादर्थो न परिग्रहीष्यत इति कुतो गौणमुख्यन्यायप्रसक्त इत्यत आह
व्याकरणे पीति च वृत्तेनत्विति प्रकृतिविकारयोरभेदविवक्षायां च विप्रत्ययः स्मृतं अत्र बहुत्वमहत्वयोर्विरोधानकस्य चि मुख्यत्वमपरस्यो
पचरितत्वमास्येयं तत्र पूर्वस्येव व्याप्तत्तरस्योपचर्यन्त इति महदर्थस्य गौणतार्थः नन्वेवं सत्युत्तरएव न्यायाद्महद्भूता ब्राह्मणी

राम॰ ८६

स्तत्र पुंवद्भावो न स्यादित्यत आह पुंवद्भावे सतीति यत्र शब्दविशेषस्त्री प्रतीतेपर्यायवद्दर्त्तस्मात्तद्विधौ तत्रैकापन्यायः पुंवद्भावानुसरतीति सा॥
मान्येन स्त्र्यर्थवीशब्दो गत्यर्थेतेरनि गौणमुख्यन्यायाभावदत्यर्थः एवं परिहारे गौक्ति प्रसारो गोन्यत्र स्यापीतो योविरुद्धेते समसमो चीनो यमिचो
नो यमितिदर्शयितुमाह कथं तर्हीति अथ इत्यत्रोत हि प्रतिषेधरत्यत्यगौ गौणस्य पत्रोगोभवदित्यत्र च व्यक्तस्य नियामकत्वात प्रगत्व प्रतिषेधो व
क्तव्य इति चोदयित्वा गौणमुख्यन्यायेन परिहृतं तत्सेव सतीति न युक्तमित्यर्थः समीचीनं परिहारमाह एवं तर्हीति स्त्रीत्वसमर्थस्य मुख्यामेवेतिम
हत्वमोहवप्रकृतावारोपितस्त्रीत्वमनुमख्यमेव स्त्रीत्वात्रयपश्चपुंवद्भावः स्त्रीवीचीनशब्दस्याभिधानात्तस्य च मुख्यत्वात्तदोषदत्यर्थः कथं तत्स्य गो
मतीगोमतिसंयत्रागोमतीभूतेत्यत्र पुंवद्भावो नाभवतीत्यत आह गोमतीभूतेत्यत्र व्यक्तिप्रयोगानुसारिणापि शब्दसत्ताप्रकृतिरेवात्र कर्त्तस्वेना
श्रीयते एवं च शब्दविशेषाश्रये शब्दसामान्याश्रये च गौणमुख्यन्यायागीकरणात्तगोमवदित्यत्र नदोषावतार इत्याह गोभूवदित्यत्रेति
नु गोतो गोदित्यादावप्यर्यवत्तोरूपस्यग्रहणाद्ध दमुत्राश्रयं सवर्णालयोरसिद्धमित्याशंक्य यद्यपुर्योत्राप्ययेक्ति तेत्तथापि तस्यार्थस्य
गौणत्वमुख्यत्वं वा समस्तित्यस्यत्यन्यायस्यनापंविचयइत्याशयेन उक्तमित्याह प्रातिपदिकपदान्तरसंबंधे हीति यद्यपि गौणमुख्य

वि

५७

97

योर्द्वयोरप्यर्थयोरसाधारणशब्दः तथाप्यर्थप्रकरणशब्दान्तरसंबंधादि निरपेक्षस्वरूपमात्रेणायमर्थेशब्दः प्रत्यायमतीति मुख्यः यथात्रोत
दपेक्षः स गौण इति व्यवस्था उक्तञ्च अर्थप्रकरणापेक्षो यो वा शब्दान्तरैः सह युक्तः प्रत्याययत्यर्थं तं गौणमपरे विदुरिति पदान्तरसं
बंधादिः पदस्यैव न प्राप्तिमदिकस्मरति प्राप्ति पदिककार्य्यं पुनर्गौणमुख्यन्यायावतरस्तस्यार्थः गोत्वानुषंगो वाहीके निमित्तान्न कौश्चिदिष्यते
अर्थमात्रं विपर्यस्तं शब्दस्वार्थे व्यवस्थितं नरस्तु क्तस्तोतिमा श्चिसयक्तान्तरमाह अथवेति आरोपितेर्थे शब्दस्य प्रवृत्तौ स्वार्थापरित्यागात्।
नित्यप्रसंगादत्येतदाक्रउँप्रासि छ्षेसिद्धि विषयं दर्शयति पथ्यारंजज्जुमितिस्मिन्नपि पदस्य पदान्तरसंबंध एव गौणार्थाभिव्यक्तिरित्याह
तत्र पदस्येति प्रसिद्धप्रसिद्धिकृतगौणमुख्यापपदेशस्यदर्शनं नदारणान्तरमाह अग्नीषोमावित्ति अग्नीषोमशब्दौ देवताविवता।
विशेषवाचिवेन लोके वेदे यो स्तर्वं वाकुलेषु सर्वेषु देशेषु च प्रसिद्धौ वौ पुनः कस्मिंश्चिदर्थविशेषयहृष्वयासंकेतितौ तौ कृचिनकदा
चिदेवप्रयुक्तत्वान्नतथात्वेनेति तदर्थस्य गौणत्वान्न पत्नाभावसिद्धः पश्चादग्निदत्तसोमशब्दयोमशब्दयोः कचिद्दित्ति प्रयुक्तयोर्वाजिन
वदनुनिष्पन्नादिनाववपवानि सोमशब्दौ नौ समुदायप्रताशनद्वारेणातदर्थमपिप्रत्याययतः इतितस्य व्यवहितत्वेन विषद्धितप्र

राम०

५७

नीतत्वात्तद्गौणत्वं प्रयोगो घटिहीकरणमित्युभयार्थव्यवधानेन प्रतीतेर्गौणताऽस्त्येव अग्निषोमादयः शब्दा येऽत्र रूपपदार्थकाः संविशन्ति भिसं
प्रयुज्यन्ते प्रसिद्धेन तेषु गौणता अग्निरित्यस्य योग्नि— स्यातन्त्रत्वार्थो यमज्ञो नः शब्दादन्यार्थं वर्तित्वात्तद्गौणत्वं प्रतिपद्यतरति अनेका
र्थत्वमेकस्यार्थे शब्दस्यानुगम्यते सिद्धासिद्धिकृतानि यद्गौणमुख्यप्रकल्पनेनित्य केचिदन्वाचयपरमितिश्चान्वाचयो प्रधानशिष्टत्वं
श्चात्रमत्र प्राधान्येन विधीयन विधीयत पुंवद्भावस्य यद्दिक विनिमित्तसद्भावात्न प्राप्नोति तदाप्रवर्त्तनाय यथाति क्षामदगां चानयेति
यदि गां पश्यसि तामप्यानयेति न तस्याविना। पिपुंवद्भावो नास्य भवतीति केचिं चिमतं रतं एतत्तु भाष्योत्तोदाहरणपर्य्यालोचनाया मयुक्ता।
मिव भातीत्याह यथालिति सुमुन्विलसविधाने हूयोरप्य विशेषादन्यतरस्या मेदनरस्याप्य भावाजहत्ताघो सः महत्तघासस्त्सेव भवति
एतदेव भाष्यानुराधायुक्तमित्याह रतिलक्षणनरति हविषा हाक पालशब्दस्य चतुर्त्तदर्शयति अष्टस्विति कथंपुनरष्टांगवेन शक
टेनेत्यत्र युक्तशब्दाहाभावेन दर्थप्रतीतिरित्यत्राह अष्टौ गावरतिनन्वस्मिन यक्षे दीर्घान्तपूर्व युक्तशब्देन तदर्थोऽवगतिः दीर्घसमित्ततद्वि
हत्वात्त्येतद्युक्तशब्दार्थसंबंधस्यानित्यत्वप्रसंगान्तरत्वाशंक्य यक्तान्तरमाह यथावेति यदाक्षभेदो यचाराभावः तदाष्टगवब्राह्मणास्य

वि:

९८

98

ति प्रत्युदाहरणं॥ ॥विभाषा ननु यदिकारे पुनरिदं प्रवाहन्या यस्य युक्तत्वात्कथमंऽकागतिसाम्यमुक्तमित्याशंक्य यत्रैव संबंधयोग्यत्वं तत्रै
वाधीकारात्संबन्धातरस्यनेन प्रतिपादयतरत्याह यद्यपि शब्दार्थेऽपीति स्यात्त्वर्थप्रतिपादनसमर्थस्यैव वादशत्वनान्यस्यैवत्याशयः न स्वत्वा
र्थभेदाद्वक्तभेदस्यक्तत्वात्कथमेकयोगत्वमित्यत आह ।एकाभवतिक्रियेति द्वाष्टनञ्चालत्रे ष्वत्रयञ्चादेशो भवतीति प्रतिपत्तिर्वाक्य
मकप्रवृत्ति यावाक्यं तु भिद्यतरत्यर्थः ततश्च वाक्यान्तरे व्यावृत्तस्यान्यत्रानुवृत्तिसंभवादेकवाक्यत्वेनदयोगरत्याह नन्तरति उभयत्रेति घ्नन्तं तद
पेक्षित्वाम इहरत्यनेन लौकिको धिकारोपेक्षा णोऽक्तः नन्वानन्तरे णासंबंधस्यानपरस्याप्यनन्तरउत्तनन्तरस्यैव संबंधो युक्त इत्याशंकाल
मुदयापेक्षया मेनन्यायानवृत्तं दर्शयतिसमादायइति॥ ॥ह्वादः न्वयग्रहणानुमित्यनुरूपग्रहणानार्थस्येत्यमर्थोभातितन्निराकुर्वन् व्याचष्टे
स्वरूपस्येति ननु घतन्तौ लेख्यवशब्दात्स्त्रीतत्र चरितार्थत्वादुक्तो थेकथमिदन्ता यकं स्यादित्यत आह एतद्वचनेति एतेन तापनकथनेनैवस
र्थः पुंवद्भावं वाधितेति परत्वादितिभावः ननु सत्त्वमसत्ताश्रयेविधौ न हृस्वग्रहणाभावमुक्तिदत्तमित्यत्राह रोगेन ज्ञापितं रतिक्रियमन्त्रघातेऽसंज्ञा
इत्यत आह संज्ञाविधौ चेति संज्ञायाः स्वरूपविधौ ननु तदाश्रयेन्यत्रेत्यर्थः मतश्चान्तरंगविधिस्यादेवेत्याह उत्तरपदाधिकारे त्विति न

पा०

९८

द्विसंज्ञाविधौ न दंतविधिप्रतिषेधस्य किं फलमित्यत आह संज्ञाविधाविति यद्यत्रापि तस्य निष्ठासंज्ञा स्यात् न दाउपदेशो दकारादुत्तरस्याप्यनुनकारस्य न च
स्यात् पूर्वं दकारस्य च परस्य च नकारस्य च न स्यात् ननूक्तमात्रस्य निष्ठासंज्ञायामपि तन्नविधौ तदन्तग्रहणात्तदोषस्तदवस्थ एव सत
आह विशेषव्यक्तिरत्र स्यादेवेति कर्त्तरि त्यक्तकरोत्यर्थनिर्देशं मन्यमानः पृच्छतीत्यर्थः सार्वधातुकविशेषणात् कर्त्तृग्रहणमित्याशयेन परि
हारः एवाह यथेति अत्र वादेशादिति यथैकादेशान्न पूर्वमयादेशः स्यात् न स्थानादेशो कृते पिङ् स्वभावेता भावाद्दोषाभावः ननु तदन्तविधप्रभा
वेन तावपि तेन स्यात् निवद्भावस्य पाधस्यादिति चेत् न नलोपः कृते लिंगमिति अचः परस्मिन्निति स्यान्निवद्भावश्चाननैलैङ्गिकस्तदन्तविध्यभावः अ
ति लिंगयोगश्चाति वंलीयसी इति अतिलिंगाधिकरणान्यत्यसिद्धं यथेयागाहं यत् समुपतिष्ठन्त इति कृत्स्नालिंगं बाधाद्दोषस्यानं भवति एवमि
हापि भवतीत्याह स्यात् निवद्भावानवाप्य न रतिनस्त्वस्यादि निधातोः षितमत्ययस्य विधानात् ॥ ॥पादस्य॥ ॥ननुपादशब्दस्य प्रातिपदि
कस्वरेणान्तोदात्तत्वात् तदादेशस्यापि तद्वत् स्वरभावात् किमन्तोदात्तत्वनिपातनेनेत्यत आह पादशब्द इति अवक्तानामजन्तानामित्यर्थः उपदे
शिमदितिवत्तेरर्थमाह यथेति समाश्रयेणाकृत्स्वरेणेति ननु सामासस्य त्यतोदात्तत्वोनुपपादत्वात् कृत्स्वरस्य प्राप्तेः अत्र हि पादाभ्यामजति

पादाभ्यामततीति अन्यतिभ्यां यादेश्चेसोरणादिकरणं प्रसयेरुत्तरस्वरः अत्सपस्वरेणात्तोदात्तत्वं भवति॥ ॥उरक॥ ॥ननु दशादेविद्यमानउ
दादेशविधानमनर्थकस्यादित्यत आह। संज्ञायामितिवर्म्मेपदरूदूषयति एतदन्यइति तस्मात्प्रसक्तोदमितिप्रयोगोसाधुरेवेतिसूत्रकारव
चनप्रमाणयाद्वसीयतइतिभावः॥ ॥एक॥ ॥मिकिमर्थमितिकिंशब्दक्षेपेइत्याह अतिप्रसंगेतिभाष्योक्तस्यहेतुद्वयस्याप्यधिकरण
सिद्धिंपरिहारामव्याचष्टे यद्यनेकस्येति एकहलादेर्नस्यादिति एकशब्दसंख्यावाचीद्वयोस्तु सहोच्चारणादिलेनेकत्वस्यबाधनादेकहलत्व
भावस्यात्ततथात्वाभावेत्वेकहलादिरेवस्यात्तादिशब्दइत्यर्थः एकग्रहणमेवात्राक्षिप्यतेनतुहलादिग्रहणमपीत्याह नार्थएकग्रहणेने
तिएवंसंख्यावाच्येकशब्दाश्रयेणचोदितेअसहायवाचित्वमाश्रित्यपरिहारस्त्वाह असंभावेति समानजातीयस्येति यद्यपिविजातीय
स्यापिसहायत्वव्यवहारास्तित्वंसिद्धिनीमोनुसमारेतिकथापिससहायःयरि — — गतइत्यादौसजातीयएवसहायत्वेन गम्यतइत्यर्थः
यथासयोगेनव्यवहारस्तथावियोगेनापियथासवत्सधेनुरानियतापिसुखेयस्याश्चवत्सेनसंबंधःसैवप्रतीयतेगौःएवमिहापिसजीनो। रामं०
यस्यहलोविरहादसहायत्वमित्याह मएवनिवर्त्ततइति प्रकर्षयतिप्रकारंदर्शयति तत्रयद्यपीति वस्तुतोवर्णानांपरस्परसहायता

भावेपिवोहं साहायकमाश्रीसत्तविरहास्त्र हलो सहाय त्वमुच्यत इत्यर्थः तत्तश्चायमर्थ स्सूत्रावाक्यवस्तसंपत्स्यतइत्याह पस्मान त्तरमिति ॥ ॥
एको माशब्दः कान्तस्यवचनइत्याह यास्येति फलशब्दस्यमुख्यास्युत्तरपदत्वमिति तस्मिन परतः पूर्वस्य ङस्यत्वं स्यात्त कर्कंधुउनभेवा
त्क पूर्वापेक्षयोत्तरपदत्वं उत्तरापेक्षया पूर्वपदत्वमपीति तत्रोत्तरपदत्वस्यामुख्यत्वाञ्च स्वत्वाप्रासौ तत्रापि प्रवृत्त्यर्थं वार्त्तिकमित्यर्थः
नन्वलाबुकर्कंधुशब्दयोर्वल्लोजातिविशेषत्वाज्जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावः कस्मान्न कृतः इत्याशंक्यानियतव्यक्ति विवक्षया जाति
त्वाभावादित्याह जातीति नन्वेतरत्रिर्दिश इति अत्रत्वेतु तरपितरापेक्षया ह्राघत्वाउद्भूत शब्दस्यपूर्वनिपातस्यात्तत्रेतु द्वयोरेकस्यनि
द्धोरन्तोत्तरयोर्विधानाद्द्वयोरेवसमासे पूर्वनिपातस्यात्न बहूनामनुभवतीत्यर्थः ननुक्ते समासफलशब्दस्यप्रत्येकसंबंधोनयुक्तः द्वन्द्वा
एवहितेनाक्षयपरत्वाशक्यप्रकारान्तरेणोक्तफलवाचीत्वमलाबुकर्कंधुशब्दयोस्तत्तफलसंपन्नात्रक्तं प्रत्येकफलशब्दः परिसमाप्यत इति
हनुवरनित्यं तरति ॥ ॥ एक नन्वेकशब्दस्यसंख्यावाचित्वात्संख्यायाश्चगुणत्वात्नसिद्धएव पुंवद्भावइत्यत्राह एकशब्द इति अ
सहायादित्यादिशब्देनमुख्यो दिगत्वतेयरत्वादिति स्त्रियाः पुंवदित्यस्य दीर्घजंघादिरवकाशः पुंवत्कर्मधारयेत्यस्यपाचक वृंदारिकादिः

वि॰ एकसाहोत्पादाद्वृभगुपञ्चसंगे कर्म्मधारयलक्षणेन पुंवद्भावेन भवितव्यमित्यर्थः न न्वेवस्यस्योदाहारणत्वस्यन्यायसिद्धत्वान्न कथं भाष्यकृतान्त
१०० निराकृतमित्याशङ्क्याह प्रायमाह भाष्यकारस्य कृतान्तस्यर्थ्येरोप्तिएनत्सरमिहंसत्त्वंनभवतिविना पि तेनास्यरूपस्यासिद्धत्वादित्सांशयोभा
100 ष्याकारस्येत्यर्थः॥ ॥खित्सङ्ख्याप्रसिद्धमुपपादयतिरहे तिश्चत्त्वसूत्रेचश्चेतिपरिभाषापाचरंत्संप्रतिषेधेनेउत्तरपदेविधानात्तस्
वंपदस्मात्क्तिसेत्तत्रविशेषणाविशेष्यभावेकामचारात्त्वचापूर्वपदस्यविशेषणादजन्तस्यपूर्वपदस्यविदत्तउत्तरपदेङस्वोभवतीत्य
र्थेलभ्यतेविशेषणविशेष्यत्वस्यवैपरीत्येदोषमाह पूर्वपदेनत्विति एवंसतिपूर्वपदस्यावयवोयोचन्तस्यह्रस्वरत्तिवैयधिकरण्येनसं
बंधादतिप्रसंगरत्यर्थः एवंचयदिपूर्वमुक्तियतेनदानस्यपूर्वान्तत्वादनजन्तत्वाद्ध्रस्वोनस्यादित्याह नत्त्वेति मुम्नशास्त्रि।निङस्वेनायवा
रत्वान्नबाधितत्वात एवद्दोषपर्य्यवसोनेनतत्परिहारायवार्त्तिकमित्याह चत्त्वेतिसन्नियोगोयोगमघमितिश्चमहिपदजन्तस्यमुनन्त्वस
जन्तस्यपूर्वपदस्यविदत्तउत्तरपदमुहस्वयोस्सहविधानात्कादिमन्यादिषुमुमाह्रस्वोनन्वाघ्नतरत्यर्थः यदिमुविधौह्रस्वइतिप्रथ राम॰
मायाषष्ठिप्रप्रकृतिराश्रियतेतर्हिहापिस्यात्त्वषिस्यात्त्वविशेषादित्यात आहरहस्वत्त्वरति चत्त्वसूत्रेकार्यविशेषनिर्देशाध्याह्व १००

स्यैव विधेयत्वान षष्ठीप्रकृतस्य भाव उत्तरत्र तु कार्य्यं विशेषनिर्देशाद्ध्रस्वस्य तु ह्रस्वस्यात्वप्रसिद्धये षष्ठीप्रकृतिः श्रीपतेस्तु स्वरस्यार्थे ननु अस्य ग्रहणानुवृ-
त्ति सामर्थ्यादयमर्थः श्रीश्रीपतेः पूर्वसूत्रे ग्रहणं तो विहितः तदनन्तरमुमिति तत्र यद्यपि स्तनधयादिषु ह्रस्वप्रवृत्तः प्रयोजनं नास्ति तथापि प-
र्यन्तो भावह्रस्वं शृङ्गं चतावदभिवर्षन्तीत्यनेन न्यायेन सर्वत्र ह्रस्वप्रवृत्त्यामुमसिद्धिरिति तदाह तत्र कास्वमन्यादिष्विति ननु भूतपूर्वविवक्षानात
सिद्धमिति कोयं परिहारः स्तनधयादिषु सावकाशस्य मुमः क्वाप्ति मन्यादिषु ह्रस्वेन बाधप्रसंगस्य तादवस्थ्यादित्याशंक्याशयमाह पर्यायम
वादिति विरोध्यभावाच्चेति कृतेपि मुमि पूर्वं भूतगत्याश्रयेणाह्रस्वप्रवृत्तस्य विधानात पूर्वपदेति पूर्वपदावाधवस्थाचः इति स्यनन्तरे ह्रस्व इति सू-
त्रार्थोश्रयेणायं पक्षः तत्र मुमि कृते सर्वत्रानन्तर्याभावाद्येन नाव्यवधानमिति न्यायश्चाश्रीमतस्त्याहतेत्रेति ।। ।।स्वरा साहचर्यमिति
यथोक्तं संसर्गो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधितेत्यादि यथा रामलक्ष्मणाविति श्यामलक्ष्मणौ साहचर्याद्दाशरथी इति प्रतीयते न तु जा-
मदग्न्याः अस्य ग्रहणाभाव इति तस्यास्मिन्नमि गामन्यस्य स्वरस्य त्वनस्यात स्त्रीमन्यस्य त्र प्रथमयोरिति पूर्वसवर्णदीर्घो न स्यात ननु सामा-
न्ये विशेषाणामन्तर्भावात्कथं तद्विशेषविशेषाणां निर्देशस्यादित्याशंक्योयमपादयति सामान्यस्येति सामान्यविवंधनमेवेति ननश्चेयमनुपह-

वि॰ वेवमत्र पवदन्ति देशानस्मात्सांनन्वाला दिकं नन्वनेनैवन्यायेन विशेषातिदेशो सामान्यनिबंधनकार्यं न स्यादिति द्वितीयेकवचनवदि

तिन्यासे पीरं न सिध्यतीत्यत आह विशेषशब्देतिवा लिङ्गे ज्वालापूर्वं सवर्णग्रहणमुपलक्षणं गुणस्यापि विशेषकार्य्यत्वाद्दोषप्रा
101
तिहारपोसमानत्वादित्याह अन्वेति सहविवक्षायामिति एकस्यां क्रियायां गुणो वा साहमावोनवक्षुमिष्टाः सह विवक्षा तस्यामेकशे
षः अत्र तु न सहभावः संज्ञापरिभाषावदिति यथा संज्ञापरिभाषेलक्षणांगेरवमेकशेषविधानमप्येवं वा विधेविषयेलक्षणशेषत्वेनव्याख्या
पत इत्यर्थः ननु यथामन्वादिशब्दाः पुरुषे वर्त्तमाना स्वलिंगं न परित्यजन्ति एवं स्त्रीप्रभृतिशब्दा ब्राह्मणकुले वर्त्तमाना अपि स्त्रीत्वमेवोपा
दत्त इति कथं लुकः प्रसंग इत्यत्राह अत्र विषय इति येन न प्राप्तिन्यायेन माप्यलुको माबाधउक्तः तत्र न्यायात्तरमपि दर्शयति अत्र यागमरतिअ
न्यापवितमिनि नीनमर्थमंपादकत्वेनाह यथायरिधिरिति अनेन वाक्येन परत्वपरशब्दप्रयोगाधुमवतपरिधिर्भवति साहश्यमयादाप्र
वर्त्तनाघुमयपर्माः परिधावतिदिरूपनेयथाको णठ याधीनामायनेमासम ग्रिहोत्रनहोत्रनहोतीत्यत्रीनित्याग्निहोत्रयमाणाद्व्यदेवता णम॰
दिनामनिर्देशः तत्र पुपनक्षणस्यापि मुपकार्य्यत्वानपरिधाज्ञातावासांतरेणात्रापहरणावगमात्तवाद्यते एव मिहाप्यतिदेशात्वको

प्रसक्तिरित्यर्थः हि षत्वपरत्वादावसिद्धपरिभाषायां को दोष इत्यत आह संयोगान्तेति मुख्यो सिद्धत्वात् संयोगान्तलोपाभावेति अन्ये त्वेन संमंजसमन्यमाना
दोषान्तरं वर्णयन्तीत्याह एतद्धीति एतदेव स्फुटतरमित्याह एवञ्चेति अत्रानुस्वारप्राप्तिरेव दोषः ॥ ॥कारे अस्तु शब्दो विभक्तिप्रति
रूपको निपातोऽभ्युपगमवचनं कार इति भावे घञ् तयोर्व्याविनगमः स्वस्य पोति वा समासः तत्साधयेनाह अभ्युपगमकरणमिति स
मयकरणमिति शपथकरणमित्यर्थः शपथे अत्यादरः शपथः इति भाषाभाव्यं सत्याकार इति कश्चिन्नाम्येतद्ध्रमित्याह अशपथेऽपीति तेन
तथ्यकरणे विसत्यकारो हदसत्यस्येति भवति अगदंकार इति विषप्रतियत्नो विषप्रतिरोधाहाधकार इति पावत एवंभूतोऽद्य विशेषो गदः तस्य
कारकः करणं भक्षशब्देन विशिष्टं भक्षणमुच्यते भक्षं करोतीति कर्म्मणि उपपदसमासः इत्याह यागशेषवैधर्नुभवतिमघ पिकालसा
मान्येकृत्यप्रत्ययेविहितः कथाप्यत्र शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् भविष्यतिकाले वर्त्तते इत्यर्थः धेतप्रत्ययगुणशब्दविशेषणसमास इति अन्तर
ववचनादि शेषणस्य पूर्वनिपातः एरणान्तिरिति एरणान्त्रीरानन्तरिति तुदादौ पठ्यते अगिति तु पूरणार्थं न स्मरित्युपधाया अकिरक इति कर्त्ते

वि

१०२

102

रिकः षष्टिस्समासरस्य मिति एतिस्मन्न ण्यङ्जुषः क विति कर्मणि काः पितुक रस्य गंतव्यं भूरं गत व्य मस्से ति उद्रीहिः तंनाय मर्थ इत्याह
दृग्दिति नार्थ उपसंख्याने नेनि पूर्वे णो वैणो वसिद्धत्वान्न दशायोजन वित्स्तीर्णमीन विशेषस्ति मिरि सुच्यतेन न यो गिलति स निमिंगिलः ष
वाघ चुक्रयो गिलति स निमिलगिलः ।। ।।रात्रेनजुशसे परत्वाद्धि कृत्यं नभाव मित्याह पूर्वविप्रतिषेधेनेति अप्रासविभाषा यामुत्प्राये
णापूर्वविप्रतिषेधाश्रयणमिति सर्वादि सूत्रे उक्तं ।। ।। नलोपन न्वहं तकाराभावे चोदि पुसानुं ववधक स्यपादः कि मर्थ रति चेतन त्राह
वीदिधिति ननुत्सप न्नमि— प्रत्यतं स्वापिस्यो निन प्रत्ययेन कृनादे नामुगादि पु सुव्युत्पत्या दनाद्दत्स्यार्थत्वात् कथमर्थवत्ग्रहणाप
परिभाषया न त्रिहत्विनुच्यत रत्यत आह नुणादीनामिति उणादीनां व्युत्पत्ति कार्य मेनन भवती स्मृतः सकमी ति कंस ग्रह णेन त्वापि
तत्वात एववचनं कै पलमान र्थ को मे वाप्यग्रहणाभावे हेतुः किंतर्हि नरूपात्वामावो यो त्याह अव्युत्पत्तौ ति स्तैन पुन रस्यसे ति ।

एम०

स्त्रीपूसाभ्यां नञ्स्न माविति मतः प्रत्ययत्वादर्थवत्त्वान्नं लो पूर्वत्रासिद्धमिति न तस्मात्सिद्धत्वाच्च परिहरति प्रत्ययमित्रिसे ।। ।।

१०२

तिअनन्त्यार्थेतित्वेकटितिलोपः प्रवर्तनेतइतितत्रचरितार्थत्वादन्यत्रप्रवृत्त्यभावः इत्यर्थः॥ ॥तस्मात् नन्वचीत्यामभिन आधा
रत्वेनतिर्देशादत्रकतस्मादित्येतद्विजातेरेवनुड्भविष्यतीत्यत आह तस्मिन्निनितीति ननुक्रियमाणोपितस्मादित्यास्मिन्तस्मिन्निति
परिभाषायावाधाभावात्तस्यन त्रएवनुट्स्मादित्यत्राह तस्मादिति त्वति नन्वेवंसतिप्रतिपत्तिलाघवापत्तस्मान्नुड्चरतिवक्तव्यंस्या
दित्याशंक्यागमसंबंधसप्तमीनिर्देशोपिपुत्रएवेत्याह सप्तमीतिर्देशइतिपष्ठीपरीत्कान्नवपवेधवयवीतिष्ठतीत्याबपवानामा
धारत्ववर्णापतितथापिलौकिकानामन्यथाप्रतीतिरितितदनुसारेणाहत्नेणाखेत्यादिशाहनाम्नवदाइत्याहत्रावयवत्वादितिक
र्पतर्हिसर्वं व्यागमसप्तं वेषष्ठीनिर्देशाउपपद्यतइत्यत्राह सेवंधित्वविवक्षायामिति तत्वर्गोनिर्देशइत्यर्थेकर्थनामित्याहततेदारित्यपनी
पेतिमात्रालाघवापत्तोरित्येववक्तव्यतदारितिवचनमेतेषइत्यत्रनकारस्यालोपोमोमाहेतिभाष्यार्थः वद्दिरोत्वादितिपूर्वपदे
त्तरपदाश्रयत्वातसत्वमित्येकपदाश्रयत्वादन्तरंगएक ननुसंहितापानिर्देशसाम्यासदाहकस्तत्रकृताकृतइत्यवष्टभ्यप्रश्नापम

१

वि० १०३ 103

समग्रमित्याशंक्य वृत्तिकारेणादुत्ते भवतीति व्याख्यातत्वात् तस्य त्रत्कालोऽप्येवमेवाशय इति गम्यत इति निश्चित्य भाष्यता विचार्य्यंत इत्या
दि तुल्यास्यामिति न्यायानाश्रयाणामेव प्रतिपत्तिलाघवं भाष्यकारेणान्याय्यव्युत्पादनापानादृत्यैगौरवमदृष्टमित्यत इत्याह भाष्यका
रैरिति नन्वदृगिक्रियमाणएकशब्दस्यादासप्रतिरूपनासिकेदि त्यत आह अदृष्टमिति एवं च पूर्वोक्तो दोषो नापचरतीत्याह अकारस्येत्यै
ति॥ सहसदृशाह आद्यदादात इति तेतेने दुलोपसति सपुत्र इत्यादावादिनुदात्तो भवति सोदेशविधाने स्वरितस्यातग्रहणातिस्थानी
नन्निमित्तोयस्वार आदेशस्यान्तरतमपरिभाष्ययाप्राप्तः तस्येति भाष्यार्थं दर्शयति आतिष्यत इति उपदेशावधावेसति यत्र निपातनस्व
रस्यप्रवृत्तिः यत्र च सतान्तेराणांविधः तद्द्विविध्यं दर्शयति तेनेति अव्ययीभावेत्विति अतएवमेसौ सपक्षुवं धामिति भाष्ये व्ययीभावउदा
हृत॥ ग्रेष्यता नन्वकृत्रीहावपिद्येपाते सदृशा स्वस्यवृत्तिसंभवति सपक्षुवंधीवेदोधीत इत्यादाविति किंसनोदान्हत इत्यत आह व
हुव्रीहाविति काष्टादय इति अष्टादशनिमेषाः स्युः काष्टास्त्रिंशत्तुताः कलाष्टकाष्टाः कलाविंशतकलामासाः लाग्ना द्वादशामुहूर्त्तो

ग्प०
१०३

बहुव्रीहिप्रदानस्योत्तरपदविशेषणत्वेपि सहपूर्वाण्णय इत्यादौ न दोष इति नन्वेतदपि बहुव्रीहावुत्तरपदमिति प्रश्नोपमयुक्त इति चोद
यति ननु बहुव्रीहाविति पुञ्च कृत्वशब्दयोः स्यादिति उपपदसमासेन तत्पुरुषस्यैतावुत्तरपदे परिहार इति एवं तर्हि बहुव्रीहिप्रदानस्येति बहु
व्रीहिप्रदानस्य कर्तव्यत्वमेव वार्तिककृतोभिमतं तत्र घोत्तरपदविशेषणं वा स्तु उपसर्जनविशेषणं वा इत्यत्र नास्याशङ्कितदनुसारेण वाक्य
व्याचक्षाणेन भाष्यकृता विश्रुतस्योपसर्जनस्य विशेषणेन घसमासे इत्वात प्राणिकोत्तरपदविशेषणयोगे लभ्यचिंतानास्य पानकृता इत्य
र्थः उपसर्जनप्रदानस्य सहशब्दविशेषणत्वे प्रयोजनाभावात् तत्सामर्थ्यादनुपसर्जनावयवस्समासो वयवावयविनोरभेदोपचारात्तेनोच्य
त इति प्रतिपादयितुमाह सहशतावदिति यदिदं हस्मात्तदित्यत्र सहशब्दस्यानुपसर्जनत्वात्तद्व्याहत्यर्थं स दिशेषणमपेक्षितम भवेदि
ति भावः अन्यस्मिंस्त्विति तत्पुरुषाव्ययीभावे च अवयवद्वाकारस्य परिभाष्यमावेष्टमनर्थयेति॥ ॥प्रकृत्या ननु प्रकृत्याशिष्यगोवत्सहले
षिति सूत्रपाठाद्धार्तिकमनर्थकमित्यत आह अगोवत्सेति वार्तिकस्यातिनिपातेन सम्बन्धोतं पाहद्वयं भाष्यउदाहृतापरिहृतापत इत्या

णयेनभाष्यवार्त्तिकादर्शनादित्युक्तं चरणे ननुचरणाभिधेयेमद्धाजातिस्तुतत्रएवंसमानशब्दस्थानेनसूत्रेणसभावविधानात्किंनिपात्यतइ
तिप्रश्नेनयुक्तइत्याशंक्यब्रह्मचारिशब्दविषयमेतद्बोधमित्याह सब्रह्मचारिशब्देनेति एकशाखाध्यायीचरणशब्देनोच्यतेननुतुल्यत्वंचेच्छा
खाध्यापीत्वञ्चसमानार्थस्यास्तिह्रिब्रह्मचारिशब्देनिपातनाश्रयणंविनानभवतीत्याह तत्रब्रह्मणाइतिब्रह्मवेदः तस्यशब्दरूपत्वाच्चरतिकर्म्मत्वा
त्सभवइत्यर्थः ननुसमुदायस्यनिपात्यत्वेनोपन्यासोनयुक्तः अवयवस्यैवतत्संभवादित्यतआह अवयवेतिगतार्थत्वमेवदर्शयति ब्रह्मश
ब्देनहीति अवयवस्यसमानत्वात्समानार्थस्यसमानत्वमुच्यतइतिविनापिनिपातनेनविशिष्येसब्रह्मचारिशब्दस्यसाधुत्वसिद्धेः इत्ये
तन्निपातनेक्तिद्वारेणभाष्यकृतोक्तंदर्शयितुमित्याहब्रह्मणश्चेति॥ समः॥ नहिवृत्तिपदेशान्तराण्यसूत्रेणासदास्यविचारःकथंनाघटीतीत्यतआ
ह विचारस्येतिननुत्वाद्ग्रहणाभावात्कथमतत्रतदादिविधिरित्यत्राह अंतःस्थकमिति नन्वेवंसतिसुट्कात्पूर्वइत्यत्रोक्तेतास्यविरोधःत
त्रभिधात्रुपसर्गाश्रयत्वात्सुटोन्तरंगत्वमुक्तंतत्रापितदादिविधावन्तरंगत्वंहीयतेत्यतआहसचेतितंदंतविध्यपवादत्वात्तदादिविधिनाह

तत्प्रवर्त्तेते तस्य च विधिः कार्यं येनेति तृतीयया निर्दिष्टमसिद्धिसाधनकारणमप्रधानं येप्रसत्वात्प्रधानं विशेष्यं विधिभाक्तियेतत्रयमसन्निपातेनमव
तिनन्वेषामन्यतमाभावेततः किमित्यत्राह तत्रान्तइति नन्वापस्कृदिति विनाज्ञापकेन सिद्धमितितस्योदाहरणात्वोक्तिरयुक्तेत्याशंक्य
पोजयति इहापमपीति॥ ॥विष्वग्देवयद्र्यनुविष्वग्य्वेदित्यादावादेशेनेकारस्य निवर्त्तनात्स्वरस्य श्रवणाभावात्किमन्तोदात्तवचने
वेनेत्यत्राह उदात्तस्वरितयोरिति अत एवविष्वग्यग्निचारीन इन्नुदृषोमित्तस्यगित्यादावेवं च यकारस्वरितः श्रूयते कृ स्वरे सति सउदात्ता।
स्यात्तदेवद्र्रीवामनसेत्यादौ यत्राच इत्यकारलोपः तत्रास्यैव स्वरस्यावस्थानं॥ ॥आरर्भदर्शान्ततोक्तेनेत द्विरुच्यत इति अत्रापसमा
धिः अस्मन्मते संहितायाएव नित्यत्वात्पदविभागस्यानुपपत्त्या व्यसनानुस्मरणापरच्छेदस्य कर्त्तव्यत्वाद्दीर्घोच्चारणस्य नावश्यकर्त्तव्यत्वे
एतच्चान्यत्र निर्णीतत्वादत्र नोक्तं अतएवानुपेणोमानित्यादौ साकल्येन चयग्रहोन कृतः॥ ॥कोकत केवात्रयर इत्यत्र पूर्वस्मात्भेदमाह
किंशब्दस्येति पूर्वत्र कुशब्दस्य कुत्समितार्थस्य कत्भाव उक्तः इह तु किंशब्दस्य सेपार्थस्य त्रैरूप्य एव न विभ्युरीति वाक्यशेषेन भाष्य स्वरितकृतः

भरणासामर्थ्याभावान्नपाणायपुरुषाणामहीयत॥ ॥एषो किमादिषावृद्धइति पृषोदरादयः केचित्तवृत्तिकारैः प्रमताः व्यवस्थार्थत्वेतेषांमे
वसाधुत्वस्यातप्रकाशार्थत्वेनेषामपीनिफलभेदान्नतपरिज्ञानायप्रश्नइत्यर्थः प्रकारार्थएवात्रादिषावृद्धइति कथंज्ञायतइत्यत्राह व्यवस्था
र्थइतिशिष्टप्रयोगानुसारणायहृतः यथापरिदृष्टग्रहणामपठितानामपिसाधुत्वंज्ञापयतीत्यर्थः येनप्रकारेणेतियत्नदानित्यसंवेषायच्छ्वे
नतच्छ्वस्याक्षेपान्नेनप्रकारेणसाधूनिभवतीतिवाक्यार्थलाभइत्यर्थः प्रतभावेवेति यदिशास्त्रेन्यत्रैषामुपदेशः तर्हितेनैवसाधुत्वस्यसि
द्धत्वादेतत्सूत्रमनर्थकमित्यर्थः भाषितदेशाइति दिक्शब्दात्सप्तम्यादेशवाचीनस्वार्थेस्तातिप्रत्ययएवनिपातसमुक्ताकुम्भीधान्याइ
त्यादिनाचारः कथ्यतइत्याह आचारःप्रोक्तइति कुम्भीधान्याइतिविशेषणोपादानसामर्थ्यादेवषाणागर्भस्तमासस्त्रा श्रीयतेइत्याह
कुम्भ्यामेवेति नकुसूलादौत्रिचतुरादिवसयापनार्थंकुम्भीपरिमितमेवधान्यंयेषांतेतथा उक्तंचमनुना कुम्भीधान्यकएववेति अलो
लुपाइति विशेषणाकृत्यंदर्शयितुमाह इष्टार्थमिति इष्टसंवेभ्यस्वस्याधिकाभावनातदर्थमित्यर्थः अलोलुपाइतिधनधान्यादिलि।

माद्दितास्त्यर्थः ततश्च दुर्व्यवस्थाराद्दित्यां देवनुभीधान्यत्वेननुदंभादिहेतुकमित्युक्तं भवति दंभमिति लाभपूजादिकं दृष्टिं कारणं तेन विनेव
सदाचारः श्रुतिस्मृतिशिष्टाचारप्रमाणक आचारः तस्य सततमनुष्ठातारः विहितवृद्ध्यानित्यादिकर्म्मणां कर्त्तार इत्यर्थः एवं सदाचारानुष्ठा
नारत्तः कारणं शुद्धेरविद्यापगमादिना तेषां दव्य ज्ञानावाप्तिरिति दर्शयितुमुक्तं भाष्यकृद्भिः चिंदतराणत्यादि कंतत्र्या च पूर्वे विनेवाभियोगादिने
ति अभियोगशिक्षागुरूपदेशः स्यादिशब्देनाभ्यासादिग्रहः एतेकस्यापि दपि विद्यायाः सर्वस्या विद्याया इति भाष्यार्थः दर्शयति सर्वविद्यापारगाइ
तितपोबलादेव सर्वासां विद्यानां चतुर्दशानामष्टादशानां वा कात्स्न्येन शाकृतस्याध्यतस्यं मंत्रद्रष्टारः स्वयं प्रतिभाता वेदवेदांगोपांगोपवेदास्त
दर्थ्यो रूपेषु तेतथ्यो व्यंते तथा चोक्तं निरुक्ते शाक्षात्कृतधर्म्माण ऋषयो बभूवुः तेपरेभ्यो साक्षात्कृतधर्म्मभ्य उपदेशेन मंत्रार्थं संप्रादुः उपदेशा
य ग्लायंतोपरे बिल्मग्रहणाय मं ग्रंथं समाम्नासिषुर्वेदश्च वेदांगानि चेति अनेन वेदवेदांगादिषु त्रिविधा अधिकारिणउक्ताः तथा आख्यातः प्रथ
मा मध्यमेन न हि तीया स्तपदेतः अस्या सेनततीया स्तेवदाप्यातप्रतिपेदिरे इति एवंभूताः शिष्टाय प्योपदिश्यातिन स्यासाधुत्वमवशेयमतिय

वि
१०६
106

योपदिश्यमित्यस्यार्थे इत्याह तेहीति तत्र क्रमं येदविचनेनोपपादयति तदुक्तमविर्भूतेति अतेनेसोक्ते प्रसिद्धमतस्य व्यतिरिक्तं।
णोगिगनमत्यसातरमाख्यायते अविद्यापगमादिना स्वयमेवाविर्भूतेः प्रकाशो ज्ञानमसंवेदक्तो विषयंयपोषातेतथा अत्र कारणमा
ह अरूपत्वेतेति श्रुतिस्मृतिविदितकर्म्मानुष्ठानेनान्तःकरणस्य विद्यादिदोषोपहतिरहितत्वाच्च शुद्धमनसा तु दृश्यः एवंभूता
नामतीन्द्रियमतस्य महत्त्विमाह अतितेतितस्य मत्यस्य सासम्बदादियत्य संगातुल्यत्वात्प्रमाहमतस्य साना विशिष्यत इति सर्वैरेव
तीर्थकैरागमप्रामाण्यस्याङ्गीकृतत्वात् शिष्टापदेशरूपादात्ममात्तकिमिति धार्मगंशद्धमाधुत्वतामित्यतोत्येतद्दर्शयति श्रुतिदिधा
निति रूपादिवच्च क्षुरादिभिर्वाह्येन्द्रियैर्ग्राह्यात् असंवेद्यात्सुखादिवन्मनसाप्यनुपलभ्यमानात् भावाच्च स्वभावदेशकालविप्रकृ
ष्टात्परमाण्वादिवत् प्रत्यक्षाद्यपपत्तितेत आर्षेणाव्यावहारिकादन्येन दिव्येन च चक्षुषा तेषामनुमानविषयातीतत्वं चेतमनुमा
नादिनापाकर्तुमशक्यं आगमविरोधादनुमानानंदरमामान्यादित्यर्थः ततश्च यथा कश्चिदंधश्चक्षुष्मतैनेतारमेतेगागिरिमा

राम०
१०६

गेगच्छन्नकश्चिन्मार्गे वदेयं दत्तस्य घोराणवगम्यस्य मतिः क्रान्तएवमेव प्रदेशान्तरमित्यनमाधाय्येमरिमन्नविनास्मच्छतितथागमचक्षु
षाविनाकेवलतर्कानुपातिन्क्रियादिदृष्टान्तावष्टंभेन दृष्टद्रव्यत्वादिनादतुनामुणयाः पयत्वेमवबुध्यतरूपानेवर्त्तमानेनितियतमुद
तामन्यवायेनयुज्येतत स्मात्तर्कानुसारिभिरपितर्ककागम्येषुविषयेष्वागमः प्रमाणत्वेनाश्रयणीयः उक्तंच तस्माद्दृतकं
मास्त्रं स्मृतिश्चसन्निबंधना आश्रित्यारभ्यतेपीदृशदानामनुशासनमितिविशेषणसमासइतिननुदक्षिणस्यतीरमितिषष्ठी
समासः नापिदक्षिणातीरमस्येतिबहुव्रीहिः किंतर्हिदक्षिणांचतत्तीरंचेत्यत्रार्थेदक्षिणात्ताराटिशाहृप्रयोगाइत्यर्थः ननुत
रपदशाह्वः समासावयवेहटः इतिकथंतेनप्रत्ययस्ययदकांस्यादित्यत आह उत्तरपदशाह्वेनेति नानाधिकरणवाचिनानादूब्ववा
चितस्ययदकांकथंबहुव्रीच नेनस्यादित्यत्राह अर्थ्यगातमितितेनाधिकरणानिविधार्थ्येविदितस्यषट्धस्येवभवतिरवलितिरवरदुत्त
स्युधितस्यनेनरवलिनलोपः कथमित्यत्राहदत्तभेरितिदमव्येविधितिवार्त्तिककृतपठितत्वादुभवतिभाष्येउदाहृतत्वाच्चतत्रापिस्यात्व

वि०

सवर्णदीर्घेच दृ ख्वम इतिभवतिलोधुक्तमेति अतएवसकारलोपः उत्वाभावेसारोहावेतिस्यात्॥ दुल्लोपे अचाप्येदणीपइति अस्यप
त्वेस्या स्थितत्वात ननुलोपेनापिहाहि कृतेयोवापध्येसेभवतिस्यानिहारेणावाइत्वाचूत्राद्दतिनिर्दिष्टग्रहणासेति सदि सिचिहृहावि
तिपदद्वजेनस्नेनननुवर्णाग्रहणाभावेपिसवर्णग्रहणादेवदीर्घस्योत्वेसिध्यतीत्यत्राह अत्रासतीतिवर्णाग्रहणात्विति वर्णाग्रहणा
णसामर्थ्यात्तपरस्तत्कालस्येतिवाध्यते ॐ त्वेसंप्रसारणयोः मत्स्ययोः परत्वाद्दोत्वमित्युक्तेभाष्येतद्विवरपति ननुलोपनिमि
त्तमिन्तिदलादिषुकर्तव्येषुसंप्रसारणस्यासिद्धत्वाद्धिरंगमंतरंगइतिस्थितेपुसवारिभाष्ययासिद्धत्वात पूर्वत्रेतिनिर्दिष्टस्यकार्यस्या
भावात पूर्वत्रासिद्धमितिनोपतिष्ठतेततोढलादिषुकृतेषुवृढइतिस्थितेयुगपत्प्राप्त्याविप्रतिषेधापपत्तिरितिपरिहारतित्र अत्रा
ह्वरिति अन्येनुप्राकारान्तेरणाश्चपरिहारमाहुरित्याद केचिद्धिति ननुदीर्घस्यपूर्वमोत्वेनवाधितत्वातपुनरोत्वाभावेपितस्यकर्पे
प्रवृत्तिरित्यत आह ॐ त्वस्यतिवाधकनिवृत्तौनिमित्तसतभावनदीर्घस्यप्रवृत्तिरुपपन्नाइत्यर्थः तदेवमवर्णग्रहणंमत्साख्यातं॥

१०१

107

राम०

१०१

दक्ति भाष्योपन्यस्तमुदाहरणं विभज्य दर्शयति उत्तरपदमिति तीत्येतत्पूर्वं द्विशीर्ष्णेण संबंधमनुभूय पश्चाद्विशेषणेन संबध्यत इत्येतत्स्य
प्यमपसार्य द्विजमित्याह तत्र विशेषणेनेति तकारान्त इत्येषयस्य इति अत्रापि सति तकारान्तावयवत्वादुत्तरपदनीत्यनेन व्यपदिश्यत इ
ति इष्टं यत्तकारस्य चत्वं इति तत्र चत्वं स्यादिति दत्त्वात्तकारादित्वाभावाद्दीर्घेण नष्टमिति नीति चोद्यं तत्र चत्वे स्यादिति दर्शाभावस्यान्तरस्या
यापिष्यते यकारस्य चत्वात्किंप्रयते इति तस्मात्सिद्धत्वान्न दोषः ॥ ॥ चौ भाष्ये नरंगस्य कार्यस्य प्रतिषेधो क्तिचोदपित्वात्ताप
के तत तसिद्धिरुक्ता किमर्थं तदित्याशंक्याह दृष्याचेति ॥ ॥ इति नागयणीये श्रीमहाभाष्यप्रदीपविवरणे षष्ठस्याध्यायस्य तृतीये
पादे तृतीयमाह्निकं ॥ ॥ पादश्च समाप्तः ॥ ॥ अंगस्य ननु प्रत्यय इत्यप्रत्ययादीनामनधिकारादिति त्यदादावधिविशेषप्रश्ने
भिसंधिरित्याशंक्याह अवधीति अन्यत्र लक्षणे सिद्ध्यादिनापमाणेनावधिविशेषनिर्णयसिद्धेः इहतु किमाध्यायपरिसमा
माप्तेरयमधिकारः उत्तरमागम्यासविकारम्प इति संदेहेन निर्णायकवातप्यादिधं प्रमाणमनुपश्यामहेत्याशयेनप्रश्न इत्यर्थः सिद्ध

वि
१०८
108

ञ्णिति आशयमाह इत्ताइतियद्यपीत्वतपसेलक्ष्यसिद्धिः तथापिगौरवप्रसंगात सनाग्नीकर्तुमुचितइत्याशयेनेतरस्यप्रश्नइतरोऽस्मि
न्निति आध्यायपरिसमाप्तेरंगाधिकारगुणोपदलुकोरित्यत्रतदधिकारादंगाधिकारविहितेकार्यविषयेप्रत्ययलक्षणप्रतिषे
धविषयस्यादितिलुकिसतियदिविधीयमानोगुणोनस्यादितिलुग्ग्रहणंकर्त्तव्यंजायतइतिदोषः तदाहनलुमतेतिक्रिय
तेत्यासतएवेतिपरिहारवादिनआशयमत्रैवदर्शयतितिलुमतेतित्रभयथतिपरसूत्रेणान्यथेः तस्मात्ससांतरेपिलुग्ग्रहणास्य
कर्त्तव्यात्वात्तगौरवदोषप्रसंगइत्याशयः वव्रश्चेत्यत्रपूर्वस्यसंप्रसारणात्पूर्वमुरदत्वप्रापितदर्शयितुमत्रक्रियामाह व्रश्चतीति
उभयेषांग्रहणाश्चेतिप्रकृतत्वादेवमेवेषामभ्यासस्यसंप्रसारणमितिद्वउभयेषांग्रहणंपुनर्विधानार्थंसत्यस्यापिहलादिशे
षस्यबाधनार्थंसंपद्यतइत्यर्थः पाक्षिकोमतंत्वयोजनंमुक्त्वाभ्यंतत्युतिपादयितुमाह तत्रपंदेतिप्रतिषेधवचनादितियद्यपूर्वस्यप्रथमसं
संप्रसारणस्याततदानिर्हेतस्यप्रतिषेधवचनमनर्थकंस्यात्इतितत्तसामर्थ्यात्परस्यप्रथमसंप्रसारणंभवतीत्यनुमीयतइत्यर्थः

रा०म०
१०८

पदात्त्विति संप्रमाणप्रदेन संप्रमाणभवीलसितेइत्यपपन्नः वृत्तेश्चेत्यत्रप्रयोजनमितिस्थानिवद्भावानेपक्षणात्कुशेत्रापम
परिहाराउक्तः कस्य वाचोद्यस्येत्यत्राह सत्वादिति इदत्त्विति प्रोटवादितागाधिकारस्यप्रयोजनांतरत्वेन कथितइत्यर्थः पूर्वोक्तमेवतु
समभीचीनंप्रयोजनमितिभावः ननुकोद्यन्तरामावातसंदेहापोगात किंपुनरियमितिप्रश्नानुपपत्तिरित्याशंक्याह पदांगस्येतिसूरितेना
धिकारइत्यत्रहोपसोशद्वाधिकारोप्याधिकारश्चतितत्रप्रयमेपसेष्यानषष्ठीयोगः द्वितीयेतुतत्संभवः तत्रकस्यपसस्येत्ययद्दाणमितिप्र
श्नोपपत्तिरित्यर्थः अचाप्यंदर्शीयइतिनत्वाचाप्यएवदृयत्वादस्यपदस्य अत्रविभक्तिविपरिणामप्रमाणाभावात्तेनेष्टंनसिध्यतीत्येतत
प्रतिपादयितुंश्लोकरपति नचेति संबंधान्यथानुपपत्तिः प्रमाणस्यादितिनस्यादइदत्त्वितिभाष्येकारान्नातपरस्येतिपाठमाश्रित्यचोद
प्रतिपद्येपमिति पदांगस्येतिनसंबंधव्यतइत्यर्थः तेनदमदसोरितियद्यपितदन्तविध्यभावेपिदशादेस्यइत्यलोपेकृते अभिःशइति स्थिते
मामिसद्भावातप्रतिषेधउपपन्नः तथाप्यदसोनुपपन्नः अकोरितिप्रतिषेधयप्युदाहरणोप्ययुक्तः इतितदन्यथानुपपत्त्यातदन्तविधिर्ज्ञा

७

बि० १०८ 109

नप्लेतस्याणौरांङेरित्यादौ भिसद्भावेनिर्दिष्टेऽपि ज्ञापकः इत्यर्थः क्वचित्कार्यादिति अस्मिन्नपाठे तदन्तविध्यभावेप्यकारान्तपरस्य भिसस्त्र
प्रमाणत्वान्तत्रास्यापि भिसादेशस्य संगइतिभाष्यार्थः अप्रसिद्धत्वाद्व्याचष्टे भिस्सेति अगस्यानिमित्तमिति अन्यथा कुम्भेठइत्या
दावुतिप्रसंगस्यात् षष्ठीस्थानेयोगत्वंत्रासार्थस्याविचारितत्वात् तगतार्थत्वमाशंक्य परिहरति ननु चेत्यादि स्यादिना गोए इत्येषति षष्ठी
स्थानेयोगत्वंतिनियमात्संबंधान्तराणां निवर्तनात् सिद्धत्वादिति परिहारः पूर्वोक्तदोषद्वयस्याधारणाऽक्त इति भ्रान्त्या वर्त्तयति अ
घनाबदिति कथं पुनरंगभत्वयपसंज्ञयोः परस्परापेक्षत्वत्रादि भत्वयोरन्यत्वादिति एवमुक्तेऽर्थे यः फलितः तं दर्शयति तेनेति इतरा
त्रादिसंदिग्धसंदिग्ध संज्ञात्वात् षष्ठीस्थानेयोगत्वंतिनियमात्संबंधान्तराणामनिवृत्तेर्दोष एवेति पृष्ठीत्यादि इतरात्विति संबंधेपा षष्ठी
तत्स्थानात्स्यायनिर्देशाः पादस्वरूपमात्रमर्थं निरपेक्षमेव बाधिकीयत इति वार्त्तिकार्थं हृदि निधायाभिप्रायं दर्शयति अयं भाव इति
पत्रविशिष्ट एवेति अंतास्मिन्नंगमस्पृष्ट्वा नित्यादौ निमित्तनिमित्तिभाव एव प्रसंभवति नान्यः उद्दपधायागादि इत्यादावयवावयविभाव एवा

पाम० १०८

त्रानियमप्रसंगाभावान्नियमार्थेपरिभाषानोपतिष्ठ इत्यर्थः यत्रत्विति ष्ठेनेऽजेइत्यादौ संबंधेसंबंधसामान्येषष्ठीतस्यानिर्देशइत्या
र्थोभिकारण्यस्त्वेपिपरिहारत्वेनवार्त्तिकंयोजयतितत्रसंबंधसामान्यइतिनन्वर्थाधिकाधिकारपक्षेषष्ठीस्थानइतिपरिभाषोपस्थानात
स्थानेसंबंधएवषष्ठीपुनःकतांशकाद्ह अधिकारस्येति अधिकारपरिभाषयोरुभयोरपिपाराप्यात गुणत्वात परस्परेणासंबंधात्तत्पारि
भाषात्रनोपतिष्ठेत ननुपरिभाषानुपस्थानेपिसंबंधविशेषषष्ठीप्रकल्पनमेवादिति तत्राह वस्तुगतीति आसप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरिति
रुत्तरपणाभावः तेषांसंबंधाशेषत्वेनक्रियमाणायमधिकारस्यवानुग्रहायसंबंधसामान्यमुपादायप्रवर्त्ततेसंबंधोत्तरतोपतिष्ठमानः
संबंधिविशेषपर्यालोचनयातत्रतयोग्यसंबंधविशेषपर्यवस्यतितिपर्याप्तस्यात्तत्रविशेषपर्यवसानंतथात्रापिस्यादितिचेतनेत्याह
इहत्वितिपदेसंपसंबंधसामान्येषष्ठीकल्पमुत्तरस्यविशेषमपगमयेतइत्याशंक्यसामान्यसर्वविशेषाणामत्रभावान्न्यायदोषइत्याश
येनलोकस्यव्यवहारदृष्टत्वेनदर्शयतितपतोपयेतिविशेषाणांक्रमनिमित्तत्वामितिपुत्रइत्यनेनसंबंधमानाजन्यजनकभावगम

वि० यंतिणिरित्यनेनत्ववयवावयविभावं केवलमित्यनेन तस्य स्वामिभावः उक्तमर्थं निगमयति तत्रषाद स्वरूपमिति ततश्चोक्तदोषाभाव
संबंध इत्याह तत्राणस्येति ननु उक्तं न तावयेनावयवषष्ठ्यादीनामपि सिद्धत्वात मध्ये यमसंगत इत्यत्राह इतरोयं पूर्वोक्तमिति स्वा
नेमेवं ब्रूवते इति सर्वत्र संबंधान्तराक्रान्तत्वात ननु मध्ये संगोष्ठ्यां वापूर्वन हि विधस्यापि संबंधरूपत्वेनाप्तीति किमुच्यते स्थानमपि
संबंध एवेति तत्राह स्वसंबंधनिमित्तत्वादिति निमित्तनिमित्तिनारोगदोषचारादिषु मुक्तिरित्यर्थः सामर्थ्याद्धि षष्ठ्यर्थविभागाव
स्थानं स्मारयति अदुपधाया इति संबंधविशेषेति षष्ठ्यादिं तेज्जे इत्यादौ अर्थाध्यग्रहणाति एतच्चेतरत्रापि विभविष्यतीत्यत्रा
गस्य समस्य षष्ठ्यर्थप्रकारमुपयोगं दर्शयति भेदलक्षण इत्यत्र इति एकास्य शब्दस्याभ्यस्य पाप्यत्वायोगादित्त दाह्वतिस्याप अश्रीपते तत्रैकोद
त्विविशेषणत्वादवयवावयविभावं गमयति अपरस्त्व समासेऽगोनविशेष्यस्तद्दीर्घस्य काप्यत्वेन निर्देशात्स्थानसंबंधतत
श्चायं वान्यार्थं संपद्यते इत्याह अंगावयवादिति इग्विशेषणस्या इग्रहणस्य भाष्यप्रयोजनमुक्तं इतरस्योपयोगं दर्शयन्निदिव्याति

संप्रसारणान्तेति आभावपक्षे बाधकत्वं नन्वस्य संप्रसारणस्य दीर्घ इति विज्ञायमाने व्यधतोरन इत्यस्मात् क्विपि यदी ज्यादिना संप्रसा
रणे विहृद इत्यादावपि दीर्घः स्यात् वेत्त इति अत्रोपसर्गस्य गस्येरपि संयोगावयवत्वाभावात् दीर्घाभावः कृमिणामित्यादौ प्रत्ययसमुदा
यस्याप्रत्ययत्वात्तत्र तदपेक्षं पूर्वसंयोगात्वमिति न प्रत्ययापेक्षया गत्वेपि दीर्घत्वं न भवतीत्येतद् दर्शयितुमाह कृमयो स्यामिति मानुबंध
क इति षाणुदान इत्युकारानुबंधयुक्तत्वात् अत्रागनगमामित्यत्रास संयोगाधिकारो दधिसेतोरित्यादावेव दीर्घ स्यात् ननु विविषतीत्या
दाविति भाष्याशायं दर्शयति धातोश्चाव्यभिचारीति प्रत्ययस्य विशिष्टकत्वात् लोपे व्यभिचारी न कार इति तस्य ग्रहणाभावः नन्वत्र वि
षेयतातद् प्रवृत्तत्वात् पुनः प्रवृत्त्ययोगात् कथं निपातयोस्तातदर्शं प्रसंगस्यादित्यत्राचिमति व्यक्तातिव्यक्तिपरत्वे प्रतिलक्षा
लक्षणभेदात् प्रत्ययपोस्त्वो हतेऽपि तातदिनिपातयोर्लक्षणान्तरेण पुनः प्रवृत्तिरविरुद्धा इत्यर्थः नन्वेवमप्येकस्याम् आकृतौ तत्र च
रितः प्रयोगेन द्वितीयस्यास्तृतीयस्याश्च भवतीति न्यायादभावोपत्तौ आभाव एव स्यात् लुकुन्न तातदिस्यास्त कव्यास्मान्यायस्सत्वार्थे

२

वि०
११८
।।।

त्रिकत्वाभावात्तरन्नाश्रयोत्ताततद्यसक्तिरनिवार्यत्वात्समयेनाह अभावोपक्रमेपितात्तरस्य संगइतिएतद्देवोपपादयंद्यतितत्पाचेतिसवे
स्यद्देइत्यत्रपूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनइत्यस्यप्रयोजनत्वेनैततभाष्यकृतावक्ष्यते विभाषितोपातिदूदेहत्सूचिविदितेवाद्रूढेतिघत्वढ
त्वमाप्नुतः द्विर्वचनवतत्रद्विर्वचनेकर्त्तव्ये पूर्वत्रासिद्धमितिघत्वढत्वयोरसिद्धत्वात्पूर्वंघनस्यात्तयश्चादिकल्पप्रवर्त्तमानेयदा
पश्चाद्ढत्वंतदापूर्वत्रापिढत्वमेवइतिनियमेदत्वभावात्घत्वमपिकदाचित्स्यात्एवंपरत्रघत्वपूर्वत्रढत्वमपिस्यादितिद्रोग्धादो
ढादोढाद्रोग्धेनेनिष्टस्यात्इतिपूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनइतिवक्तव्यंततश्चपरत्वात्घत्वादिषुकृतेषुद्रोग्धदोग्धशादयोसपन्न
पोद्विर्वचनेसतीष्टरूपसिद्धिःएतच्चोक्तन्यायाश्रवेयणानप्रयोजनस्यात्पूर्वंद्विर्वचनेपिढत्वोपक्रमेढत्वोघत्वोपक्रमेचत्वमितिति
पमत्वाभावात्तस्मादस्यन्यायस्यानाश्रयणात्तान्तरस्यसंगइदोन्नमाश्रितः इत्यापिः सार्वधातुकोपलोपस्य अधिकारेनपेक्ष्यमाणा
इतिपदानेमुगित्यत्रतुदादिभ्यसार्वधातुकइत्यसार्वधातुकइत्यनुवर्त्ततइतिपक्षात्तदातुनदोषः अन्ननुहन्तिपक्षमास्मिसदो

राम०
११८

घात्वभावनमित्यर्थः प्रत्ययइत्यादाविति प्रतिपूर्वादिना हारविकृते प्रतिरूडइतिस्थिते तरंगत्वात्प्राप्तसवर्णदीर्घबाधित्वागुणाभ
वति ततोपाणादेपोरूपसिद्धिः अत्र तुलासाणिकत्वादिति अन्यार्थ्येगाधिकरणावसकर्त्तेव्येलरूणप्रतिपदोक्तपरिभाषा
नाश्रयणाच्छायवंभवतीत्याशयेनेतदुदाहृतं इत्याशयः एवमुत्तरत्रापिद्रष्टव्यं अर्थेवतग्रहइतियन्नुसमर्गणादिनोक्तसप
रिहारस्याव्यापकत्वात्सामान्तराश्रयेणपरिहारान्तरोक्तिरितिप्रतिपादयितुमाह अथैवंपरिहारइतियत्रेतुसमभवतितत्यदर्शे
नायापादत्तत्रेतिनप्रत्ययइतिप्रत्ययसमुदायस्याप्रत्ययत्वात्सनोप्रत्ययत्वादितिनन्वनर्थकत्वात्तअधाटोस्त्वितिसोपसर्गस्यार्थ
वत्वात्प्रत्ययग्रहणपरिभाषायाअसंभवाच्चरूपद्परो अवि श्र।धात्वित्यत्रासंगग्रहणप्रत्ययस्यासन्निधानादचीत्यस्यावि
षेषणत्वेयोगात्तदादिविध्यभावादविपात्तइपद्धवदस्यामाव्यंततस्थवर्णस्यनिमित्तत्वादनर्थकत्वादप्रत्ययत्वाच्चपरिभाषा।
हृपानुपस्थानमित्यर्थः एतदेवोपपादयति परेपेक इति आमेमप्रत्ययस्येत्यअप्रत्ययेहेतुनुकारणस्येति एतच्चेतिपस्मात

१०

वि० प्रत्ययविधौ स्मदादौ त्यको योगः प्रत्यये परतः पूर्वस्य कार्यविधाने स्मान्नत्वो विधीयते तत्तदादिपाद्रूपगृह्यत इत्यर्थः ततो गमितियस्मात

११२ प्रत्ययविधिस्तदादौ त्यनुवर्त्तते तत्र दन्तस्येति यथा अप्रत्यय इति प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधः दृत्स्यपांतस्य भवति अत्रन्यासान्तराश्रयेनांगाधि

112 कारस्यफलप्रत्याख्यानं कृतं तद्धि मृष्यमाणमाभासतामापद्यत इति शिष्येनुद्दिनुशंकामित्यापायेन दूषणं येप्रन्त्येलौ भाष्यकृता दर्शित इ

ति द्रष्टव्यमित्याह अंगाधिकारेति नार्किंचितप्रयोजनमिति अन्त्लाम्नामम्पा द्वाधवाभावात प्रत्युत्तरणश्चाधिकारात गौरवमेव संबंधाद्नुप

पाद इति विभक्तिविपरिणामोप्यशक्यः आश्रयितुं प्रमाणाभावदुत्तरार्थत्वाद्‌पस्थान प्रनान्तरीयकत्वात अतः संबंधोपपादनंतु अकारमि

त्यर्थः तस्मादंगाधिकार एव कर्त्तव्य इति भाष्यकारस्य गूढोभिसंधिः॥ ॥हलः ननुहुलोपपूर्वस्य दीर्घोणाइत्यतोण्‌हनादिनुवर्त्तनात पूर्व

णाणकारोणा प्रत्याहारग्रहणात तृतीय इत्यत्रेत्रसंप्रसारणाच्चेति विहितस्य अकारस्य संप्रसारणस्यानभविष्यतीत्यत आह अण्ग्रहणमिति

इकारो विशेष्यत इति विरोधाभावात ततश्चविंधिरभावदिहानाय ग्रहणानुवृत्तिनुपपन्ननुचावित्यत्राणो ग्रहणमनुवर्तते ताऽग्रहणनिवृ पाम०

१९२

त्रेतामिति तत्राह यण्भ्यो ऽकृद् इति पञ्चम्यापूर्वेत दृष्टतयोन्तात्राप्या अपितु मुचितगित्यर्थः एवमपि न्यसापेमाह केवलेतितत्रिवृत्ताविति दीर्घेऽक्र
त्याच श्वेत्युपस्थानात् ऽजन्तस्याङ्गदीर्घविधानात् अप्रयुक्तेल क्षणानुसारेणादुष्टस्यामिदाख्यार्थे दर्शयति माभूदिति पूर्वेत्रापरितोषात् पक्षान्तरे
क्षिप्त्याह अप्याजादिति चाविर्भवेत्ति आगांदनानुवृत्तेरिहाप्यत्वाभावेऽप्यत्राप्यननुवृत्तिरित्युक्ता अपितु मिपित्यर्थः ॥ नामि न तु समासे मतका
रग्रहणानित्यत्वात् तदेव दीर्घे कृते ह्रस्वान्तस्य विधीयमानो नुण्नोदित्यत आह नुट्दीर्घयोरिति अव्यवधायकत्वादिति नुटश्चागमभक्तत्वात् ततश्च
ग्रहणेन ग्रहणान्न ग्रहणात् नामि दीर्घ इति स्वीकारे ह्रस्वोपलक्षणं व्याचष्टे योयमिति नत्वनवकाशत्वादिति सावकाशयोर्हि विप्रतिषेध इत्युक्तं तत्रो
गमत्ययपर्ययोरिति विरोधमात्रमपि विप्रतिषेधशब्दवाच्यत्वादत्रापरत्वेन व्यवस्थोक्ता तद्विप्रतिषेधसूत्रे वार्त्तिककारेण विप्रतिषेधलक्षणमुक्तम
पुक्तमित्यत्राह वाक्यकारेणानुसंभवमात्रमिति सावकाशयोर्विप्रतिषेधः प्रायेण संभवतीत्याशयेनोक्तमित्यर्थः पुनः प्रसङ्गविज्ञानमप्यत्राव
श्यमाश्रयणीयमिति दर्शयति तत्रेति ननु नित्यस्याप्यनवकाशो बाधकः इत्यत आह सावकाशत्वमाहेति सगणामिति ननु वचनेनापि कृता

११

वि
११३
113

त्ताद्विधीयमानो नुट् दीर्घे कृते न स्यादित्यत आह भूतपूर्वेति मुख्यासंभवे गौणग्रहणात् वचनाद्यत्र तन्नास्तीत्यत आह कष्टोपाध्याहारेणापो
जयति वचनात्तस्मादिति तत्र वचनस्यावकाश इति शेष इत्याह तत्र वचनस्येति अन्यथानुनधाप इति मात्रालाघवात् प्रतिपत्तिलाघवा
च्च वचशास्त्रस्थैर्थं इति न स्यमुच्चये इहार्थत्वस्य निराकृतत्वात् एवमुत्तरार्थे सनुट्यग्रहणं वृषपर्कर्तव्य इहार्थत्वपि केचिदाहुः त्र्याष्टिनामित्या
दौ कृते न हि अस्य अं इति स्थिते भूतपूर्वे कृस्वान्तमिति नुट् स्यात् ततश्च नोपधाया इति दीर्घत्वे नलोपे च अस्थानामिति स्यात् कथापादस्यालो
पे कृतेपि हि पदामित्यादौ प्रसंगः एवं पदन्तोमासेत्यत्र यद्ध्रस्वान्तस्यादेशाः तेष्वपि इति भूतपूर्वगत्याश्रयणास्यातिव्यापकत्वादिहार्थत्वाप्या
स्थेयमिति॥ ॥ इन्हन् उपधालक्षणस्य दीर्घस्य प्राप्तिरर्थापि तु माह वृत्रं हतवानिति नन्वनेन सूत्रेण नियमविधानादुभयोरपि दीर्घयोर्नि
वृत्तिसिद्धा इति किं प्रतिषेधवचनेनेत्यत आह तत्र सर्वनामस्थान इति परिसर्वनामस्थाने सर्वनामलक्षणस्य दीर्घस्य प्रकृतत्वात् निवृत्ति
नैतरस्येत्युघतत् हि नियमविधानमनर्थकमेव स्यादित्युभयोरपि निवृत्तिसिद्धिरित्यर्थः दोषान्तरमपि दर्शयति सर्वत्र चेति क्विमात्रनिमित्तत्वा

राम:
११३

दंतरंगत्वात्तच्च भस्य अल्लोपं बाधित्वा सर्वत्र दीर्घः स्यात् अल्लोपस्तु भसंज्ञाविषये विधीयमानो विभक्त्याद्यपेक्षत्वात्तद्बहिरंगः ननु पूर्ववादि
नापि वृत्रहणावित्यादावुभयोर्दीर्घयोर्निवृत्तिरिष्टा इति वृत्रहाणौ त्यवोदाहृत्यैव्यमित्याशंक्य परिहारमाह दिनोवचनं वृत्रहणौ वृत्रहाण इति निय
मवचनादिति इत्याद्दृस्वत्व इति वृषणार्थमिति चोदकं दूषयितुमित्यर्थः वाक्यशेषध्याहारेणायोजयति अत्र चेदिति दीर्घविधिरित्यादि।
पशोकास्य विधितापमा हयोगविभाग इति एकेन योगेनानियमद्वयस्यालाभात् इति शासदेशोपीति सूत्रादेशासे मे संसुट्य द्व शौनेव संग्रहाणाम
देशाये हृणामुपलक्षणाफलं इति पाठे दीर्घतावित्ति सुदीतीतितय इति शासदेतावित्यर्थः तत्र स्थायमर्थः शौ पर इन्हन्पूषार्यम्णां शास्त्रेपइनादीनां दीर्घवि
विधिः ते विनियमात् तस्यानियमं कृत्वाक्रमुटि सर्वनामस्थाने सुपाङ्गितः ततः किं कर्तव्यश्सौनियमं पुनर्विदध्यात् एवकारो भिन्नक्रमनः
नेत्यस्यानत्र द्रष्टव्यः इन्हन्पूषार्यम्णामित्येको योगः अत्र सर्वनामस्थान इति वर्त्तते इन्नादीनां सर्वनामस्थान एव दीर्घो भव
तीत्यर्थः अत्र हन एवोपयोगः इतरेषां द्वहाणामुच्चारणं तत्समाविति द्वितीयो योगः सर्वनामस्थानेपि सौ एव नान्यत्रेति एवमतिपदि

वि॰ घेसंपद्यते तद्रूपापत्तिश्रुणाद्धनीति तथेति योगद्वये सतीति इति अतएवोक्ताः अस्माचार्य्यस्य श्रुणाद्धनीत्येतन्नैवदुष्यतदीर्घप्रसंगदो

११४ षोनभवतीत्यर्थः सोचेति सूत्रे विश्वप्यमिति पूर्वेण नियमेन सोदीर्घस्यानिवर्त्तनादप्राप्तत्वात्कथं तद्दीर्भाष्ये सोचेत्यस्यापीनि

114 यमार्थत्वमुक्तमित्यत आह यदात्विति एवमपि वाक्यद्वयेनानियमद्वयकथनमयुक्तमित्याह भाष्यकारस्त्विति एकवाक्यतया यो

गपद्येनापेक्षामाश्रित्यैवनियमः तं विस्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं वाक्यभेदेन कर्माश्रित्य विहितवानित्यर्थः संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेद

श्चेनेष्यत इति न्यायाद्वाक्यभेदमतिपत्तिगौरवप्रसंगात तत्परिहारार्थं कस्मिन्नेव योगपरिहारं वक्तुं द्वितीयस्योक्तरस्याह एवंयो

गेति अविशेषइतिव्याचष्टे अनाश्रितेति अपेक्षेत इति यथालोके आकांक्षावशात् सन्निहितस्य संबन्धः तद्वदत्रापिस्या

दित्यर्थः एवंसतीति कथं प्रकृतदोषनिवृत्तिःस्यादिति तमप्रकारं स्फोरयति सर्वनामसूत्थानत्वमिति विशेषणानाश्रवणादिति प

त्ययत्वमात्राश्रयेणानियमात्तत्सर्वेषु प्रत्ययान्तरे दीर्घनिवृत्तिःस्यादित्यर्थः पीदाद्यवादिन अपायमाह इदंयदीति नियमहेतु

राम॰ ११४

कान्यनिवृत्तिलक्षणो बाधः परिवाद्यविशेषण आश्रीयते तत्र दीर्घप्रसंगाभावात् अन्यथा पन्नत्वेनाश्रीयत इत्यर्थः तत्रोपधाया इत्यनुवर्त्ते
नादुपधालक्षणस्यैव दीर्घस्य नियमेन व्यावृत्तिः क्रियत इत्यजंतलक्षणो दीर्घः प्रवर्त्तत एवेत्याह तत्रेति हन्तिधीतिपाठमाश्रित्य व्या
ख्येये इतेप्य इति हंतेः संबंधि यो पकारः तस्मात्परः श्रूयमाण इत्यर्थः अयमर्थः दीर्घविधेरिति निर्द्धारणे षष्ठी जातावेकवचनेनोप
धाग्रहणेनोपधालक्षणो दीर्घत्वमुच्यते दीर्घविधिनामधेयोपधालक्षणस्य दीर्घस्य नियमाधिकारे यो दीर्घो जातलक्षणस्तत्र न दी
र्घ इति केचित्तु हन्तेति इतहे शिष्याः शृणुत इति शिष्यानभिमुखीकृत्य तमुक्तं अत एवमास्मिन् पूर्वं कथितः ज्वावपीति ज्वोवेति दीर्घस्या
पि नियमेन व्यावृत्तिरित्यर्थः तृतीयपरिहारं सगमयति एकस्मिन्नेवाति द्वितीयपरिहारे प्रकरणवशात् प्राप्तस्य सर्वनामस्थाने यद्
ण्णस्य निवृत्तिः प्रसंग इति प्रकरणानुरोधेन पादपरिहृत्य पाके पुनः तदिदं तदेव कुर्वक्तुमुचितमिति विमृश्यायमपरिहार उक्त इत्यर्थः अपिशब्दो
भिन्नक्रम इति पाठक्रमाद् अर्थक्रमो बलीयानिति न्यायात् अत एवाकांक्ष्यः तृतीयः पक्षो नातरस्तथा तत्कः पृथिव्यत्रापि सर्वनामोपलक्षणम्।

वि

११५

115

अनवकाशा इति हेतुगर्भं विशेषणम् सुटि सर्वनामस्थाने प्रकृते प्रकरणान्तरेपि न्नुमागमो यतो नवकाशो न नियमः ततोप्रकृतस्यनतुनासिकादी
र्घेस्यपुरुषेव्याहृत्तो कर्त्तव्यायामपिप्रवर्त्ततेकथमनवकाशत्वमित्यत्रहेतुकथनंयस्मादौतिभिशाह्येदेनोएतदुपपादयति इदं हि विधमि
तितत्रतुल्यजातीयेतिसर्वनपुंसकसंबंधित्वादितादीनांनपुंसकगम्यतेनचनपुंसकानामिनादीनांवाशोस्यन सर्वनामस्थानमस्तीर
तिनियमेवाव्यायस्यकिंचित्रसंभवतीत्यर्थः एवतात्पर्यमनुक्त्वाशाकस्यान्तराद्योजयति यस्य नपुंसकस्येति नियतव्यमितिविनिय
मेसाधुविनियम्यंइतितद्वितीतोविनियम्यशब्दः ननुकृदन्तः तत्वाद्विविनियम्यमितिस्यात् अनुपसर्गयदिविधानात सोपसर्गात्यतस्मा
मतस्मानियमस्यतव्यमित्यर्थः कथंपुनमासंउक्तमथ्यस्पष्टिकरोति एतदुक्तमितिउभयमप्यविशेषादिति श्रुतिशपितात्रनियमः
इतितद्वितीयोनोलिङ्गप्रकरणाद्योरविशेषात्तबाधस्यार्थः अत्रापिपसेउपधायाइत्यनुनादुपधालक्षणास्यैवदीर्घस्यानिवृत्तिरिज
न्तलक्षणादीर्घोभत्येवेतिसपुंसुस्येइतितराह सर्वामिहस्मिन्निति ॥ ॥ अत्वस अन्यासेतिनित्वसंतेपिदोषप्रसंगंनुपतिदाह अ

रामं॰

त्वन्नेतिकार्यमनुबंधकार्यकपरिभाषया अत्रप्रवृत्तिःस्यानुबंधकग्रहणादित्यर्थः कथंवार्त्तिककृत आशायंर्योपति उकारस्येति
तदिदं भाष्यकृतातस्याः परिभाषाया अप्राप्तिः कथमुक्तमित्याशंक्यतदाशयमाह भाष्यकारास्त्विति सामर्थ्यादवधारणगर्भो वकु
श्रीदिरित्यादसएवेति पथ्यासमपर्णादित्यादीवीप्सादेर्ध्वविनाभावाएवमत्रावधारणस्येतिभावः एवमत्रदनुबंधकस्येतिव्याख्येयमित्या
दस चात्यस्येति तेनेकानुबंधकग्रहणेन व्यनुबंधकस्येत्याद्यर्थसिद्धिः कृवेतोरपीति भवतुइत्यादेरेकग्रहणस्यातत्तेनन तज्यलस्यणार
त्पद्यप्यनुत्तरादिषु नभिधानात तवट् श्रीदिर्निभवतीति स्थापितंतत्याप्यनेकात्ता अनुबंधाइतिपक्षे संबंधात्तराम्भवाद्धनसाम
र्थ्यादात्तस्य लक्षणासंबंध आश्रीयत इति भावः नन्वत्र तत्रानुबंधानामुपदेशएवलुप्तत्वात कार्यप्राप्तिवेलायामसन्निधानात्तत्क
लोपस्थापिततानामेव विशेषकत्वमितिसिद्धांतः इतिलोपानप्रयोजकइत्याशंक्याशयमाह अयमेवेति कार्यापारएवेति अननुबंध
कादिशब्दामत्यपस्यानुपदार्थत्वेनाश्रयणात युक्तत्वेनभाष्ये योजयति श्रूयमाणस्येति यद्येव तर्हि दृत्यादिचोदयवादिनत्त्रा

वि०

पायमाह इतरास्त्विति ननु भूतपूर्वगत्या प्रयोगो तुवृत्तेमपि नात्यन्तमेवेत्याशंक्याशयमाह इतरत्त्वभेदकत्वेनेति अत्राशयमजानतः

प्रश्नोऽपर्यवेत्यादि इति तत्राह इतरास्त्विति अभिप्रायमप्रकाशयितुमेवं तद्धि आश्रीयमाणा इति इत्याह इतराभेदकत्वेनेति न सिध्यती

त्यादि भाष्यस्यात्पर्यमाह इतरास्त्विति न त्वननुबन्धकस्य ग्रहणापि द्ध शास्त्रे प्रयोगान्यादौ रूपस्यैव ग्रहणमिति सानुबन्धकोऽपीति विशेषणम

पुनरुक्तमित्यात आह सानुबन्धकेति नान्तरस्येत्यादिना लौकिकग्रहणस्यत्वतः प्राप्तत्वमुक्तं तत्र हेतुमाह अव्यभिचारादिति शा

स्त्रीयस्य तु रूपलोपादनादेशादिना चव्यभिचारि लौकिकं तु नियतमिति तत्संभवे तस्यैव ग्रहणं न्याय्यमित्यर्थः किं पुनस्तदनुबन्धकपरि

भाषायाः प्रयोजनमित्यत्राह इस्वास्त्विति वामदेवाद्ड्यड्याविति विहितस्य स्यतास्त्विति पाठा न पुनरुक्तप्रयत्नोऽस्यान्तदर्थः इत्यत्रतो हि तग्रहणा

नुवृत्तेनात तद्धितयोरेव प्रयतोर्ग्रहणात्तदनुबन्धकपरिभाषया निवृत्तिरिति तेनावामदेव्यमित्यत्र न भवति स्य परत्वस्यान्तरपदा।

ग्र०

स्यविधौमान पत्नोदात्तत्वेन भवति अपि तु अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेव स्यस्य पोऽस्ति न ग्रहणमवानयोः परिभाषयोर्ज्ञापकं तत्र

चरिष्यानंतिमत्रभाष्यं आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत एते परिभाषे इति पदं पंचामदेवापत्याविति यपत्तोधितौ करोतीति तिन नुकारा

न्तरागो कथमिष्टसिद्धिरित्यत्राह तत्राणूदत्स्यति इत्यत्रैवेति ननु भुक्तवानित्यादौ प्रकृतमुपसंहरति तस्मादिति अन्यत्विति अन्य

त्वितिसत्ककारणापमनुनंधानाः अस्यैवेति केवलस्य चान्तोरभावात समुदायस्यात त्स्लोपान्नतदेकदेशस्य सर्वस्य दीर्घसिद्धिरित्य

र्थः सामर्थ्यल -- इति केवलयोरत्वसोरभावात सामर्थ्यात्तदविधिसिद्धः इत्यातित्रिच्यमानमत्तवचनमत्वचत्तमात्रस्य ग्रहणार्थ

विज्ञापत इति मनुपोस्मनुपस्थदीर्घसिद्धिरित्यर्थः अज्ञानन इदंगमेरिति विशेषणस्योपयोगं दर्शयितुमाह इहवदद्धवइति वार्त्तिकार

द्रुग्रहणादिणिगादेशस्य दीर्घणाभवतीवतिप्रतीतिस्यात तन्निराकरणाय ह इणइति अत्र प्रमाणमाह तथा चेति आतणोपदबंध

भावइतिभावकर्मणोरात्णापदेसतिगमोरिठपरस्मैपदेष्विति विहितइति भवतितनमतिफलादौ विहितो दीर्घोभवतीत्यर्थः सक

र्मकत्वादितिसमोगमृच्छित्यत्राकर्मकादिति वर्त्ततेतेन नमननादपि पूर्ववत सनइत्यादिनेपदसकर्मकाणाभवतीतियास्मैपदमे

वि० वमवत्यर्थः वर्णो व्यत्ययेनेतिष्यत्ययो वहुलमित्यनेन तत्रसुक्ते वर्णागमो वर्णविकारलोपाविति इनादेशस्येति अत्रमते वर्णव्यत्ययो ना
११७ श्रपितव्यः अनेनैव दीर्घस्य सिद्धत्वात् ननु इनेरजादिदेशत्वमसिद्धमिति सकथं चाविशेष्यतइत्यत्राह गमिरेवेति संभवव्यभिचारा
117 भ्यां हि विशेषणाविशेष्यभावो भवतीत्यसंभवे विशेषणायोगः कथमपुन्यर्थे अन्नरम्य दीर्घप्राप्तिरचश्चेति परिभाषासत्त्वाभिस्यत आ
दुपधाधिकारादिति तच्छेषपन्नेइति अत्रपन्ने इद्दनिगम्योप्यान्त्यः अन्तानुपः तस्य दीर्घ इत्यर्थः स्यात पुनरज्ग्रहणात् क्रिपमा
मे एदृनिगमिभ्यामन्वो विशेषणान्न दोषः ननुच इत्यस्याप्यस्थानेपीष्टसिद्धेः कथमित्यत्राह नतच्छेष इति छो अइ नुनासिके वुन नुसिस
टित्वपि शकारापेक्षया न्वोरिति ष्ठान षष्ठीत्यवसा श्रयणीयत्वादुकारोपि विकारस्य देश एव भविष्यतीति दोषात द्भावनमपुक्तमिस
त आदन्वोरित्येकाविति प्रतिपत्तिवाक्य न्वोरिति संबंधसामान्यषष्ठी विज्ञायते प्रक्रियायामनुवाके भेदात हादेशापेक्षया अस्या गम०
नषष्ठी आगमापेक्ष यावयावयवषष्ठीति संबंधविशेषाभिव्यक्तिः स्यात यायाफलीति अत्रमुगागमः तरपेक्षपावयवषष्ठीफलेर ११७

त्वावयवो गकारः उञ्प्रत्ययः फल्गु इत्येते आदेशाः तदपेक्षया स्थानषष्ठीपादिप्रभृतीनां स्थाने पद्यादय आदेशा भवन्तीति ननु वकारान्त
स्यागमस्यास्तीति सूत्रार्थे विज्ञायमानेन गम्यादिकृत् इस्यात इति किं यत्कृपभेदाभावः इत्यत्राह अङ्गस्येति न च तस्मिन्न्यास इत्येतदेवाविशदम्
ति अकृत ओदीति ननु व्यक्तिभेदास्ति ढः कृतेचा कृता चोटि वकारव्यक्तेरेव प्राप्तत्वादित्यत आह संसर्गभेदाद्धीति भिन्नसमुदायस्यैव ला
त हकारोभिधत इत्यर्थः एकोव वकारादिति तत ऊर्ध्वजू पुरिति स्यात् ततस्तत्रेति एतस्य धत्तु तस्मिन्निति ठकारान्तो निर्दिश्यत इति तत्रैव हृद्धि स्यात् तना
स्मिन्न — त्यर्थः पीत इत्यत्रेति यावत् तस्य त्र वकारस्यो धाऊठ् इति स्थिते तत्कौ रपरत ष्ठकारस्य चत्वेयष्टकारान्तः स एव हृद्धि विधावनु
२ कृत इति प्रक्रियामाश्रीयते पतो विशेषणापेक्षिकं ण सामर्थ्यादित्यर्थः टान्तानुकारात् इति टान्तानुकारणत्वात् इटि परतो यो हृद्धि विधितस्मि
न्नित्यर्थः जट एवेति वाह औटि त्यपीतिदेव इति भावः अत्रापायमजानतः वचनमस्तिवेदान्य इति इत्याह तत्तस्य चेति तत्प्रोस्मामान्येन
ति प्रयोगस्य स्यमत्वमस्य चेत्यर्थः उभयोरपि तिहाट हृद्धिविधौ ठकारान्तस्यैव निर्देशः तत सम्प्रमीव द्वचनेन पदे सज्ञाया ज्ञापकं चत्वेव निर्देश

नुपपद्यते तत्र श्च पूर्वत्रासिद्धमिति परिभाषा पावाधकत्तेनाम तौ सत्यां तदवाधानयुक्तः न च प्रयोगस्य स्यच त्वेकात्रे युक्तं अनुवे धामुपदेशेए
वल्लुप्तत्वात प्रयोगे सन्निधानाभावात न संज्ञानामागमागतो सत्या वकुमार्गं श्रोणां वृद्धानामसंमतं तस्मादत्र भाष्यकारस्याश्रयो मन्तव्यः
ननु स्वरितत्वकरणाभ्यामधिकारस्य भावाभावयोः स्मृतत्वात प्रश्नायमयुक्तः इत्यत आह स्वरितत्वेति स्वरितत्वस्य प्रतिज्ञामात्रेन
त्वश्रूयमाणत्वेन तत्त्व प्रयोगमूलाख्यानादवगम्यत इति किमनुवृत्ता विष्टसिद्धिः आहोस्विदननुवृत्ताविति युक्तो विचारः ननु त्रलि
गतश्च हि निवृत्तिर्भविष्यति तस्मादननुवृत्ताविति निवृत्तो नुपयद्ग्रहणान्त्रकरत्वं प्रसंगत्यादौ शकारग्रहणं वषलत्वस्य विद्धत्वात निवृत्ता
वति अवृत्तो कस्मामित्यादौ पृष्ठो आभावदर्धमात्रिकस्य वकारस्य मात्रिकस्यौकारो भविष्यति किं तपरकरणेन न तत्क्रियमाणे के
दितपद्ग्रहणस्य निवृत्तिज्ञापयतीत्यर्थः अत्र क्रुदितो तस्मान्नुवृत्तो स्य ग्रहणस्य कर्तृत्वमुपपादयति इह इति प्रवेशे इति भाषातीति ए
घे नु पदेशावस्थापाधातु किल तेनचिफकारमात्रस्य पादेशेवत कारस्य श्रवणाप्रसंगः वर्णाश्रयत्वादिति शकारस्य मस्यपाये।

क्तेत्वादद्वदिहांगनन्वंतरंगमपिवार्णांबाधित्वावर्णाद्दांगमंबलीयइतिपरिभाषयांगशक्तोकारोभविष्यतीत्यत्राह वर्णादिति अंगवर्णा।
पोयुगपदितियष्याकारकाद्दत्यत्रयुगपद्दृष्ट्योः अकृत्वैवनितिनुक्ता प्रसंगोऽस्यपरिहारः नानर्थकइतिपरिभाषायांसत्यामप्यलोन्त्यस
प्रसंगमाहमनुक्केनैवेति संनिपातलक्षणासद्दानिहतामतत्तस्यार्थ्यादिरिति भाष्यापेक्षणायति अलोन्त्यमितिवाच्यतिनिवृत्त्यार्थत्वादितिवा
च्छतेः क्विचिवांच्छाविस्यातेकेवलस्यच्छकारस्यनिवृत्त्यर्थमनुक्षयदागास्यादित्यर्थः एततभाष्यहृक्तेतवपरिहरिष्यतइत्यादृवुच्यतइति
तिभाष्योक्तमनिष्ठमिहच्छविधावपि तुमर्थ्ये पामादपुच्छमितियाधानपपदयोहिलोपइति उपपदोत्पत्स्याकारस्यपाचोराकारोदे।
स्याणलोपस्त्वनुक्तसिद्धत्वान्नोक्तःपुनर्ग्रहणइतिस्थितेपिच्छभाराडेतिणिदंतस्मिन्त्रिहृवद्धावादिलोपःपुनर्विनुत्यस्मात्तत्किपणलोप
ःपुनच्छइतिमामिपदिकेतस्मात्सुद्दलघादिलोपः इतपुंमितिअयंभाष्यात्पयस्यमपुनरः प्रयोगोनदृश्यतेतस्मानत्रविषयत्वात्प्र
पयोगानाकचितप्रयोगसंभावनायांलक्षणानुसारेणसाधुत्वहस्यमितिअर्थ्येवेतिअस्मिन्नपरूपमर्थः पत्रक्काचिदपिप्रयो

मानमभवतितत्र लक्षणस्वभावानतिक्रमेणादर्हस्य अपृक्तमितिदितत्र लक्षणास्यमावः अपृक्तविषयत्वाच्छास्त्रस्य तस्मादपृक्ते लक्षणमवृत्ता
दोषात भावनसंगमितिननु शुभ्यामित्यादावुत्वस्य बाधकस्य भावनातकथनुतमाप्तिरित्यत आह अइतिननुदिवउत्वविधिदितमुतिकृतरू
पान्तरत्वात्प्राप्नोतीति पुनः प्रसंगविज्ञानोयाइत्यत्र रूपकदेशेति ननु भाष्यभानोगामवर्णानग्रहणात्किमवर्णोयद्ग्रहणातिनिषेधात
कथं दीर्घमामितिरित्यत्राह भाष्यमानोपीति तच्छ्राध्यमादीर्घस्यापीति उक्तातभेदात भेदांतरस्यापि संभवादेतापानिति नियमोक्तिरयुक्त
तिशंकते किमुच्यत इति नैचेतदिति एतच्चास्मादेव भाष्यादवसीयते ननु एनुर्योस्मावेधातुकइत्यत्र भाष्यकारोव्यस्यतिभाषायोपि पदलु
गस्तितिज्ञापनार्थं उश्च ग्रहणमिति अतः कथमत्र पदलुकुच्छांदसत्वमुक्तमित्याशंक्याह भाष्यपास्त्विति उक्तमर्थमुपपपदायति अ
न्यथेति भाष्यकारस्येति वार्त्तिककारस्य नु भाषायामपि लुदृत्तस्तीतिमतेकथं चवस्यंतद्भवनुग्रहणानार्थक्यमन्यस्याभावात यदनुग्रहे
मिति चेदासिद्धधातुकत्वात मिहमिति नुकं दित्यग्रहणास्यानत्वारंभकृतत्वात मुज्ञानत्वात किमपेक्षेनेत्यत आह कंदित्यग्रहणोति विशेष

णास्योपयोगं दर्शयति तेनेनिगादेशास्यतिरिणाकोः परस्मैपदित्वात्तङ्गं भवितपरस्मैपदं स्थितारिस्तैजादिस्थानभवतीति न तैवेषां वच्यादिनादीर्घं शा
सनस्यज्ञापकात्तकिं तर्हि अजंतानां मट्यादिवाक्यकारस्तिनापूर्वोक्ताज्ञाप्यते किं तर्हि न्यापासिद्धस्यैवाप्यस्य संपारकत्वेन ज्ञापकमुपन्यस्तमि
त्यादिमे द्रूकमनत्यादीति अदिश इदेनैकयोगत्वादिहि केगद्यते॥ ॥इति नारायणीये श्रीमहाभाष्यप्रदीपविवरणे षष्ठस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे
प्रथममाह्निकम्॥ ॥असिद्धवत् नन्वत्र वतिनिर्देशः किमर्थः अन्यत्रान्यशास्त्रप्रयोगादौ वदवत्यर्थे लात् तयथा कोऽयं पाणिनामयनमास्त
मनिदेशो असित्वत्रनिस्त्याग्रिहोत्रमास्त्यानिर्देशः क्रियतद्भूतिमीमांसायांस्थितमित्यार्थकामुतभातयवार्ककौडिन्य व्यवहृत्तिपत्तिलाघवार्थं
मेवात्रवतकरणमिति व्युत्पादयति इहकश्चिदित्तिइहाप्यसिद्धवदितिसिद्धशास्त्रनिष्पन्नवचनः न सिद्धः असिद्धः यः पुनः असिद्धोऽपि सिद्ध
कार्यं न करोतीति संततुल्यो वर्त्तते तत्रासिद्धवत् केचिदत्रव्याख्यानिनवतस्त्रत्रान्तविधपापास्त्रा अपकार्यमापणार्थं वत्कणमिस्या
द्रुः ततद्रष्टषितमुपन्यास्यति अन्वेवमिति तेनेदमनुरित्येवंतिअपिमेषिदज्ञाभिस्वजी नापितिवक्तव्यमितिलिटः कित्वादनि

सि॰ १२० 1.20

दितिसिद्धमिति न लोपः अत्र त्वाभ्यामत्लोपयोः कर्त्तव्ययोर्नलोपस्यासिद्धत्वादेकहल्मध्यगतत्वाभावान्नैत्वं न स्यान्नांवतकारेणानुस्वा
श्रयं कार्यं प्राप्नुयात भवतः सत्यमस्ति चेत्तु अत्र देशोद्देशप्रवृत्त्यार्थं न्यायः यदुनातिदेशिके कार्ये गणादिवत् अयतस्वाश्रयं कार्यं तस्य
निवृत्तिर्न भवतीति तत्त्वविनापि वर्त्तिनादिदेशमपेक्ष्य पापि भवति इति चेत्तत्त्वं त्वेत्किं न वनुपराश्रयस्य पं: अत्र च स्वाश्रयकार्ये
मांदेशिकेन विरुद्धमिति तिनप्रवर्त्तते तदस्याद्धमिद्धासिद्धयोर्चेति दोषान्तरमादकंथं चेति पादस्याश्रयमभवेत तद्विं विषयविभागोनज्ञाय
तेतस्मादन्तस्याश्रयाणां भवतीतिपुक्तमुत्पश्यामः यथैवस्याति वत्तमत्रैवत्वकारेणांकिमर्थस्याश्रयमपि पथ्यास्यादिति वतकारेणास्यास्वा
श्रापकार्यं प्राप्नुयंत्वोक्तिविरुध्यते तस्यापाकयत्राप्यतिदेशप्रायाणद्वारेणास्वाश्रयप्राप्नुयंतोक्ता ननु साधादित्याद्धस्यानिवदित्या
दौत्ववति संज्ञास्यादिति संज्ञाप्रकारेणातत्तद्विंदेहतुरित्यादौ कथं स्वाश्रयकार्यंसिद्धिरित्यत्राहश्रुतेरध्योपइति अत्र द्वितपराकर
णमास्त्ताभित्याहावाटोलोपोमाभूदिति पद्विंचेदमसिद्धत्वान्नित्यं स्यात अटोसिद्धत्वादेवलोपो न भविष्यतीति किं तपरकरणेन तताक्रिपमा

राम॰ १२०

णामसिद्धमित्वेस्याद् इति स्पर्तां ज्ञापयतीत्यर्थः अत्र सूत्रप्रयोजनस्याविरुद्धत्वान्नतज्जिज्ञासा या प्रश्नः किं तर्हि द्वितीयस्य सूत्रस्य प्रयोजन
स्यासिद्धमित्वेस्याद् इत्यादि शास्त्रस्येति तदसिद्धावपीति एविधित्वाधिस्येत्रे त्वशास्त्राव: कृतयोस्तदसिद्धत्वेपि स्यात्तु सज्ञेनाभावाज्ञाललक्ष
णाधिश्चनप्राप्नोतीति न हि देवदत्तस्य हन्तरि हते देवदत्तस्य प्रादुर्भाव इति न्यायादित्यर्थः इतर इति शास्त्रस्य व्यापकत्वेपि प्राप्नोति तथाप्यप्र
मुखित शास्त्रासिद्धत्वेच प्राप्निर्भवतीति तदेवाश्रीयते एतच्चात्र न युक्त्याघं भदे शात रए व निर्णीतत्वादिति सिद्धान्तवादिन आशय इत्य
र्थः यद्यप्युत्सर्गापवाद सामान्यविशेषौ रूढः तथाप्यत्र तत्साधर्म्यात् स्थानिनेनलक्ष्यंते स्थानिलक्षणानिमित्तपसप्तस्वभावः प्रवृत्तित
इत्यर्थमिति वार्त्तिककार्यं दर्शयति गतसर्गपवादेतेति शाप इति आद्पूर्वात् गमाल्लोपाठ्सेद् हि: शापतस्य लुङ्गे द्वरपि ता हित्वाद् नुदात्तेत्यादिना
नुनासिकलोपः गत इत्यादावसिद्धवत्त्राभमिति णाप्यते लोपाभाव भाष्यकारस्यापपि व्यतीत्याद् अवयव लोपिनामिति परत्वादि
ति शास्त्रासिद्धत्वे सत्यपि त्वशाभाव शास्त्राभ्यां सकार्यप्रयोरत्वमाद्दावयोरप्रमितत्वाद् प्रवृत्तत्वात्त्वधित्वशास्तुप्रतिस्थानिवद्भाववज्ञा

वि० पत इति तन्निबंधनं कार्यं मसिद्ध्यात् तीति मा वः ननु साधीत्यत्र शास शाभावे कृते तत सस्थानिवत् भावाज्झल साधित्वं सिद्ध इति किमसि

१२१ द्धवद्भावेनेत्यत आह अस्तिधित्वेऽच्चेति नन्वाभादित्यस्याधिकारपरिमाणावगत्यर्थे त्वादं त्रेति विषयावधारणार्थे विज्ञायते अत्र असि

121 न्नाभिप्रेकं तेय अभीपमसिद्धवदित्यधिकाराल्लभ्यते किमर्थमत्रेनेत्यत आह यथायोगमिति वार्त्तिके विवक्षितार्थमाह विप्रा इद्ध इ

तिसमानल्लक्षणा इतिसमानमेकलक्षणानिमित्तं यस्य तत्प्रतिपत्त्यर्थः कथं पुनरत्र ग्रहणेन समानाश्रयप्रतिपत्तिः उच्यते अ

नुदात्तोपदेश इत्यत्रास्मिन्नुपस्थिते तत्स्य भपर्यायो भवति अनुदात्तोपदेशादिना लोपे भक्ति मलादौ कृङिति परतः सचासिद्ध

वद्भवति कुत्र कर्त्तव्ये अत्र त्रपदाभातं त्रेति कोऽर्थः अत्र कोऽर्थमनुन्यनुनासिकलोपो भवति अत्रैव कर्तव्ये इति निमित्तभूति

पदाभिप्रेमानोतीति त्रकं नेत्यर्थ इति एव मस्तबत्रस्यं कथं तर्हि भविष्यकारेणेनैव वार्त्तिकेन व्याख्यायते इत्यत्र आह भाष्यकारोपि

तिनामि सिद्ध इति विषयविशेषनिर्देशाभावे तत्रापि न लोपस्यासिद्धत्वात् इह नेस्यात् गुणोऽसिद्ध इति नेन लभ्यते त्वात् गुणा

रामः

१२१

वतिननुशासेश्शास्त्रिधानेकिमर्थमित्यत्राहइस्मेतियथामोराजिसमः त्वावितिमकारस्यमकारान्तास्वारवाधनार्थोविधीयतेतथेहापि
त्यर्थः चक्राधीति अत्रधातुसकारस्यलोपोभवतिएवंमाधीत्यत्रापिलोपप्रसिद्धः कथंपुनरेत्वस्यलोपपवादत्वमित्यत्रतआदिस्पर्शतो
रितितेनलोपविषयइतिलोपस्थाकारस्यविधीयतइतितस्सत्वेपूर्ववाहित्वमतलोपेणएधीतिसिद्धमित्यर्थः ननुत्वममविहितलुकःपरत्वात
त्वमविहितलुकःपरत्वातभविष्यतीतिचेतनेत्याहऽत्वाच्चतिततउत्वमितिमत्ययलसोनपिनप्राप्नोतिनलुमताङ्गस्येतिप्रतिषेधा
तनकृत्वेत्यमितिकृतश्चातल्लोपादादेवल्लोपस्त्वत्वापपत्तिआरमेतेरेनेतिअनेकाजइ– तस्येकारस्यापणीतिसूत्रार्थः नत्वियतुरित्यादौ
द्विवचनेकृतेयणादेशार्थयोगविभागस्यादितिसतिप्रयोजनेकथंत्वापकत्वमित्यत्राहरयतुरित्यादौदीतिरअनुसरतिचिन्तेतोद्विर्वचना
तापरत्वादिणोयणातताद्विवचनेचातिष्ठानिवद्भावद्विवचनेतेननिर्मासोपीतियोगविभागाभावेनित्यत्वात्तपूर्वयणादेशस्यातसतिनुता

वि० स्यात्कृतएवाटियाणीति न दोषः अंतरंगाणामपीति अमादौ तु बहुरूपे रुत्वात् टवर्गादिर्गौ तौ द्वित्वकार्यविशेषमंगत्वस्याजादित्वमनुजादित्वं वा
१२२ द्विःकार्ये रुत्वतः लोपादयप्रकृतेन इष्टमंतरंगाणां पर्वत्वानित्यत्वे च तेषामिति सर्वेषामादौ बाधित्वा त्र एव प्रवृत्तिः उपदेशाग्रहणानुवृत्त्या लुटा
122 धुपरे शएवाधातोर्विधानान्नेत दोषः अकृतेति विचीतिवृत्तेषजादेशे पुनिर्दिष्टमितिसार्वधातुकमिति सार्वधातुकत्वात्सर्वं शब्दार्थमाद
त्रिधपीति अतमामोतीति तितश्याटश्याति वृद्ध्यभावात् उक्तासिद्धिः आटश्चेति सूत्रे प्रत्याख्याने नेत्वं तत्र वृद्धिविधानं तत्सूत्रेऽपि नक
ते ख्यमिति कथं मन्यते त्याशिमसिद्धिरित्यत्राह आटश्चेति यदि तितस्यापवादित्वाद्वापि वृद्धि स्यादित्युत अचीत्यधिकारादिति धा
वेतेनमेत्यादिति वृद्धेः पूर्वपरत्वाघनलोपयोः कृतयो रल्परत्वाभावात् वृद्धिर्नेस्यादित्यर्थः परिहारति अंतरंगत्वादिति वाणो श्रुपत्वा
तननुवर्णादौ गुणवलीयस्तु त्यांतरंगमपि वृद्धिं बाधित्वा यणो लोपाभ्याभावमित्यत्राह नानाश्रयत्वादिति ननु हृता यामपि वृद्धोप

राम०
१२२

णल्लोपो कथं न भवतु इत्यत्राह कृतामिति तस्यार्थे धातुक इति यस्माद्धेधातुकस्लोपरे शोपरे कारोतेतस्य तस्मिन्नाह्धेधातुके परत इत्यर्थः
एवं धिनुत इत्यादौ सेटो घोनावतरति त्याह तेत्रेति ननु कृते लोपे प्यगतत्वं तपधस्ये चेति गुणा कथं न भवतीत्यत आह तस्य परनिमित्त
कत्वादिति ननु नकारस्य विधिर्वैतिन्यायादनकारस्यैव शोषस्यादित्यत्राह समुदायस्येति समुदायाये त्नायाना स्येतदनकारस्य वि
धिर्वैती त्युक्ते भेदाय त्नायानुभवतीति तदाह अंसंयोगेनियघपीति शास्त्रीये कार्ये यथा सत्व्यपरिभाषा इदं तु न शास्त्रीया माप्य
मिति तदभावस्य हित्वात भिन्नात्तो न कृत्यामि त्यर्थं क्रमस्यात त्रेति क्रमिकाणा क्रमेणा सेवं धइति लोकस्य व्यवहारसिद्ध
त्वात ओंगदो स्यादावपि पूर्वे क्तएवहि परिहार इत्याह अत्रापीति घवृछ इस्यवत्नि पन्त मेणा सेवं धइ हश्रीतमपोजनक्रमिमा
शायेताह म घवस्येति ननु स्येति लोपेत रंगे कृते येसंप्रसारणस्य विभक्त्यपसत्वादहृद्धं गत्वाद सिद्धत्वाल्लोपाभाव सिद्ध इत्याशंक्य

हृअसिद्धमिति मा वैत्तिभाधिकारेण्यसिद्धवद्भावस्यात्र यणातमाकुम मादसिद्धत्वमितिपक्षे ण्यादन्नाजानंतत्यइति अचोरानतं प्येपत्र
विधावाश्रीपते तत्रासिद्धपरिभाषा न भवति यस्येति लोपो न भस्य विधानादवर्णाचोरानंतर्ये विधीयते अभ्युत्पत्तिपक्षे लोसाद्यसाश्रय
णीपन्याद्दृश्याश्रयादितिमानो श्रयमसिद्धमिति ण्यापपिप्यमाणात्वात नित्यत्वादितितत्र श्वरेभावेसत्यजादावार्द्धधातुकेके दति वि
धीयमान आ लोपो न स्यात ननु लिटः सार्वधातुकत्वविकारप्रसंगात कथं रूपसिद्धिरित्यत्राह सार्वधातुक इति लिट्त्वनिषेधादिति अ
पवि दोषाभावउत्सर्गस्यप्रवृत्ते नात वार्तिककारेति अत्रेन वार्त्तिककारात कोत्साप नाचार्ण्यादावस्यौके वार्त्तिककारइति दर्शयति प्रयोजना
भावाद्योगस्यानारम्भस्य त्वमपि स्योकवार्तिकहृता प्रयोजनमुक्तमिति संगतिरुक्ता एवं स्योकानायः इति योगमनुवर्तत्तत्तवकृतउत्व
मुक्तारस्य विनिवृत्तो लोपे सति कथं स्यात अस्वेतु योगे इकारलोपस्यासिद्धत्वात भवति आवस्तावे ॥ ॥ रामजी शीवजी देवीजी

धातुक इत्यत्रोतश्च प्रत्ययादित्यनत उत इत्युवृत्तेस्तपरत्वमनेन तयापि परिणम्यते तत आस्सार्वधातुकपरउकार इत्वविधीयतेन लोपोन स्यादित्यु-
क्तं भाष्ये तत्र तस्यानुवृत्तमकृत्वा सार्वधातुक एवोत्वं विधीयतां इत्युकारलोपेसिद्ध इतीत्यसिद्धवद्भावस्यैतन प्रयोजनमिति वोदयति अ
थेति ननु कुर्व इत्यादावपि व्यवधानं समानमिति वचनसामर्थ्यादुकारेण व्यवधानमस्यत इति चोदयति कुर्व इत्यादावपीति परिहरति
वचनादीर्घत्वमिति स्थानिवद्भावकृतमित्यर्थः वचनसामर्थ्यान्न स्थानिवद्भावबाधनमेव युक्तमनव्यवहिते प्रवृत्तेरित्याशयः नि
त्यत्वादिति यद्यप्युत्वं परं तथापि परनित्ययोर्नित्यस्य बलवत्त्वाल्लोपस्तावद्भवति। लोपस्य स्थानिवद्भावादिति अचः परस्मिन्नित्यनेन
न त्वचकृद्वस इति स्थिते पूर्वमुकारलोपे पश्चात् गुणे चादिष्टादचः पूर्वस्योत्वविधानात् कथं स्थानिवद्भाव इत्यत आह अत्रहीति
ननु प्रत्ययलक्षणेनोत्वं भविष्यतीति किं रणक्षमित्यत आह प्रत्यये इति इकारे परतो विधानात् ननु कृताकृतप्रसंगित्वात् गुणस्या
पि नित्यत्वमित्युभयोर्नित्ययोः परत्वात् गुणेन भाव्यमित्यत आह कृतेपीति प्रत्ययलोप इति कार्य्यस्यानेनातिदिश्यते नत्वन्नस
योगस्येदं प्रयोजनं युक्तं समानाश्रयत्वाभावादिति परिचोद्य परिहरति ननु व्याश्रयत्वादिति। प्रकृतीति प्रकृतिप्रत्ययाश्र

१

वि०
२२८
124

पत्वद्वयोरपिसमानेइयांस्तुविशेषः इटोजंतरंगतिमित्तस्यार्द्धधातुकंकार्येलोपस्यानुरोपेत्तमंगकार्य्यमार्द्धधातुकनिमित्तमितित
त्रैटोसिद्धत्वाणिलोपसिद्धिरिति अन्यथानिटीतिप्रतिषेधात्तस्यात् इट् चेतिचकारेणेति चकारसमुच्चये इट् चयं इन्यत्प्राप्नोति
किन्वान्यत्प्राप्नोतिणिलोपः नन्वमकारे टोप्रत्ययउत्वविधानेकृतेमनिन्प्रत्ययेगुणोवातं स्यादित्यत आह मकारवकारयका
रटोचसार्वधातुकउत्वंभवतीति ननुप्रयोजनाभावादनारंभेसंधितेसन्यारंभागीकारेणयुक्तइत्यत आह अनेकेतिप्रतिपत्तिलाघ
वार्थमित्यर्थः ननुचेतिपापानेलिरश्कुसुःवस्वेकाजाद्धसामितीट्प्राप्नोतिनन्विट्भवतुभसंज्ञाविषयेसंप्रसारणेकृतेवलादित्वा
भावातनिवृत्त्येष्टरूपसिद्धिरितिचेतनेत्याह नचेति अनाश्रयणमेवंइर्णयतितथा चेतिप्रतीचेत्यादौप्रति अचइतिस्थितेतरंग
त्वाद्गुणाभावेतत्रोभसंज्ञायामकारलोपेविधनादेर्निवृत्तिर्नस्यादित्यंतरंगप्रतिषेधावक्कम इति चावित्यत्रचोद्यनिमित्ताभावद्
त्येतदनाश्रितेत्यर्थः नित्यस्यपरस्यविभज्या— ख्यानपक्षेतरंगवहिरंगभावाभावादत्रैटोप्रवृत्तिरितिपरिहारतिस्वतंत्रेही
तिपक्षांतरेपिपरिहारमाह अथवेतिपश्चुंसनोतीतिफणास्यानेजनसनेत्यादिनाकर्त्तरिविट्सस्याकारलोपः तत्वन्नाकारा।

एम०
२२८

सलाक्षणिकत्वात्कथं लोपप्राप्तिरित्याशंक्यलक्ष्यानुसारेणाप्राप्तिन्यायाश्रयणाल्लक्षणक्रपरिभाषात्र नाश्रीयते इत्या
हलक्षणेतिब्वनेयरीतितत्र चाखायइत्यत्र इति स्थिते आत्वस्यासिद्धत्वाद्धलः परत्वाद्यलोपः प्राप्तिः अत्र ग्रहणाल्विति । एतच्च पू
र्वमेव आख्यातं यद्यपिताजानंतर्य इति आल्लोपयानियत्त्वदेचोराणंतर्यमाश्रीयत्यः प्राप्नुवतीति ते पुकर्त्रमेषु वहिरंगपरिभा
षानभवतिप्रतिद्वंद्वभाविनाविभ्यनेनसंबंधिशब्दत्वमनयोरनुक्रमित्याह नहीति यथा नस्यान इत्यत्रेतिसिवेर्वं कुलकानप्रत्यये
छो शक्तु सित्यूठि चरकारस्पलघूपधगुणोप्यणच प्राप्नोति तत्र वर्णाश्रयत्वादंतरंगत्वाद्गुणे उक्तस्य यस्यानुपपन्नतामुपपाद्य
समीचीनमर्थं दर्शयितुमाहयद्वेत्यपितिवा इहऊचितमन्त्रेति एतत्भाष्यकारस्य मतं वार्त्तिककारस्य मतमाश्रित्याहाद्य चेति इति
वाक्यार्थ इति इति तात्पर्यार्थ इत्यर्थः । केचित्पुनरनेनभाष्यलेनेदर्थलाभ इत्यत्राह पदानीति विवक्षापेक्षित इति परिभाषाप्र
वृत्तिसंयेतरंगवहिरंगयोर्बुद्धिसन्निधिरपेक्षिता अत्रत्वसिद्धत्वात्परिभाषायास्तत्रपेक्षायातनुपयोग इत्यर्थः युगवत्सम
वस्यानतासितत्यत्र परिभाषयासहधागपद्याविवक्षितं परिभाषायाइति परिभाषाप्रवृत्तावेव वहिरंगस्य संप्रसारणस्यासिद्धो

पारीनूप्रसारितमिन्नन्तः अपवृत्तो नुनिमित्तत्वस्य नकम्पचित्तन्यूतिरित्येवकारेण द्योत्यते इत्यर्थः कथं पुनरत्र समानाश्रयत्वमित्यत्राह वस्
संप्रसारणं चेति वहिरंगस्यासिद्धत्वात्स्यश्रयः अल्लोपादिनावतिमिन्नत्वात्तदेवाश्रय इत्यर्थः त्वस्त्वस्यासिद्धत्वादितिशमेर्णिचू अतउधा
यादिति वृद्धिः मातत्वामित्वामिताद्ह्रस्वइति ह्रस्वः कोलपूभिदेष्यदन्तादिति वेभिद्य इति स्थिते अल्लोपयलोपयोरयादेश इत्यतेसन
प्राप्नोति अदन्ताधिकार इति पुणदावरन्त्वाद् इत्यधिकृत्य कथ्यवाक्यप्रबंध इत्यादयः केचन धातवः पठिताः तेषाम् अध्यएतौ पठितौ तत्र प
स्तनइति स्थिते अल्लोपः तस्य स्थानिवत्भावादृद्ध्यभावः ननु कृतेपि चुकितस्यासिद्धत्वादुपदः प्रवृत्तिसंभवाद्विरोधाभावात् कथं बा
धकत्वमित्यत आह सत्यपि चेति लौकिके व्यवहारे तथा मुत्पन्नत्वाद्यथा दधितक्रयोर्वाधकप्रवृत्त्यवस्यायामिति यथाकारात ह्वातो
ःपरस्य कप्रत्ययस्य प्रवृत्तिसमयेण प्रवृत्तिर्न समस्तिकेन परदेशस्यावष्टब्धत्वात् अत्र तु नैवमित्याह उवर्दत्विति ऊँ रित्यनुवृत्तापुंव
धाग्रहणस्य किमननुवृत्तिरित्याह उवर्णस्योपधाया इति तत्र औवादिकृत औकारसिद्धिरित्याह उपदिश्चेति ननु वभूवेत्यादौ इंध्यि भवति
भ्यां चेति लिटः कित्वात् गुणवृद्ध्यभाववदुपदिकृते उवर्णस्योत्वविधानादिष्टसपसिद्धत्वात् कथमसिद्ध इत्यत्राह इषितिसुवोवुक्तो नित्य

त्वादितिनित्यत्वाद्धुकिसतिगुणवृद्ध्योःप्राप्त्यभावात्प्रसंगोऽत्रारितमितिषेधेगुणवृद्ध्योःसहनिर्देशात्गुणस्यस्थलक्षणत्वादिति
अतएवोपपादकभाष्येवृद्धेरेवानिस्थूलक्षणत्वमुक्तंरकइत्यनुपस्थानादिति अचइतिस्थानिनोनिर्देशादनियमप्रसंगाभावात्
ततश्चसत्यपिकित्त्वेवृद्धेरनिवारणाद्ध्रुकातत्वव्याख्यानमेवयुक्तंकथंपुनरौरित्यत्राकारस्यापिनिर्देशस्यादित्यत्राह अकारौ
कारयोरिति ॐ स्तुपीत्यत्रेति ॐ स्तुपीत्यत्रोभुवइत्यत्रोरितिवर्ततइतितत्रापितथानिर्देशोयुक्तः अन्यथार्थभेदप्रसंगात्कथं
लोपस्यबाधकत्वमित्यत्राहपरत्वादिति संयोगपूर्वेति कंभप्रः पप्रपेतादौननुभयोरप्याभात्सुस्त्रीयत्वादन्यतरस्मिन्नन्यतरस्यासि
द्धत्वाद्युगपत्प्राप्त्यभावात्कथंविप्रतिषेधस्यादित्यतआह विप्रतिषेधेचेतिननुकीलालपाविर्त्यादौलोपस्यबाधकत्वंकथंनभ
वतीत्यत्राह असवर्णइतिननुस्योरित्यस्यप्रकृतत्वाभावात्कथमनुवृत्तिस्यादित्यत्राह यस्येवेतितदनुवृत्तौकथंदोषनिवृत्तिरि
त्यत्राह तत्रेतिइदंशास्त्रार्थमाहभूवइति अंजनात्परस्येति ननुव्यंजनंपरंयस्मादितिबहुव्रीहिः केषांचित्तद्विषयेऽकृतिभ
देस्त्रीतिपक्षः तन्मतेपिपुर्विधानस्यानर्थक्यंदर्शयतितिमेदेतिननुसुत्र्प्रणैत्रयइतिस्थितेतरंगत्वात्पूर्वेकादेशेकृतेकथंलो

३

वि०
१२६
126

पञ्चाप्तिरित्यत्राह । ततोपार्ण्णादिति अनुदात्तनिमित्तत्वादिति अनुदात्तौ सुप्पितौ विभक्तेरनुदात्तत्वात् प्रत्ययस्वरेणेति एवनुट्छन्नित्यादिना
कनिन्प्रत्ययांतत्वेन निपातनात् पतिप्रतिषिद्धोपि न्तीपादिस्वरनुदात्तनिवृत्तिस्वरस्याप्रतिषेधानर्थकस्यादिति चेन्नेत्याह नगोएव
नित्यस्यान्विति यतन्तर्हि त्यादिग्रंथच्छायया प्रत्याख्यानावादिनो वचनं प्रतीयेत् तन्न एकरणापादस एवेति कथं तर्भयोजनाइत्यत्राह चार्थ
इति अनेकार्थत्वान्निपातनीवाक्यशेषाध्याहारेण प्रपतितत्रापीति ननुगुणेत्यादौ नगोएव नित्यनेनोदात्तनिवृत्तिस्वरस्यापि प्रतिषे
धात्द्विश्रोषाभावः अतोदात्तस्यादिति स्वष्टं दाकरस्योदात्तत्वादित्यर्थः विभक्तिग्रहणात्रेति तेनोदात्तमात्रस्य प्रतिषेधसिद्धिः नन्वा।
लोपाभावेपि गोरादिपञ्चादिषिवङ्गुणीति भाव्यमित्यत्राह गोरादिति यद्येवं कथं भाष्ये विशेषाभावस्यापितदस्यन आह स्वरविशेषेति
अन्यतनर्णीतस्यार्थस्य पर्यालोचनेनाप्यत्रानास्याप्यादोवसीयते इत्यत्राह डावुभाभ्यामित्यत्रेति । ननु भूभावस्यासिद्धत्वेपि गुणप्रसंगो
दुर्वार इति चोद्यमुत्थाप्य परिहरति ननु भूभावस्येति अट्गुणे कृते भूभावः नर्हि तस्यासिद्धत्वात् पुनर्गुणं पुनर्भूभावः पुनर्गुण इति
चक्रकप्राप्तिरित्यत्राह नचेति निपातनाद्दीर्घ इति न न अत्री दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात् भूयानित्यादौ गुणाभावसिद्ध इति स्थितं नन्वा

राम०
१२६

भादितिचेद्दितिवार्त्तिकेसहभेदोसिद्धत्वमितिपक्षाश्रयणमित्ययमर्थोविवक्षितइतिनस्फुरतीत्यतआहप्रातभादित्यस्येतिननुपषु
षइत्यादिषुदोषमुत भाव्यसमानाश्रयवचनाद्वासिद्धमितिपूर्वमेवपरिहृतत्वादस्योपन्यासःपुनरुक्तत्वादयुक्तइत्याशंक्याहव॰
पुषइत्यादिनाभितिपस्येतिलोपइतिअनिपरतस्त्र्यर्थेशहाकारस्यपुनरितिदीपिपरतोणकारस्यननुपक्षांतरेप्ययदोषसामान
इतिचोदयतिननुप्रागभावादितिपरिहरतिभूतपूर्वेतिसांप्रतिकाभावात्भूतपूर्वगतिराश्रीयतइत्यर्थः मुख्यार्थोवाधेनगतौसा॰
त्यालस्तणाश्रायणमयुक्तमित्याशयेनपक्षांतरमाहवचनसामर्थ्याद्धेतिसोर्थ्यंअरेइतिस्थितेयद्यपिनित्योपस्येतिलोपःतया
पिवचनसामर्थ्यात्पूर्वंयलोपःप्रवर्त्ततइत्यर्थःतत्रयद्यपीतिश्वियरेपनइतिस्थितेप्राद्यपःप्राप्नुवतिप्रादिश्रणस्त्रस्यटिलोप॰
शस्त्रंप्रत्यसिद्धत्वाट्टिलोपश्चनत्रपूर्वंकृतेपिटिलोपेनदोषइत्यर्थःननुतसर्गेषुशागेवप्रवृत्तेटिलोपेप्रादिपुकृतेषिपितेषाम
सिद्धत्वात्स्यानिवुद्धसत्वात्पुनष्टिलोपःपुनःशादपइतिचक्रकदोषप्राप्तिरित्यतआहअनवकाशत्वाच्चेति॥ ॥आनलोपः
ननुविशेषणार्थंशकारस्यकर्त्तव्यत्वात्प्रश्नापमयुक्तइत्यतआह यथांतरेणेतिननुनदिनेत्यादौवकारश्रवणार्थेदित्करण

सामर्थ्यान्नलोपेन भविष्यतीत्याशंक्य सामर्थ्याभावमुपपादयति इति त्वमस्येति ननु क्रुद्दिनीति सत्सप्तमीविज्ञाने हीनस्मिन्नित्यत्र कथ
न्नलोपस्यादित्यत आह अमेवेति कथं पुनरिति तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषोपस्थानात् परसप्तम्येव युक्तेति भ्रमः लक्ष्या
नुसारेण सूत्रवाक्यानां पर्यवसानं वाक्यशेषाध्याहारोपपत्तौ द्वितिसतीतिपराश्रीयते न त्वापरिभाषोपस्थानासंभवात् परसप्तम्या अप्र
संग इति परिहारः नियम्ये इष्टमिति कदा पुनः परिभाषा प्रवृत्तिरित्यत आह यथा हीति ननु नं इतेः परस्मैपदित्वात् कथं सानन्स्यादित्यत आ
ह्यानाद्धिमादिष्विति ननु धात्वेकदेशस्य नशब्दस्यानर्थकत्वादर्थवत्ग्रहणपरिभाषया न लोपो न भविष्यतीति परिहारः कस्मान्नो
पन्यस्त इत्यत आह अर्थवत्ग्रहणेति धातुप्रत्यययोरर्थाभिधाने सापेक्षकमात्रं विकरणानां ननु पृथगर्थोक्तिर्नेष्टमिति स्या
पितं ननु विविभक्तित्वान्न कृतान शब्दस्य विशेषणमयुक्तमित्यत आह अर्थविशेषादिति व्रत्ययेति तेन धात्ववयवस्य नशब्दस्य ग्रह
णाभावसिद्धः ननु यज्ञानामित्यत्र न शब्दान श्रूयते इत्यत आह चुत्वस्येति ननु नलोपं परत्वाद्बाधित्वा ष्टुत्वे चेति दीर्घत्वस्यादिति
चेतित्यत आह यत्विति ह्रस्वनिमित्तानकालस्तद्विधानस्य दीर्घस्यन निमित्तस्यान्नलक्षणप्रतिपादोक्तपरिभाषायापायसिद्धत्वदर्शय

तिला स्मात्रिकस्येति अर्थवत्ग्रहणपरिभाषयापि क्वचित्पक्षे विश्वानामित्यादौ वनि व्याप्तिनिवृत्तिसिद्धिरित्याहयदा
त्विति स्वार्थेनेति अनिर्दिष्टार्थास्त्वार्थे भवतीति धात्वर्थो विकरणानाम परस्य पर्यवत्वं अनिष्टिति॥ ॥कर्त्तरि क्त इति कुत्तु
शापनरस्यार्थः तस्य कुत्तु प्राप्तिरिति यथैति यथाहं द्वौपतापे तत्रोपतापो रोगो गृह्यते तेन कथित्यादि तत्रोदाहरणं नैवमत्रेत्यर्थः अ
त्र हेतुमाह अन्यथेति कर्त्तरि क्त इति तेन विकल्पतः शृंत व्याधित उच्यते तदाह श्रीरविकार इति वृहि वृद्धावित्यस्येति इदित्वा
नुत्र जादावपि न दृश्यते त्स्य प्रकृतेनुपर्यागमाशंक्याह तत्वश्चेति उपसंख्यानस्याकर्त्तर्मत्वे ह्लेनत्तरमाह नधात्विति अना
रंभणीयमेवेति अन्यथानिवर्हनर्त्स्यादावार्द्धधातुकनिमित्तत्वाल्लोपस्य तन्निमित्तो गुणो न स्यात् ननु दाञ्जी शासेत्यत्र धातुमा
त्रस्य निर्देशव्यत्वे शावंतनिर्देश आश्रयणं किमर्थमित्यत आह यलुङ निवृत्त्यर्थ एवेति पाश्रपा तु बंधने मादिना प्रकृति ग्रहणे
यलुगंतस्यापीत्यस्य प्रतिषेधान् ननुत्यजरजेत्यत्रापि यलुगंतात् दीर्घीनुणानिवृत्त्यर्थे शपानिर्देशस्यात् प्रापि चरजेश्चेति नलो
पोस्त्येवेति निपातनेन सिद्धिनुक्तानपुक्तेत्यत आह यीनुन[illegible]ति किंनु प्रत्ययश्चेति ननु सिस्तिनिवृत्तिरिति ब्रूयात् ननुक निरङ्ग नीति दीप्त

स्यादित्यत आह रंजनीति त्विति अप्रयोगे त्विति क्रियासंबंधविवक्षायां रंजके त्वेव भवति वुन् प्रत्यय इति न तु ल्युट् कथं तर्हि रजनी निरी
क्ष्यादित्यत आह सत्येनेति रंजइत्यत्राप्यसुनः कित्वं दर्शयति रजद्रमवेति ॥ ॥ शास साम्मात्रस्येति मात्रग्रहणं कार्त्स्न्यवचनः सर्वस्य शासेरि
त्यर्थ इति तदाह सास्तु अनुशिष्यावित्यस्येति उभयमिदमभूदित्युपपत्ते पूर्वः परस्मैपदी द्वितीय आत्मनेपदी कथं नियम इत्यत आह हल्
त्वावेवेति अयाद इर्विछायाद् इत्यं भवति तर्हि त्वावेवेति कस्माच्छासेरं विहितं इत्यत आह शास्तु अनुशिष्यावित्यस्मादिति तस्यैवात्र ग्रहण
मिति नियमः कुतो लभ्यत इत्यत आह नत्राह संसर्गादिति यथा सति धेनुरेति धेनुशब्दो दोग्ध्री पर्यायः किशोरादि शब्दा आश्वादिवा
ले पुरुत्वाः तत्संबंधाधेनुशब्दो वयवादि विशेषं प्रत्याययति न च द्वारेव केवलो निमित्तं अपितु हलादिरपि तस्य च शासिवाचे संभवः इति
शास्मात्रस्य ग्रहणमिति पक्षो — त्तिरिति शंकामुत्तरभाष्य परिहरति अथ हलोपीति एकदेशादित्यादि शब्दे न तत्राह तन्निराकृते यथ
पीत्यादिसिद्धांतिनो वचनमिति भाष्य वारयति आचार्यदेशीयस्येति विधिपक्षे व्याप्ति व्याप्ति प्रसंगात् तद् दर्शयति विध्यर्थ इति
यद्विवेत्यादिसिद्धांतिनो वचनं तत्र यद्विवेत्यस्य विकल्पार्थत्वासंभवाय द्व्याद्व्येय येवेत्यर्थ इति उक्तं हि उच्चावचेषर्थेषु निपततीति

निपातादिति एवं तथा चेति च शब्दोऽवधारणेन समुच्चये इत्याह । तथैवेत्यर्थ इति कथं पुनः केषुचिद्वर्णाश्रयेषु कार्येषु प्रत्ययलक्षणं
भवेत्यावता द्वितीयप्रत्ययग्रहणात् प्रत्ययनिमित्तस्यैव कार्यस्यातिदेश इत्युक्तं इत्याशंक्याह यत्र कार्ये प्रत्ययः प्रधानत्वेन विशेष्य
त्वेनाश्रीयते वर्णो विशेषणत्वेन तत्र प्रत्ययलक्षणं भवति यत्र तु वर्ण एव प्राधान्येन निमित्तत्वेनाश्रीयते तत्र न भवतीति न विषयविभा
गइति निधार्यैकदुक्तमित्याह यत्र कार्यमिति प्रकृतेऽपि प्रत्ययनिमित्तान्विस्फोरयति इत्वमपीति वर्णाश्रयत्वान्न प्रत्ययलक्षणाभावमभ्यु
पगम्याथवेत्यादिपरिहारान्तरकथनं अन्यथा कौ चेत्यस्य वैयर्थ्यप्रसंगादित्याह । वर्णाश्रयत्वादिति तन्वविशेषेण विधाने प्रसक्तौ सा
रावविंत स्यादित्यत आह प्रत्ययमात्रे कंदितीत्यर्थ इति अजादौ व्याहृतिकथनस्य प्रयोजनमाह लादौ त्विति ङकोनियमः मलसिद्ध
तीत्यत आह तुल्यजातीय इति ननु योगविभागेन परिहारे वाक्यान्तरे संसर्गाभावात्तदन्यत्र विशेषस्मृतिहेतुत्वान्नस्यादित्यत आह
वाक्यान्तरेऽपीति यथान्यासे पूर्वोक्तः परिहार आर्यस्योरित्यादौ द्रष्टव्य इत्याह यथान्यासे त्विति निपातनादेवेति आईर्व्वस्य शासे
सूत्रे ग्रहणाभावात् अन्नु अविशेषेणेति व्यवस्थितविभाषाविज्ञानेनेति वार्त्तिककारस्याशयः एवं सूत्रन्यासे फलतं विषयभागं स्फोर

६

वि०

१२८

129

यतितेनामननामितिः॥ ॥गमः ऊङ् चेति वकारेणानुनासिकलोपो विधीयत इत्याह अनुनासिकेति अनुनासिकलोपे कृते लोन्त्यपरिभाष
यान्त्यस्योकारे सिद्धे ऊकारो विस्पष्टप्रतिपत्त्यर्थ इत्याह विनापीति अग्रेगच्छतीति गमेः क्विप् अग्रे ग्रः अतो धातुत्वादिजादौ यणादेश इत्याह
ॐ स्त्रुपीति धातुत्वादिति भूमेः क्विपि भ्रूरिति भ्रुमन्निकपनात्॥ ॥जन अप्पसौ न इति एकवचनस्य स्थाने बहुत्वेन द्विवचनविशेष
णास्य च परनिपातः सूत्राणां च दैवतन्माबादित्यर्थः ततो विशेषणेति तत्र अलो विशेषणत्वात् तदादिविधौ झलादौ सनि जादीनामात्वमि
त्यर्थः सपद्यते जननसनखनामित्यत्र कंदित्यूथ्यहणानुवृत्तिः किमर्थायतोक इति इत्यर्थमेतन्स्यादित्यत आह जंतुरित्यादाविति कर्म्मणि जनिगाभाया
हीप्यश्रुति जने स्तन्नू प्रत्ययः सनोतेरनुनासिकलोपस्यान्त्ये कृते नोत्पाद्यो वक्तव्य इति विरुद्धमभिधानमित्याशंक्य व्याचष्टे सनोतेष्य
इतितर्हि सनोतेस्तनोत्यादिषु पाठो नर्थकः स्यादित्यत आह सनोतेस्तिव तितत्वकस्यचिदपीति यथाप्रतीतेः सुपि विधीयमानस्यादीर्घस्यह
स्याप्यानित्यादिरवकाशः उक्तः न ह्यत्रापीत्यर्थः ननु छनखनौ द्वावेवेति कथं बहुवचनमित्यत आह जनादय इति बहुवचनेति प्रियखास
नीति सनीवंन इति सनेनोर्विकल्पेनेडुविधानात्तदभावउदाहरणं न त्वसिद्धवदत्राभादित्यस्मिञ्जिवतिकथं हल्ग्रहणस्य विप्रतिषेधं

राम०

१२८

प्रति लिंगात्वं त्वस्यात् परस्परस्याश्रयानादित्याशंक्य हल्ग्रहणानुपपत्तिरपर्य्यवसितासिद्धत्वं वाधित्वा विप्रतिषेधज्ञापयतीत्याह विप्रति
षेधेनेति कथं हल्ग्रहणस्य लिंगमित्यत आह गोदविस्यादाविति अभ्युपगम्यापीत्वमिति दधात्यादेः क्विपीत्वे न निविधावित्यादि रूपसिद्धिर्यद्य
भ्युपगम्येतन्न्यापि न दोष इति समानाश्रयं त्वल्वपीत्यादि भाष्याशय इत्यर्थः तदाह विधावित्यादाविति समानाश्रयत्वादिति गोदद
तीत्याकारान्तलक्षणे लोके सति गोदा अट्टतिस्थितेय एवेत्वस्य निमित्तं प्रत्ययः स एवेयदोपि निमित्तमिती परीत्वस्यासिद्धत्वादसतितस्मि
न्न प्राप्ते त्वयोः परस्परासिन्नसिद्धत्वात् कृतेपीत्वे अल्लोपे गोदादेः सिद्धत्वादनर्थकं हल्ग्रहणम् कृतेपीत्वे ज्ञापकमेवेत्यर्थः ननु पुनः प्रवृत्तौ
लोपस्याश्रीयमाणायां तस्यासिद्धत्वात् पुनरपीत्वस्यादित्यत आह लक्ष्यसंस्कारत्वादिति न खल्वपीत्यादि भाष्यस्य प्रकृतेसंग
तिं दर्शयन्नाह व्यवे अल्लोप इति पुनः पुनरीत्वप्रवृत्त्यापत्त्याकं प्राप्नोतीति तदनेन परिहृतमित्यर्थः ननु चक्रके विप्रतिषेधाव्यवस्था
याउक्तत्वाद्व्यवस्थार्थमेवतर्हीत्यादिना प्रयोजनकथनमनुपपन्नमित्यत आह नहि शास्त्रवस्तु रीतिमंदवुद्ध्यनुग्रहार्थं हल्
ग्रहणस्य कर्त्तव्यत्वेन ज्ञापकत्वमित्यर्थः नैवं तस्मिन्निति तस्य युक्तं तदस्मिन्नसिद्धमिति व्यपदेशस्य भेदनिवंधनत्वादित्यत आह व्य

वि०

१३०

130

क्विप्रत्यये ति अचक इतीति नन्वचीतितेनाजादेहलादेश्च सामान्येन विहितस्येतस्याजादेशक इति लोपोपपादौ भविष्यती मत्तरेणाहल्ग्रहण
सिद्धमिति तदन्यथानुपपत्त्यापि प्रतिषेधसिद्धत्वाभावो न मीयत इति स्थितं॥ ॥सनः॥ अन्यतरस्यां ग्रहणे प्रत्याख्याने सति छरूपसि
द्धिर्यापि तुमेनन्त्सूत्रसाध्या निरूपाणि परिसंचष्टे द्दहेति सूत्रेण तु सर्वस्य योगस्य प्रत्याख्याने लोपादिविधिः कुतो लभ्यत इत्यत आह
सनः क्वि चित्त्वमिति एवं चेत्सर्वशद्बोनुपपन्न इत्यत आह बहुनामिति॥ ॥आर्द्धनतश्चादेशस्येति अस्तेर्भुरित्यादेशस्य वुक्यसिद्ध
त्वात् कानिचिदिति एतच्चोत्तरत्रस्पष्टीभविष्यतीति ननु सनो कारोच्चारणसामर्थ्याल्लोपो न भविष्यतीत्यत आह अकारोच्चारणं त्विा
ति अन्यपेरणादेशकारे प्रत्यये द्वितीयस्यैकाचो अभावादिसन्नूरसइति द्विर्वचने रूपं न सिद्धेत् ननु शप्सवर्ण लोपे तद्विधानमनर्थ
कं स्यात् इति तत्सामर्थ्याल्लोपो न भविष्यतीत्यत आह शपविधानात्त्विति भवतन्त्यादौ गुणार्थं कायतिगायतीत्यादौ वशितीत्यात्व
प्रतिषेधार्थं आदिशब्देन षिवतीत्यादौ दीर्घादेर्ग्रहणं न तु परेषणत्वसार्वधातुकानुकाद्दत्त्वविधानं सार्वधातुके तो लोपाभावस्य ज्ञा
पकस्यादित्यत आह नत्वचेति कार्यप्रसङ्गे न किंचिद्विवक्षितमित्यत आह प्रत्ययलक्षणेनेति न तु शिष्ट सपा चो द्य मिति न लंकायां तीतासीतास्थिंशपा

राम

मूले स्यापितेति केनचिदुक्ते कश्चित्पृच्छति समर्थसूत्रेषु तत्र सतस्तु किं शिष्टपानुरोधेनेति तद्ददिदं क्त्रे ह्यमित्यर्थः तदेवाह पारस्येति विशिष्ट
कार्यार्थत्वादिति येषां ड विशिष्टकार्यं ह्यनुणादिकं प्राप्यन्ते तेषां मेवाशादिषु विशिष्टगतलोपुपारः कार्यः विशिष्टकार्याभावेनु प्रतिपत्ति
लाघवाय भुवादिष्वेव पठनीयाः तत्र पावाप्रभृतीनां लुग्धोपर्यो शेषाभावात् भ्वादिष्वेव पाठे कर्तव्ये तःदुःखं ह्येनेनारिषु पाठे शपोलोपा
भावत्ताप्यतीत्यर्थः तेषां मपि विशिष्टकार्यसत्भावमाशंकते नानुयातीति लोपे सति यातीत्यादावाच्छीनद्यो नुमिति विकल्पं वाधित्वाप्र
त्ययलक्षणेन नित्यो नुमुत्स्यात् लुकि तु सति न लुमतांगस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् स्तुभयत्रीत्येवमर्थस्तेषां मदादिषु पाठ स्यादिति
तापकोन स्यादिति चोद्यं न च नुमागमस्तस्येति अत्र लुमतालुप्तधानुरंगं न च तस्य नुमागमः शंप्रश्नत प्रत्याम् उत्तरो यसकात दं नस्यांग
स्य शीनद्योः परतो विधानात् न नुसर्वेत्र शपोलोपे सत्यपि नोनित्यमित्याकागतिरित्यत्राह सर्वेत्र चेति आकारग्रहणमुपलक्षणे
मात्र्य इत्याह अन्येषां चेति ननु पावाप्रभृतिभ्यो लुकि सति अप्यलक्षणप्रतिषेधभावस्यो क्तत्वान्नित्य नुं प्राप्नेः परिहारः रति
चोदयति कथं न हीति समाधत्ते शपाकारस्येशास्त्य नोरित्यत्रादित्य नुवर्त्तते तच्च शपा विशेष्यते तेन यांगं तत्र विशेषणसामर्थ्यात् बहु

वि०

१३१

131

मात्राकरान्नादिति विज्ञास्यात्रतिलुत्ते शपीनमवतीत्यर्थः भूतपूर्वगत्येति सर्वत्रातोलोपे स्यान्नरिकाभावान्भूतपूर्वगतिराश्रीयते नत्रहतेसन्निपातेति

अकारान्तांगसन्निपातनिमित्तस्यादेशास्तद्विघातकमतोलोपं प्रत्यांत्रान नदर्शयतीत्यर्थः कस्मायेतिनिर्देशोनेतिसन्निपातपरिभाषया पा-

नित्यत्वेअकारांतत्वनिमित्तपश्याहस्तद्विघातदीर्घनकुर्यादितिनिर्देशोयमनुपपन्नस्यादितितदन्यथानुपपत्यातस्याअनित्यत्वंज्ञा-

प्यतेनन्नुसर्वत्रणिचोलोपेनद्विधानमनर्थकस्यादितिनेत्याहणिज्विधानंत्विनिपाचयतेति अत्रणीचोलोपेप्रत्ययलक्षणेनानउपधाधा

इतिवृद्धिःप्रयोजनंस्यान्नइहचअन्यथैकाचइतिप्रतिषेधास्यान्ननुस्नाम्यस्तयोरितिसर्वत्राजादौकर्दस्यातोलोपइतिचेतिलोपेलुनते

मिमतेइत्यादावपितेनैवलोपस्यसिद्धत्वान्श्राभ्यस्तयोरितिसूत्रमनर्थकंस्यादितितदन्यथानुपपत्यासार्वधातुकआल्लोपाभावोज्ञा

प्यतइत्यर्थः अभ्यस्तग्रहणस्यनियमार्थत्वेभ्यस्तानामेवसार्वधातुकइतिनियमेपद्यपीयंसिद्धमितिनयापिविपरितोपिनियमस्यादि

त्याहअभ्यस्तानांसार्वधातुकएवेतिश्चायहणमुत्तरार्थमितिलुनीनइत्यादापीत्वार्थमित्यर्थः ननुप्रश्रुविनेतिनन्तरिनभावस्नोतेःपरस्मै

पदित्वान्नापिकर्मणियतप्रसंगान्नइतिकथमिदमित्यत्राहाकर्मकर्तरितियतःप्रतिषेधादितिनदुहस्नुनमामित्यनेनइत्यनपेक्ष्यो।

एस०

१३१

क्नमितितद्रूपेष्टायांतुवृद्धिंबाधित्वारकारलोपेनभाव्यंपप्याचिकीर्षकइतिननुणवादिभ्योलुग्विधानेनातोलोपाभावसार्वधातुकेज्ञापित
इतिकथमत्रप्राप्तिरित्यतआहअत्रहीतिस्थाग्रयेतिसार्वधातुकमाश्रित्येत्यर्थः ननुविन्याहत्यातोलोपोनविधीयतइतिकथंचिरावनू
भावात्प्राप्तिरित्यत्राहचिरिणितस्मादर्शनादितिननुहद्वौकृतायामात्गुरोणभावामितिकथंयुगपत्प्रसंगउक्तइत्यत्राहहहद्वौकृतायां
मितिविरावनूभावादिद्रप्रसज्येतेतिकस्मान्नोक्तमित्यत्राहइद्रप्रसंगस्त्विनिश्रीयुधारेरिटिसतिसकारलोपेचसवर्णदीर्घेविविश्र
याभावः॥ ॥भूस्वो॥ कथमत्रगोपधयोश्रवणप्रसंगःहृष्टात्इत्यत्राहस्यानांतरइतिस्यानषष्ठ्यानयोरप्रयोगश्चनिपादनदर्शयति गोपध
योःप्रसंगइतियथादर्शनास्थानेशरैरास्तरितव्यमितिदर्भानांस्तोप्यतेयद्यपिस्थानिदेशत्वमादेशानांन्याय्यंइहत्रुमित्वादयन्त्वावा
ध्यतइतिवैधर्म्यंदर्शयतिरंप्रयुज्यमानेपीतितेहीतितेषांमतेपधयोरप्रयोगप्रक्रमेवसिद्धइतिनतत्रयत्नःकर्तव्यसाकस्यरेफस्ये
तिरेफमात्रस्यतत्कारेसकारस्यचयणादेशेनभूष्वेत्यादिकमेवस्यान्नइतितद्विधानमनर्थकमेवस्यादितिभावः साकस्यविधानेरूप
द्वयसेनस्पतीत्याहतत्रकृतइतीकेदित्यपीष्टंसिद्धमित्याहकेईतित्वितिहलंतलक्षणोनितत्रहल्ग्रहणस्यहलसमुदायपरिग्रहार्थत्वात्

शब्दान्तरस्येति रिति भावात् पूर्वमकारस्य कृते तु तस्मिन्न् तकारस्य जात्यादिपदार्थपक्षाश्रयेणाभाष्यकृतापि प्रतिषेधेन उक्तं इति परिहृत इति उच्यत इति
अन्तरंगत्वाभाव इति आर्द्धधातुकमात्राश्रयत्वात् वृद्धिस्तु परस्मैपदमप्यपेक्षत इति बहिरंगो ननु रंभावे पुच्यमाने तद्विषये पूर्वविप्रतिषेधो
वक्तव्यः अन्यथा परत्वात्तं बाधित्वा वृद्धौ सत्यां सन स्यादित्यत आह रंभाव इति ननु चकारावयवस्येति मकारावयवस्य रेफस्य ष्यद्भिस्तथा
योगात् उकार एव रमानिवर्त्यत इत्यं ज भावादन्याद्वचः परो न स्यादिति प्रश्नः तत्र विषय इति संप्रसारणविषये अन्यत्र त्वागम एवेति तत्र मित्व
मर्थवदित्याह मित्वेति नच ऋकारावयव इति ननु ऋसंप्रसारणे कृते प्रसंगभावान्नित्यो रंसंप्रसारणानुनित्यमिति भ्रममपि रंभावं बाधित्वा
तस्य सिद्धत्वात्रार्थः पूर्वप्रतिषेधेनेति स्थितं कथं पुनरत्र रीकोरेफस्य प्रसंगः यावता भ्रस्ज्यादिसंप्रसारणे द्विर्वचने रीगृत्वत इति वक्तव्य
मितिरीक्यनत्स्य विकारे कयस इ शास्येति परिभाषया वर्णैकदेशग्रहणेन गृह्यत इत्यस्मिन्नाश्रीयमाने ऋकारस्य सेवरेफस्य प्राप्ते
रीत्यत आह अनन्येति॥ ॥अतो यणा बाधनादिति अपवादत्वात् शास्त्रातिदेशपक्ष इति अत्र पक्षे सखा यावित्यादावचो ञ्णितीति
वृद्धिः प्रवर्त्तेत न स्यात् स्याच्च कारक इत्यादौ प्राप्त इति विप्रतिषेधोपवार्त्तिः पक्षान्तरे तु तदनुपपत्तिः इतितदाह नत्विन त्वादिदित्यादा

वेरनेकाचइतियणप्राप्नोतीतिकथमयणिलोपस्यावकाशउक्तइत्याशंक्य गुणणिलोपयोर्मिथस्सद्वीपामयवकाशएवेत्याहयणोणिलो
पेनेति अनेनपूर्वविप्रतिषेधेनएवकारणेत्याद्यावुभयप्राप्नोद्वयव्यमितेतन प्रश्न इर्वकंइतिपादयतिनसुचात्रापीति करणेनेत्यंतारणपासंबं
धोपुजितिपुच्यनादेशेचकारितइतिस्थितेप्रथममिकोयणचीतियणप्राप्नोतितस्यापवादइपदंतस्ययणादेशःतंपरत्वात्तवाधित्वागुणः
तस्यणिलोपस्यचसंप्रसारणयांपूर्वविप्रतिषेधेनणिलोपःएतद्देवापपादयति एकैकेनेति अंतरंगत्वादिति वर्णमात्राश्रयत्वात नि
लोपस्त्वनिडाद्यार्द्धधातुकाश्रयत्वात्तवहिरंगःअयस्यप्रादेशइतिविग्रियमाचष्टइतिणिचीछवतभावात्रियस्थिरेत्यादिनाप्रादेशःनवृ
त्रातोलोपःप्राप्नोतीतिकथमयंपृद्धेरवकाशइत्यत्राहअत्रार्द्धधातुकत्वाणोरितिअत्रहेतुर्द्वीतोरपिणनादिति॥ ॥अस्यभाष्योपसिप्तं
पस्रहृयमुपपादयति यद्यागंतुनेति अन्ययेति अकारस्यस्थान्यतर्भावस्यविवक्षितत्वेइत्यर्थःकेोर्थक्यादिन्यसनिष्प्रयोजनत्वादि
त्यिमर्थंद्दर्शयितुमाह कोर्थपस्येतिप्रश्नविषयोस्यंवंधंइतिसमासकृतद्धितेषुसंवंधाभिधानभावप्रत्ययेनेतिवचनात्यत्रविषयेप्र
योजनाभावादेवंप्रश्नइतभवतितस्यविषयस्यततसंवंधादिस्यर्थनियमाद्विधेर्वलीयस्त्वेयुक्तिमाह नियमेहीतिअलोंत्यपरिभाषे

वि०
१३३
133

तिबाधकाभावादलौंत्यपरिभाषानोपतिष्ठत इत्यर्थः किंपस्य हलइत स्येतिकस्याचित बाधस्यावश्यंभावे प्रधानाप्रधानयोरप्रधानस्यैव बाधो
युक्त इत्यर्थः संघातग्रहणपक्षे विषयभेदात अल्लोपयलोपयोर्वा बाधकाभावाभाव इति भावः संघातग्रहणेनुमित्रविषयत्वात बाध्य
बाधकभावे सति दोष इत्याह संघातेतितराश्रय इति विशेषविहितेन त्लोपेनालोपस्य बाधाभाव इत्येवमर्थत्वा योगविभागस्य ननुल
स्यासिद्धिरित्यादिवक्ष्यमाणं प्रमाणस्यादित्यत्राह लक्ष्यैस्येचेति नहि भिद्यते इत्यादिप्रयोगविशिष्टे रंगीकृतः अतोदेद्धोपविधानेस
तिबाध्यबाधकभावाभावादभिमतरूपासिद्धिं दर्शयति ननश्चेति ननंगादितिपंचम्यन्तस्याप्रकृतत्वात् कथमनुवृत्तिरित्यत्राह अंगस्ये
तिननु संबंधषष्ठी विज्ञानेप्यवयवावयविभावसंबंधस्याविभावादिति प्रसंगदोषस्तदवस्थ एवेत्यत आह अनेकेति अंगनरंगत्वादिति
प्रथमप्रतीतत्वात् ननुप्रत्ययांगनोत्पादयतीति कथंतस्य हेतुत्वमित्यत आह प्रत्ययहेतुकत्वादिति ननुचेत्यादिसिद्धार्थः॥ ॥
णोरनिटि अनिटीनिष्ठायामपवादइति एतच्चोत्तरसूत्रेप्यविभविष्यति लोपापवादइतितत्प्रकारयितेरपिनेत्वारोसंभ्द्यपादेश्या
स्यापवादस्य विधानादिटिनिलोपसिद्ध इति नकर्त्तव्यमनिट्ग्रहणं॥ ॥निष्ठायां सनीवर्त्तर्द्धति सनीतिमारणतोषणनिशामने

राम०
१३३

षुत्ता इति यरादि षुमारणेऽर्थमित्वाणि चिपुकि मिनाङ्कस्य इति ङ्कस्वन्वे ज्ञापितिर्भवति तस्मान्निष्ठायामिट् प्रतिषेध अस्मिन्नर्थे संपूर्वस्य प्रयोगइ
ति पुरुषकारकः माभूदनेन णिलोपः पूर्वोणानुप्राप्नोतीत्यत आह सेट्ग्रहणेति कस्य नर्हि वा शतेत्यत्र निपातनमित्यत आह पासन्नेति ज्ञापेरिति ज्ञापने ऽर्थेमि
त्वाभावादिट्प्रतिषेधः शिनलुकोर्विकल्पेन निपातनात्तस्य प्रज्ञापितः इति रूपद्वयसिद्धिः यथोक्तं ईवे तेनार्थो ज्ञापने ऽर्थे ज्ञापयति पदद्वत्ते ज्ञापयेदिस
पि स्यादिति अत एव तत्र ज्ञापयत्या वार्य्यः विज्ञापनाभर्तृषु सिद्धिमिती त्यादिप्रयोग उपपन्नो भवति नन्वनेन णिलोपोपि धीयत इति कथमिटो भा
वस्यादित्यत आह इटि कृत इति ननु परत्वादेवटि कृते णिलोपसिद्धिः इति किं सेट्ग्रहणेनेत्यत आह अक्रियमाणे हीति ननु एकाज्धातुभ्य
ः कृदिति तोयन भवति कथमिट्प्रतिषेधस्यादित्यत आह एकदेशेति ननु णिलोपे कृते प्रतिषेधेन बाधितत्वादिटो प्रसंगात् कथमनित्यत्वमित्य
त आह परस्य लक्षणांतरेणेति कार्य्यंगत्वेति यस्मिन् कार्य्ये कृते चाकृते च यस्य प्रसंगः तत्तदपेक्षया नित्यमेवेत्यर्थः ननु पूर्वमिटि कृते पि
णिलोपे कृते प्रतिषेधेन निवृत्तिस्तस्य कथं न भवतीत्यत आह इटि त्विति अनाश्रित्योक्तमिति तदाश्रयणे तु णिलोपस्य स्थानिवद्भावा
देकाच्त्वाभावादिट्प्रतिषेधो न भविष्यतीति पूर्वं णिलोपेपि न दोष इति कालावधारणार्थं सेट्ग्रहणं न कर्त्तव्यं क्रमविपर्य्यासश्चेति अ

वि०
१३४
134

येन क्रमेणाहृत्तमित्यनेन अकृतम् ऐत्त्वं वंधनीयमित्यर्थः ननु क्ङिति लोपनिषेधेन कृतार्थो योगः कथं गुणप्रतिषेधं कुर्यादित्यत आह अने
केति ननु कैमर्थक्यान्नियमो भवति विधेयं नास्तीति कृत्वा इह तु गुणविधेये सति कथं नियमस्यादित्याशंक्य पक्षान्तरमाह अथवे
ति अर्थविशेष इति पुरस्तेरुपधाया एव णिलोपः नान्यत्रेति॥ ॥अथा नन्विह निर्देशे संदेहाभावात् प्रश्नानुपपत्तिरित्याशंक्य परिह
रति यद्यपि तावदिति कः प्रत्यय इति स्तन्निभृ विपुष्टिपु णिगादिमदिभ्यो णः कारिति कुर्यामिधेयः इतय न्यासमिभुचूइति
विचार्यत इत्यर्थः नान्विदं सूत्रमुपादाय विचारे क्रियमाणे नैव संदेहो युक्त इत्याशंक्याह पक्षान्तरमाह अथ यं पति कृत्वा त्विति उ
त्तरार्थं किंत्वकरणमवश्यमप्युपेयं कृत ननु रित्यादौ गुणप्रतिषेधाद्यर्थं गुणोव क्तव्य इति अपादेशो वा वक्तव्य इति गौरवोपलक्षणमे
तत् प्रत्ययान्तरकारणमुपपादयति। स्तन्निभृधीत्यत्रेति पक्षान्तरे त्वायं गौरवदोषो नावतरतीत्याह यदा त्विति अमयषां तो दात्तत्वा
दिति कौ सति प्रत्यय उदात्तः इसनुदात्त आगमानुदात्तो भवतीति इकु चिचित्स्वरेणान्तोदात्तः इति विशेषाभावः गुरुत्वाद्यवमन्ना
दत्येतितरादरेतुत्वरेव विधेयः प्रत्ययान्तरस्याकर्तव्यत्वादिति तदाह यद्यत्रेति लपि लघुपूर्वस्य चेदित्याशंक्यं नुवादेन षष्ठं

एम०
१३४

तपादेशोपार्थो विद्यत इति सूचितं वार्त्तिककृता तदेतत्सावित्ककर्त्तुमाह केचिदाचार्य्या णौ तिलघुः पूर्वो यस्मात्स्य णेल्पपपादेश इत्यत्र
पक्षेऽर्थः तत्र व्यंजनान्तेषु धातुषु न सिध्यतीत्याह शामेरितिमितामितिमांतत्वात्मित्वां न चात्र व्यवहित इति व्यवहिते पूर्वशब्दो गो
णः बुध्यान्तराणुस्यानमनालोच्यानन्तरप्यमारोप्य तत्र प्रयोगात् न च मुख्यसंभवति गौणग्रहणं युक्तमिति भावः नन्वेवं सतिवचनमि
दमनर्थकस्यादित्यत्राह ततश्चेति अदन्ताधिकारे गणसंख्यानेन गद्देवशाद्यृद इति पच्यते तेन च णिच्यतो लोपः तस्य पादेशोप्र
त्यसिद्धवत्त्वाच्चादित्यसिद्धत्वाल्लघुपूर्वत्वाणौ रणादेशस्यादित्यर्थः व्याश्रयत्वात्सितिन चाल्लोपः णौल्लपपादेश इति भूतपूर्वगत्ये
तिसामग्रतिकाभावे भूतपूर्वगते राश्रयणीयत्वात् भूतपूर्वामितियथा प्रस्तुतपपेत्वादौ भूतपूर्वगत्या भवतितथा त्रापिस्यात्पञ्च
म्यत मितिपंचम्यतपाद एय युक्त इत्यर्थः अस्मिन्नुपादे व्यंजनान्तेषु दोषो नावतरतीत्येतद्दृशयितुसूत्रार्थमाह नत्वेतिकुर्तर्हि
स्यादितिविषयान्तराभावाद्वचनसामर्थ्याद्दुस्कादीनामसिद्धत्वं वाध्यत इति प्रश्नः परिहारस्पष्टः॥ ॥विभाषा कथं सानुबंधक
निर्देशकर्त्तव्य इत्यत्राह आयुरिति। कथं तर्हि माध्यउक्तमा स्तुदितितत्राह भाष्यकारस्त्विति आपुल्लिंगत्वे कस्यापनिर्देश इति संदे

दृ स्यात् लक्षणाप्रतिपदोक्तपरिभाषया पान्याय्यसिद्धत्वं दर्शयति लाक्षणिकस्येति क्वचिद्दस्याः परिभाषाया अनाश्रयणे हेतुमाह कृ
ते चेति जातिपदार्थपक्षे क्वचित्प्रवृत्त्या शास्त्रस्य चरितार्थत्वाद्यत्र कृ रिति प्रतिपत्तिः तत्रैव प्रवर्त्तते नान्यत्र पक्षान्तरे नु प्रतिलक्ष्य
लक्षणप्रवृत्त्या सर्वत्र प्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ ॥इति नारायणीये श्रीमद्भाष्यप्रदीपविवरणे षष्ठस्याध्यायस्य चतुर्थपादे द्विती
यमाह्निकम् ॥ ॥नुंस्वसिच् ॥ ॥भाष्योपक्षिप्तस्य पक्षद्वयस्योपपत्तिं दर्शयति किंभावकर्मणोरिति कस्मात् पुनस्तत्रार्थद्व
यपरिग्रहणात् तृतीयोपि पक्षसंभवनो तत्भावितरस्मत्राह ततश्चाहुरिति यदि प्रसिद्ध्यनुरोधेन नियमादेव वर्द्धिः सदनग्रामित्य
त्रावर्द्धिः शब्दामुख्ययावृत्त्यानुणविशेषं प्रत्यायतीति ननु तत्सदृशमिति गौणमुख्याधिकरणे मीमांसायां त्रिणीतम् न
नु सिपुट आगमत्वात् भावकर्मवृत्तित्वान्न संभवतीति कथं सिद्धये विशेषितत्वमित्यत आह स्मा ईड्धातुक इति वर्त्तत इति भा
वकर्तृकर्मणामिति सार्वधातुके यणिमत्र भावकर्मकर्त्तारः सार्वधातुकार्था वा स्युर्विकरणार्था चेति विचार्य सार्वधातुकार्थ
त्वनमवस्थापितं तथात्र तत्र भाष्यं एवं च कृत्वा एकपक्षिभूतमेवेभवति सार्वधातुकार्थएवेतीति ननु मुख्ये संभवति गौणग्रहण

स्यान्याप्यत्वात् कथं द्वितीयपक्षाश्रयणोपपत्तिरित्याशंक्याह भूयासमिति प्रयोजनविशेषसंपादनाय गौणस्यापि ग्रहणं
क्वचित्भवति तदभावेनुमुख्यस्यैवग्रहणंस्यात् तथा चाहुः नेत्रे प्रयोजनादिष्टं मुख्यशब्दार्थलंघनमिति ननु सिपुटोपिभा
कर्मवाचित्वमयपरत्वं संभवतीति कथमविशेषितत्वमित्यत आह सियुडिति तत्र भक्तस्तत्र यद्गृहीतेन गृह्यन्त इति न्यायापा
त एतदेव विशदयति आगमेहीति पक्षयोर्द्वयोपसंहार इति तस्मात् पक्षद्वयेपि चिणवद्भावस्यातिविषयविशेषेवस्यानंतं
संगच्छत इति भाव्यार्थं तदेतदाह अन्यतरेति ननु भावकर्मणोरित्यत्र स्यादिनामनुवृत्त्या कथमत्रेष्टसिद्धिस्यादित्यत्राह स्यघ
नुवृत्तेरिति ये स्यादयो विहितास्ते भावकर्मणोर्भवंतीति वाक्यभेदेन संबंधस्तेनानुलादेशेरेव भावकर्मणोरर्थयोरभिहितत्वा
त्स्यादीनामनभिधायित्वमनुपपन्नमित्यत आह यथा चेति तथास्यादय इति अन्यथा स्यादीनामानर्थक्यात्प्रयोग एव न
स्यात्तन्नैकस्य भावकर्मशब्दस्योभयार्थत्वमुख्यार्थत्वं च युगपत्संभवतीति कथं भावकर्मवाचिनि सियुधास्थितिस [illegible]
भ इत्यत आह तत्र न्यायेति अथवा विषयसप्तम्येवेति अस्मिन्पक्षे नयादिस्यायणामप्रतिपत्तिलाघवं भवतीत्येतदेवसुकरं

वि०

मित्येवकारेण सूचयति ननु स्यादीनां कृतत्वादिष्टत्वाच्च तेषामेव तत्सिद्धाविति किं प्रश्नेनेत्यत आह स्यादीनामिति स एवेति ननु सिद्धानि कृतो
णगमिनः शेषत्वेन विनियोजने प्रमाणत्वायोगाद्यादि प्रकरणस्यत्साश्रीपत इत्यर्थः एतन्नु व्याख्यानतस्तु संगच्छते पक्षा यथासिद्धानि
नोवचनत्वेन गम्यमानत्वादित्याशंक्य तत्पायोजयति अथवेति इत्थमात्रे णोति स्यादिभिः पुम्प्रीणोरेव शेषत्वलाभः ननु केवले कुये
त्यर्थक यं पुनर्भवकर्मणोरित्यस्य षष्ठीनिमित्तत्वमित्यत्राह इहेति ननु सप्तमीनिर्देशसामर्थ्यात्तत्षष्ठी प्रकुम्प्तिन स्यादित्यत्राह का
र्यनिर्देश इति स्यादिषु परतो जनग्रह इत्यर्थं विरावनूकार्यं समभवतीति पूर्ववाक्ये चरितार्था सप्तमी सीपुटो प्राप्तिमुपपादयति असप्तम्या
मपीति आर्द्धधातुकस्येत्युपस्थानसामर्थ्याद्वाक्यान्तरे विभक्तिविपरिणामेन स्यादयपरटासंबंधान्तद्रत्यर्थः नन्वेवं नु सादिभ्य इत्यत्रार्द्धधातु
कस्येत्युपस्थानादर्थोपतिपत्तिः स्यादित्यत्राह तु सादिभ्य इति कृत्यान्यत्र चरितार्थं षष्ठ्युपस्थानं वाध्यत इत्यर्थः नन्विट्सन्नियोगे
न विधीयमान स्मिन्नेवनूभावस्तत्रैव भवेत्तत्र कश्चिदित्याशंक्य यथाकर्णेरिति अन्वाचयशिष्टत्वान्न सलोपस्याप्यत्र तत्संभवः नुं जायत
इत्यादौ तत्रैव संभवति तेन तदभावेऽपि क्वचित्भवति एवमिह्यापिचि त्वनूभावस्यादित्यर्थः प्रत्ययापेक्षत्वादंगस्येति अजंतादीनामंगा

नां चिरएवनुभावस्य विधानात् प्रत्ययाकांक्षायां श्रुतानां शब्दानां सन्निहितत्वात् योग्यतया च संबंध इत्यर्थः एवमागमविधावुपसु
क्तानामाद्यादीनां पंचानां चिरएवनुभावे नात्र यद् इत्युक्तं पूर्वं चिरएवनुभावउपयुक्तानां पंचादिटां संबंधो युक्त नन्वत्र इति तदपि माध्यकारस्या
भिमतमेवेत्यालोच्याह अयसप्तमीनिर्दिष्टोऽपीति स एवेति ननु सिद्धांतत्वादिह यत्नारस्य प्रसंगस्य तुल्यत्वान्न्यायस्येति यथोदाहृतेस्मे
पितत्वात्सामयमेवेष्टं भवति अयं हि बलादित्वानपेक्षणात् सामस्तमिकद् रिकृतेऽपि प्राप्नोति अस्य पत्याय चाद्धनोस्य इत्यत्रापि समा
नतस्यापीटो बलादित्वानतेन कारिष्यते स्यादेवयमेवेष्टं भवति अपि चैतत्सन्नियोगेनेति चकारस्य समुच्चयार्थत्वात् ननु बलादिल
क्षणइति सतीमादेः प्राप्नोति असतितमहितस्य इति प्रादृतस्य ग्लायामभ्यनित्यइत्याशंक्यत्तात्याश्रयणाद् इपमदोषइत्याह श्रा
कृतिपक्षइति अंतरंगवहिरंगाभावोऽपि द्वयोः समानइत्याह भावकर्मणोरिति यथा विशेषणेति व्याप्तिन्यायाश्रयणात् इत्तरश्चांगान्येवेतिप्र
करणस्यव्यवस्थाश्रीयते इत्युत्तरत्वादिन अप्राप्य इत्यर्थः विद्यानीत्स्यानित्यइत्यर्थं दर्शयति अस्मिन्निमित्ते सति अविद्यानीत्स
कारप्रशेषामाश्रीतव्याचष्टे अथ वेति असेटोऽप्रतिबंधक इति अस्य बलादित्वानपेक्षणाद् बलादिलक्षणोक्तेऽपीट्प्रसंगात् अतोऽयं

वि०
१३७
137

निरस्तत्वर्थः आकारस्येति विशेषणकृत्यं दर्शयति अस्येवान्त्विति हृस्वोपधीति । मकारस्य गुणे परत्वे चानजन्तत्वात् त्विराविनभावेन प्राप्नो
ति त्विराविनभावे सति हृस्वोपधलक्षणगुणप्राप्तिः विषयसप्तम्याश्रयणादिति तत्रास्ते भूरिन्यासवा र्द्धधातुकविवेस्थाया पूर्वमेवा
देशेषु कृतेषु कृतेषु पश्चान्निमित्ताः प्रत्यया भवन्ति मध्यं प्रवेशमाश्रेयमिति कश्चिदेव विषयसप्तम्याश्रयणं सर्वत्रेति हनोवधलिङी ।
त्यादेः परस्मान्यवेति विप्रतिषेधापपत्तिरिति परिहरन्ति नैतदिति प्रतिपदविधेर्बलीयस्त्वादिति अन्तरङ्गादपि प्रतिपदविधिर्बलीयान्
ननु वधादेशोपि प्रतिपदं विधीयत इति चेत्तन्न त्वभयोस्त्वान्नित्वाद्धि प्रतिषेधादिष्टसिद्धिरित्याशयः ननु यद्वि एयाहत्यविहितं युग
दिन देव विरावनुभावो भवति न च हनिणि शरे शाद्धि हि विनिता दूनि कथं तेषां प्रसंग इत्यत आह दृतियस्येति यस्यापीति विहितहर
स्य सर्वस्याति देशात् अङ्गस्येति प्रकृत्य विहितानाद्दति वस्क — तांगस्येत्येतावदेव ॥ ॥ आतो इहयद्दु नापेक्षाणां संभवान्नेषां मेकैक
स्य परिग्रहे प्रयोजनमेदद्दूग्रहणस्य भवतीति प्रयोजनप्रश्नद्वारेण कतमः पक्षो ग्रह्यत इति प्रश्नः पर्यवस्यतीति दर्शयितु
मा हृद्दाचीति अत्यन्तमेने निश्चाचावार्क दिनावा आर्द्धधातुकेन वा तत्रानुमत विशेषणेन केनचिद्धिटः समुच्चयेन्यचिविशेष

एम०
१३७

ण इद्धं पंच पक्षा संभवयो ज्यमित्याह तत्र यदि तावदिति अजादेरिट् इति भेदाधिष्ठानत्वान्न समुच्चयस्याजादेरिटो जादिप्रत्ययात
र्भावात इट् छड् इन चागमस्य प्रत्ययस्य च सामान्येन ग्रहणं हलादेरिट् इति दासिये त्यादावेवाशी इत्यंध्यात्मने परोत्तम पुरुष
इति सीयुटि च हलादिरिट् संभवति तस्य क्लित्वादित्वं पासमस्ति आर्द्धधातुकत्वं चाव्यभिचरितमित्यर्थः अनुभूतावयविशि
षणेनाजादि प्रत्ययेनेट् समुच्चय इतीमं पक्षमुपन्यस्यति अस्याजादेरिति क्रमेणोदाहरणान्याह दासीयेति व्यत्ययं इति
आदानेति इं कर्त्तरि कर्मव्यतिहार इत्यात्मनेपदे उत्तम पुरुषैकवचनमिट् न दादित्वाच्छ्र पोलु कृ आ अनुभूतेविशेषणेति
अजादावार्द्धधातुक इतीटि चेति अत्र पक्षे व्यञ्जनजात्यर्थमकं दिदृर्थमनार्द्धधातुकार्थं चेतन्य ग्रहणमिति दासीयेत्यादौ सर्वत्रलो
प्रसंग इत्यर्थः तदासार्वधातुकार्थमितो तदुपपादयन्नितं देवमने केतिषट्पक्षाह इति काकुतादर्शिताः ते षु कतमस्ये ह ग्रहण
मिति प्रश्नः अनुभूतान्यतरविशेषणेनान्यतमेनेट् समुच्चये त्येपि षट्पक्षा संभवतीतेनेनैवन्यायेनो हिनुशंक्य न इति न दर्शि
ताः उक्तेषु पक्षेषु न तृतीयः पक्षः सिद्धान्तितो भाष्यकृत्याह इत्तर इति केवलासार्वधातुकेति तदुपपादयति केचिद्वेति अवग्रहं कु

वि०
१३८
138

वैनामादानमव्ययार्थ इतिमतन्त्रमेषांदानमितिलुट्लटोरन्यतरस्येतद्धि शप्स्यतितन्वलुटीतिसिद्धान्तेनत्रप्राप्यमाह । सिद्धान्तेत्विति
॥ ॥ सुखा पकारस्य प्रतिषेधेन सात्वात् संबंधयोगादाद्वकारस्य निमित्तभावेनेति अत एव भाष्येवकारे प्रतिषेध इति व्याख्या
तं ननु क्तिनिपिसत्यनिष्टरूपनिवृत्तयेप्रतिषेधोवक्तव्य एवेति चेत्तत्राह क्तिनिपत्विति संस्याद्भवत्येवेति संस्याशाद्दसलोकवेदयोर्वे
द्भुत्वमुपलंभादित्यर्थः प्रत्ययलक्षणेनेति हलादेः प्रत्ययस्य प्राधान्येनाश्रयणात् यत्र वर्णैः प्राधान्येनाश्रीयते तत्र द्वितीयप्र
त्ययग्रहणात् प्रत्ययलक्षणं न भवति यत्र तु विशेषणत्वेन तत्र भवत्येव तदाह यथा तल्लोपसिद्धीति ॥ ॥ नमा यदिह योरपीति
समुदायापेक्षायामंतरंगत्वाद्विधिर्वेति परिभाषानुपस्थानात्स एवेति ननु सिद्धान्तवादीतत्र हर्योग्रहणं कर्तव्यमित्येतदत्रा-
चोदकवचनं पद्यदोपीष्यत्तेन हर्यग्रहणं कर्तव्यमेवव्यवहितत्वादनुवृत्त्ययोगात् एवं प्राप्तिप्रकृतानुवृत्त्यासिद्धिरिति सिद्धान्ति
नोक्तानत्कथं संगच्छते इत्याशंक्याशयमाह इतरदतिद्विविधास्यनुवृत्तिः लौकिकि प्रास्त्रीयाश्चतत्र पूर्वस्मिन्न पक्षेप
रिहारसमुदायेतिद्वितीयेपिदोषाभावमाह स्वरितत्वादिति अधातोः पर्यायप्राप्तिश्च चोद्यतेनतुयोगपद्येन असंभवात् ।

एम०
१३८

स्याह ॥ असतो रिति द्व्ये पादार्थ इति अस्मिन् पक्षे अतिलस्यं तस्मलाभे स्यान्तद्धात्तरत्वे सत्त्वंटाभवितव्यमित्यर्थः यथोक्तमि
ति अरसोमादिष्वत्र तत्र ह्रीत्वादीनामसिद्धत्वात् अगृह्यत्वाभावादस्यादिप्रसंगे चोदिते परिहारो यमार्थस्यानीमशब्देनोक्तः इदुद
पधस्य इति छन्दे न न चास्यां कल्पनायामसिद्धं भवति शास्त्रीये हि कार्ये सिद्धत्वमिति तिन त्वेवं तत्रासिद्धत्वं माभूत् इदुदुपधस्येति ।
शास्त्री । यमेवरूपं गृह्यत इत्यसिद्धत्वं भवत्येवेत्याशंक्याह परिहारान्तरे ति अरस्वनसामर्थ्यमेवस्फोरयति हलादीनामिति साम
र्थ्याद्विघटयति ननु विकल्पतत्त्वादिति सामर्थ्यात्पर्यायप्रवृत्तौ विकल्पः फलतीत्याशयेनैतदुक्तं अरसा चाधितुमादेरशे
क्यत्वादिति उत्तरार्थत्वादनुवृत्तेरतो दुर्बलत्वान्नाधकत्वायोगात् यदि दुर्बलत्वमतः तस्यापवादविषयत्वाद्धत्वमायातमिति प्र
वृत्तिस्तस्य न चतुरस्रा इति पर्यालोच्याह अथवा संदिग्धप्रवृत्तिरिति आट अत्वादसंदिग्धा प्रवृत्तिरटस्तत्तरार्थत्वात्सं[illegible]
ग्धा इति तानवायेन नाधाटा वाद्धात इत्ययमेवमाव्यकारस्याशय इत्यर्थः नन्वकृते टीति सूत्रेणाटं तमिति कथमेतद्विशेषला
भ इत्यत्राह अजादित्वितिउपदेशाग्रहणानुवृत्तौ कथमिष्टसिद्धिरित्यत्राह उपदेश इतिनार्द्धधातुके तिलकारेणामेवार्द्धधातुक

त्वं न नु तदादेशानानिदां सर्वथैतस्मिन्नेनोक्तेष्णु निष्णुपसेष्वयञ्चोपइत्युक्तं तदुपपादयति करोत्यादिवदिति हलादी नामधेये तिव्यवस्थापितत्वा
तइह तु स्थित एवेति प्रतिपत्तिलाघवार्थमारब्धे सूत्रइत्यर्थः अतोन्नपोनरुत्तरयामित्याशयः परत्वादिति अ अट्इनु इति स्थिते अर आति
वृद्धिः प्राप्नोति पररूपं च तत्र परत्वात् पररूपप्रसंग ओमाङ्गोनुसिचयन् प्रतिषेधवचनं तेन तुल्यमेतद्वचनमिति योजना दर्शयन्नाच
ष्टे ओंकारीयदिति ओकारमात्रं नरट्छति ॐ टमिच्छति उ आमिच्छतीति क्विप्तिर्लिपि चादि सति आर ट आति वृद्धिं बाधित्वा पररूपं
प्राप्नोति पर एणो पोहीति इणा आस्ते अयणिलावस्थायामेवादिकृते अवत आ असल्इति स्थिते तरं गत्वालादिवा शकृते इ एणोय
णोति परणि असोरल्लोप इति परणिलोपो प्राप्नुतः अरट आति वृद्धिश्च तत्र वर्णाश्रयत्वादंतरंगत्वाद्वृद्धिर्भविष्यति परणिलोपो हि वृत्तस्या
श्रयत्वात् बहिरंगो ननु कृतायामपि वृद्धौ स्यानिवद्भावाद्वर्णाप्राप्नोतीत्यत्राह वृद्धौ कृतायामिति ततश्चाकारांतस्यैणोयनाविधाना
दैकारस्य तदभावादायादेशं रूपं सिद्धं नन्वकारे शास्यपरं प्रत्यादिवत्तद्भावादिकारणत्वाद्वर्णाप्राप्नोतीत्यत्राह रूपाश्रयत्वादिति
नामुपुनतिदेश इति कार्यमेवादिति श्यपतेन रूपमित्यर्थः नन्वेवमपि वृद्धौ कृतायामपि स्यानिवद्भावादत्वादिवत्तद्भावाद्वालोपः प्र

श्चोतीमत्राह न्नकोरितितदाश्रयेह्लीति अंजरंगामपि वृद्धिबाधित्वाद्यणलोपयोः प्रवर्त्तेनात् आद्वचनस्य परिभाषासद्भावे लिंगत्वमुपपाद्य
पति तस्याहीति॥ ॥अचि ननूपदादेशाभावपक्षे मि पूर्वत्वेन भाव्यमिति कथं तन्नमिति यणादेशः इत्यत आह पाछसीत्यधिकारा
दिति पूर्वसवर्णदीर्घोपि वाछसीति विकल्पतत्वात्र भवति नुत नित्यमिति धातुत्वाद्यणः प्राप्तिः अ धातुत्वादिति एवं अंबकमित्यादौ
द्रष्टव्यं तत्रैव हूचानां यणादेशेन पाटः आज्ञवेदविदायदुवर्द्व्यामितिम्बबस्थितो विकल्पः प्रायेणाह प्रपते॥ ॥एर ननु सत्सू
द्विषेति सोपपदे क्विप्सुपपदसमासे ब्रह्मणानि याचितिभाव्यमित्यत आह अन्येभ्योपीति परत्वादिति यस्तनाछीलाद्यविवक्षातस्त
सोपपदस्यावकाशः निरुपपदस्य धात्वेनरमेवकाशः ताछील्यादिविवक्षायामुभयप्रसंगे निरुपपदः क्विप् भावइति संपदादित्वात्
कर्त्तरिवेति क्विबेति निरुपपदः क्विप् पश्चाद्विशेषणसमासः असंयोगस्येत्यपनीयस्वारपदपूर्वोपधस्येति वक्तव्यमिति चोदितं तत्र
स्वारपदपूर्वेउपधेयस्येवर्णस्यतदन्तस्यांगस्येत्यर्थः एतदुदाहरणे योजयति इकारस्वरइति एवं पदपूर्वोपधस्येत्यत्रापि द्रष्टव्यं
अविद्यमानेति अविद्यमानोधात्ववयवसंयोगः पूर्वो यस्येवर्णस्य तदन्तस्येत्यर्थः उपसर्जनस्याप्रोषणायोगव्याप्तेर्व्यभिचारं परिहरन्नाह

४७

वि०
१४०
140

षे संबंधिशब्दादित्यादिति देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादौ संबंधिशब्दस्योपसर्जनस्यापि नित्यसापेक्षत्वाद्विशेषणेन संबंधास्त्येव कस्मादन्यस्य
तु नास्तीत्यर्थः ननु धातोरित्वस्योवर्णविशेषणायोग्यत्वेपीष्टत्वात् संयोगएव विशेष्यतइति चेत्तन्नेत्याह गुणप्रधानेति भाष्ये प्रधा
नस्यानधित्वात् गुणस्य विशेषणसंबंधमुक्तं विद्यारयति ननु मनीइति इयंदत्वाधनार्थत्वादिति इयदेवानत्तरत्वाद्ग्रणवाद्यते
ननु पूर्वसवर्णदीर्घइत्यर्थः॥ ॥वर्षा वर्षा वा भवतइति भ्रुप्रावा — नेपदीतस्याधः षा द्वैतिणिजभावपक्षे रूपं वर्षाभ्रुरोष
धीतिशेषइति एवं ब्रुवत आचार्यस्यायमाशयः भेके दृस्वान्त एवायं अतएव शिलीगणरूपदिभेकी वर्षाभ्वीकमठीदुन्दरितिस्त्रि
यामुकारान्तं लक्षणं दीर्घान्तं पठति अतः कस्यचिद्दुर्दैरिदीर्घांतपाठेन युक्तइति लक्ष्यते अत्र भूरारस्यानर्थक्यादिति समुदायस्यै
वनिपातनादवयवार्थाभावानयर्णादेशइति तु सुपीत्यनेन दृक्स्क पूर्वपक्षवार्त्तिकाशयं भाष्ये प्रपंचितं संक्षेपतो दर्शयति अधि
कारेति दृक्स्कग्रहणान्यथानुपपत्त्याभावायापदत्वकसत्वेज्ञापितेसत्यनुपपत्तिस्पयं दर्शनुपसंहरति श्लोकस्य पूर्वार्धं नअत
इति उत्तरार्धं न तत्र सूत्रे भविष्यति॥ ॥ओदुपलघुमिति — चालाद्यवान् प्रतिपत्तिलाघवाच्च विषयार्थमित्यस्य विशिष्टविषय

एम०
१४०

निर्देशार्थमित्यर्थः माह कृतगुणस्येति गुरुह इति धातुमात्रनिर्देशो ऽकं इति विषयेपि न तत्प्रयुक्तमुत्वस्यां नस्याह अकृतगुणस्ये
ति विकृतनिर्देशो यादेशाद्यात्रिस्फोरयति गुणो कृते इति कृत्वस्यासिद्धत्व इति असिद्धपरत्वाभावित्यनेन नित्यत्वादिति यद्यपि
परो ऽस्मात् गुणः तथापि कृताकृतप्रसंगित्वान्नित्यम् तं गुणस्तत्वे कृते लघूपरत्वाभावादप्रसंगादनित्य इत्युत्वमेव प्रथमं भ
वतीत्यर्थः अचीत्यधिकारादिति तत्र अगुहत् इति स्थिते पूर्वं गुणः ततो ढत्व धत्व ष्टुत्व ढलोपः नन्वत्र ह्रस्वदीर्घयोरादेशा
योर्निर्देशो ऽदोषेणावित्यत्रापि द्वौ पादसौ पर्यायेणस्यातामित्यत्राह दोषेणावित्यत्र त्विति ॥ ॥ विर्णी ॥ ॥ णिणपते यदृ
ते वस् त्रेणासि द्वोपसंख्यानस्य कर्तव्यतां दर्शयति। विणमुल्परर इति शमयतं प्रयोजितवानिति विग्रहे हेतुव्यापारप्रदर्शन एवता
तपर्य्यमिति कर्तृरविवक्षितत्वमित्याह यद्यपीति मत् तपूर्वंगमे नियद्दि प्रत्ययलक्षणेनाश्रीयते तेनदापि वचनसामर्थ्यात् मत
पूर्वंगताश्रयणादिष्टसिद्धिरित्यर्थः एतदेवेति यद्यपि ह्रस्वग्रहणानुवृत्त्या ह्रस्वविकल्पेपि अदूषमीति सिद्ध्यति पक्षांतरेपि
ही यथाप्राप्तदीर्घत्वे अशमीत्यपि तथापि दीर्घविकल्पस्येदमेव प्रयोजनमित्यर्थः नित्यं ह्रस्व इति दीर्घविकल्पे त्वीर्ष्व सिद्ध्यति प्रयोजनं

तरमप्याहहेरवेषन इति षूटादिरयं कस्यमित्याशंक्य सत्वे न दीर्घस्य विकल्पेन विधाने अहीडि अहिडीतीष्टरूपं सिध्यति कस्य वि
कल्पस तितदाचिदहेडीति स्यादित्यर्थः अंतरंगवहिरंगोक्तिद्वारेण समानाश्रयत्वाभावादसिद्धत्वाशंका परिहृतेति दर्शयति नियमे
लोपइति॥ ॥छांदे ननु यत्र तिप्रभृतय स्संति द्वावपि तत्र सन्तो नाद्युपसर्गसेत्येव सिद्धं किं वचनेनेत्यत आह इह संख्यातरोपज
न इति अत्राशयजानत उत्तरवचनमित्याह वस्तुकसद्भावमिति प्रसज्यप्रतिषेध इति व्युपसर्गस्य छांदेन भवतीति न नु संभवत्येका
वाक्यत्वे वाक्यभेदो नेष्टः असमर्थसमासश्च इत्यत्राह पर्युदासेति व्युपसर्गसदृशस्य सोपसर्गस्य ग्रहणादुरच्छदइत्यादौ न स्यादि
त्यर्थः मुख्यस्योत्तरस्य संख्यांतरस्य विषये पूर्वसंख्याया अप्रवृत्तौ भाष्यएव निदर्शनमुक्तं गौणस्याविषये दर्शयति तथा चेति
अइउणित्यत्रैतदुक्तं तत्र ह्यकारस्य सवर्णग्रहणार्थे विवृतोपदेशः कर्त्तव्य इत्युक्तं तत्र नस्य विवृतोपदेशाद् अन्यत्रापि विवृतोपदे
शः कार्य इति चेदिति तेपरिहार उक्त एकत्वादकारस्य सिद्धमिति तत्र चोदितं एकाजनेकाज्ग्रहणेषु दोष इति किरिणेत्यादौ
सावेक इति सेकाजलक्षणमतोदात्तत्वं प्राप्नोतीति यदेनतरनिघरिकइति द्यन्तलक्षणाष्टनस्यादिति तत्र परिहारो यमादृत्त्वसंख्याना

नसिद्धमितियथा पंचदशसामिधेनीरन्वाहेमध्रैकादशसंख्यानांसामिधेनीनांमप्रथमोत्तमयोस्त्रिरन्वाहत्वात्पंचदशत्वसंपत्तिः ए
वमत्राप्यावृत्तिकृतेनद्वित्वेनदनसिद्धं तथाप्रतिसंपादितेनगोणेनद्वित्वेनैवमचत्वस्यबाधात् किंरिणेत्यादौ चिभक्तिरंतोदात्त
त्वानभवतीत्यर्थः उदाहरणांतरमाहनेधेयद्वतिचेतिस्थानिवद्भावेसतीतिनिपूर्वाद्धांतस्युपसर्गेस्तोः किः आतोलोपइटिचे
त्याकारलोपः तस्यस्थानिवद्भावेअचुवसानात् ननुद्वित्वमितीतस्थानित्वरतिद्वन्ल्गाणोतनुत्वस्यादितिपूर्वविधावितिसुक्तमित्यर्थः
द्यसि किमर्थंसूत्रकारेणहल्ग्रहणंकृतमित्याशंकायत्तावदाह अचीत्यधिकारादिति हलीत्युपादानेचीत्यस्यनिवृत्तिरणं
कृतेतितस्यानुकर्षणार्थंचकारः क्रियतेइत्याह तदुपादानादिति हल्ग्रहणंप्रत्याख्यातवतोवार्त्तिककारस्याशयमाह तच्चेति
अचीतिनिवृत्तिमिति व्याख्यानादेवतन्निवृत्तिसिद्धेरित्यर्थः अन्यत्रापीतिवचनादिति सूत्रकारेणोक्तादिवयादन्यत्रापीतिन
स्यार्थः तच्चकारकरणएवोपपद्यतइत्यर्थः एकवचनत्वइति स्नेरेकस्यानेककर्तृत्वात् अत्रेचातरंगत्वादितियद्यपिउपधालोपः
परोनित्यश्चतथापि आरेवनिमित्तत्वादंतरंगत्वेन द्विर्वचनंकृदितः प्रत्ययस्यअकेरपेक्षणात्बहिरंगोलोपः इतिपूर्वद्विर्वचनमित्यर्थ

१८

वि०

१४२

142

र्थःपुनरेवनिष्कर्षःक्रियतेइत्यतआह यदित्विति द्विर्वचनंनस्यादिति अनन्तकत्वात्तस्यानिकट्ट्वावोधिनास्तिद्विर्वचननिमित्तंविपरतोलो
पस्याविधानात्॥ ॥कुरुलभ्योहेर्द्विः॥ ॥शब्दांतरेति शब्दान्तरप्राप्तिर्द्वियोस्समानेतस्यान्यतरस्यनित्यत्वनास्तीतिपरत्वाद्यवस्या
पुनःप्रसंगइतिपुनःप्रसंगविज्ञानादितिन्यायात्पक्षान्तरेनुनदोषइतिभावःतथापीतिद्वयोरचरितार्थयोःपंचम्येवप्रकल्पका
न्तुनइत्याहहेरित्येतदनुगुणेनिर्देशइत्यस्याविशेषणकांक्षायांनैवहल्ग्रहणस्यसंबंधोयुक्तइत्यर्थःहलग्रहणेनिहल्ग्रह
णानुवृत्तेःप्रयोजनान्तराभावाद्धेरित्यनेनसंबंधआवश्यकःतत्रेतरत्वविधिसंभवात्सामर्थ्यान्तरादिविधिसिद्धिरित्यर्थः ननु
सागमोपिनिर्दिश्यतेएववरसतदवयवत्वादित्यत्राह सागमकस्त्विति इडीति यशब्दःतस्यागमनामागमिसंबंधाविनाभावादाग
मिनश्रवणेतदवयवत्वेनसामर्थ्यात्प्रतीयमानत्वादुच्चारणाभावइत्यर्थःनदाहप्रतीयतेननुच्चार्यतइतितस्मादित्युत्तरस्येति
वचनादितिनिर्दिष्टग्रहणानुवृत्तापंचमीनिर्देशेनतरस्यैवषष्ठीप्रकल्प्यतेतस्मादेरितिषष्ठ्यायन्निर्दिश्यतेतस्यफलंतस्यचानां
तर्य्यकार्य्यंभवतिपंचमीनिर्देशेनतरस्यैकार्य्यंभवतीतिसूत्रार्थमाश्रित्याहकार्य्यणचेतिएवंचप्रकृतेदोषोनावतरतीत्याहत

एम०

१४२

त्रेति यद्येवमिति पूर्वोक्तार्थानुवादं संगमयति यदितिन नुन्यायान्तरसंभवे कस्मात्पुनः प्रसंगविज्ञानीनयोगतत्र्याश्रीयते इत्याश
ह नहीति यद्वापरत्वेन बाधकत्वात्लक्ष्यते इत्यनरंगत्वात् पूर्वं द्वित्वमप्यस्यानिमित्ताविद्यातादकवद्गतिपक्षांतरमाह अथवेति हकार
मात्रस्य स्यानित्वे सत्यादेशो विधिकारमात्रमेवयुक्तमन्यथारूपासिद्धिप्रसंगादित्याह एवमिति अशक्तिजेनेति व्याचष्टे व्यंजनस्ये
ति एवं च कयद्येवनिवृत्तिरित्यत्राह वतश्चेति दृष्टौ व्यवधायकत्वरुपपादयति सहीति ॥ ॥ विभोलुक् इत्यकारितत्वरआमि
निस्थिते प्रत्यययत्र यस्य समुदितस्या प्रत्ययत्वाल्लुक् नस्यादिति प्रत्येकलुगेविनम: तत्र प्रथमतस्य लुक्तिनस्यासिद्धत्वात्तरं वारे ल्लुर
नभविष्यतीति किंतु ग्रहणेन त्यत आह उदकमस्मिन्निति अभेद पक्षमाश्रित्येति अनेन पूर्वविषयभेदात्लक्षणस्यभेदमाश्रित्य
परिहार उक्तइति दर्शयति नाप्यकृतत्वादित्यस्योक्तेर्थे हेतुत्वं समर्थयते एकस्मिन्निति अभेदपक्षमाश्रित्येति अनेनपूर्ववि
षयभेदाल्लक्षणस्यभेदमाश्रित्यपरिहार उक्त इति दर्शयति नाप्यकृतत्वादित्यस्योक्तेर्थे हेतुत्वं समर्थयते एकस्मिन्निति दृष्टांत
दृष्टांत के संगमयति यथैकस्मिन्निति अस्या धानस्याश्रितो मादे श्वयद्वै धर्म्ममुक्तं तस्य हेतुन विदुरित्याशंकां परिहरति इहाभिन्न

वि॰
१४३
143

रूपमिति अस्याधानं त्विति आधानसंस्कृतेष्वेवाहवनीयाद्यग्निषु वैदिककर्म्मणामग्निहोत्रादीनामनुष्ठानविधानात् अत एव प्रसंगलक्षणोगा
र्हपत्याद्यग्नीनां लौकिकार्यत्वमपि एकरणेन वैदिककर्म्ममात्रशेषत्वं निर्णीतं निर्दृष्टाद्वैदिकानां स्यादिति फलमेवाहेति अयमभूयस्त्वा
त् फलभूयस्त्वमिति न्यायात् इहापि रूपान्तरस्य श्राव्यापलमेदं दर्शयति न चेति अनाहिताग्नेरनधिकारादिति अत एव शूद्रस्य क-
र्म्मण्यनधिकारः त्रैवर्णिकानामाधानोपनययोर्विधानात् दग्निविद्ययोरधिकारनिमित्तयोरसंभवात् क्रतुविधयोपि त्रैवर्णिकेषु
कृताः पर्योन्मुद्रश्यविद्यादिकं कल्पयितुमर्हति ॥ ॥उतश्च भाष्योपपत्तिं द्वयं पक्षद्वयमुपपादयति इत इः प्रत्ययादिति प्रत्ययस्या-
विशेषणत्वेप्यसंभवान्नेन तदन्तविधिर्न भवतीत्याह न संभवति चेति प्रथमस्योकारान्तरादेकदेशेन द्वितीयं पक्षं दर्शयति यदापुनरि
ति अंगविशेषणमिति असंयोगपूर्वदंगादुत्तरो य उकारः प्रत्ययस्तस्मादित्यर्थः अयमपि दोषइति प्रथमपक्षे भाष्येनुक्तो
प्ययदोषोदृष्टव्य इत्यर्थः ननु प्रथमपक्षे तदन्तविध्यभावस्योक्तत्वात् कथं तदन्तविधिना भविष्यतीत्युक्तमिति चोदयति न
नुकारस्येति परिहारस्तत्रस्य सः यावदस्येति न हि तरसंज्ञापदस्य संज्ञात्व किं तर्हि विशेषणत्वमतीत्युत्तरकालमेव तत्र भतत्

राम
१४३

स्मरणात्प्रागेवासंयोगग्रहणेकारेविशेष्यतेपश्चान्नुउकारेणान्वयइतितदैवविधौसतीषस्ति इतिनन्दाहविशेषणसंबंधमनुभूय
संज्ञात्वमुकारेलभतइतिउत्तरार्थंछंदोग्रहणंकर्त्तव्यमितियदुक्ततद्व्याचष्टे नित्यंकरोतेरित्यत्रेतितेनकुरुवइत्यादिप्रयोगस्यछंदसि
दर्शनानुसारेणसाधुत्वंसेत्स्यति अनङ्त॥ ॥अवश्यकर्त्तव्या्इति उत्तरइत्यनुवृत्तिरवस्याश्रयणीयेत्यर्थः तेनैवयत्नेनेति करो
तेनुप्रप्रत्ययान्तात्परंसार्वधातुकमेवसंभवतीत्यंतिसंस्कारतुरित्यातंस्यप्राप्तिःयदर्थःप्रतिषेधस्यादित्यतआह इहसार्वधातुकइति
सर्वत्रैवसार्वधातुकेन्तरंगत्वाद्विकरणैर्भाव्यंवकुपेक्षत्वात्तवहिरंगोयविधिःइतिभावःसिद्धान्तवादिनआशयमजाननतःप्रश्नो
ष्णकम्पउक्तेइतिइत्याहइकरसित्वति करोतेरित्युकाकारान्तदिदेशेतिप्रसंगस्यादित्यर्थःउनइत्यनुवृत्तौयोर्थसंपद्यतेतद्दर्शयति
तेनेतिननुम्यस्तमाकारान्तमाईधातुकेविद्यतएवयथाअनुर्थइत्यादौइत्यतआहयत्रनेष्यतइतियत्रदोषस्यादित्यर्थंत्रभवते
वेति लक्षणांतरेणलोपविधानानानिष्ठप्रसंगइत्यर्थः ननुचातोलोपस्येतियातेर्थ्यङ्नातद्यापायइतास्मादद्युयउन्इतिपरछ्
कतेनीपःपरनिमित्तकःतस्याचःपरस्मिन्नितिस्थानिवत्भावात्तोलोपइतिवरेयोजारेप्राप्तस्थानिवत्त्वभवतीतितिविधिग्रहणतइत्य

र्थः भाष्यकारस्त्वल्लोपप्राप्तिमभ्युपगम्येति यद्यपि स्थानिवत्त्वनिषेधसामर्थ्यादाल्लोपस्याप्राप्तिरेव तथापि तत्प्राप्तिमभ्युपगम्यान्यायपत्युत्तो
द्नार्थपरिहारान्तरमुच्यत इत्यर्थः अभ्यस्तस्यपकाएत्नत्वमुपपादयति यापदलिस्थित इति यल्लोपे कृत इति लोपो व्योर्वलीत्यनेन उप
देशग्रहणानुवृत्येति सस्य सिद्धं पुधित्यतः ननु हि यो न्यतरस्यामित्यत्रास्तति सार्वधातुकग्रहणे कसोपरतो मस्त्वस्येत्वविकल्पस्य स्थिति
चोदयति ननु चेति दृष्टमनुविधीयत इति ततश्चात्राचार्यं विधिर्न भवतीत्यर्थः तथा च प्रयोगो दृश्यते मन्तोन शश्वमानो विनिवानि तिन
नु च नियतकालत्वादिति द्विर्वचन एव कर्तव्य इत्यवधारणे नियतकालत्वं स्थानिवद्भावस्योक्तं रूपातिदेशस्तु तत्र कृते द्विर्वचने
आदेशस्य रूपमेव च कर्तुरित्याशो भवतीति पुनर्लोपो न कर्तव्य इत्यर्थः पुनःप्रवृत्तिरिति अत एव नित्यतुरित्याशो पूर्वं प्रवृत्तोऽपिय
द् द्विर्वचनकालेपहृतः इति पुनःप्रवृत्तो [illegible] यामनेकाल्त्वाद्घनाबाध्यते एव च कुर्तुरित्याशो पुनर्यल्लक्षण प्रवृत्तिः ननु परस्यैव लोप
इति नियमः कथं लभ्यत इत्यत आह अनकैयतिकि इत्यनन्तरस्येति किं दितीत्यनेनाकारो विशेष्यते न त्वंगमिति भावः प्रसंगत्वादित्यस्या
न्तरंगत्वादित्यर्थे इर्शयति वर्णाश्रयत्वादिति कथं पुनरतरंगं परस्य वहिरंगो दीर्घो बाध्यते त्यत आह येननाप्राप्त इति ननु प्रत्ययलक्षणेन

संप्रति हेः फलत्वसंभवे भूत तत्पर्वेणत्वाश्रयणमयुक्तमित्यत आह नेति॥ ॥असौ न सर्वेषां प्रत्याख्यानं तत्परकरणस्य प्रयोजनांतरस्याव
स्यमासांत्वाशित्याह अत्र प्रत्याख्यातमिति॥ ॥इह सिद्धश्चेत्यनेनार्द्धधातुक इति विषयसप्तम्याश्रयणीयेति दर्शितं इत्याह आ
र्द्धधातुक इति द्वयोरपीति अनेन लोपस्यातो युगितायुक्तश्च एतदुपपादयति लोपस्येति अकृते पुकयकारस्य लोपप्राप्तिः कृते तु
यकारस्य अयाव्याकृति पक्ष इति अस्मिन्नु पक्षे व्यक्तिभेदाविवक्षणात् छ्रदान्न रप्रा स्यानानित्यत्वलोपे कृते प्रत्ययाभावात् पचाद्य
च् भवति अकावशात्कावितिनन्ताउत्तरस्याजन्तस्य कारतस्यो न्नरपदस्या शकौ गम्यमानायामंतोदात्तो भवतीति सूत्रार्थः पुनः प्रसज्येत
ति इदेवर दुस्तु षितिवलिरव्यतेन नु लोपपक्ष इत्युदाहृतं लोपाता वेत्विड्भावः ततकथं संगच्छते इत्यत आह तनिपतीति विशाय इरिट्टीति
अघतन्नि शब्देन पूर्वाचार्य प्रसिद्ध्यादेशग्रहणात्॥ ॥अत एकाल्लिटादेशादेर्विशेषणे दोषाभावं विशदयति नत्वसत्वयो रितिस
न्नियोगशिष्टत्वमुपपादयति च शब्दः समुच्चय इति यथा कर्त्तुः क्यङ् सलोपश्चेत्यत्रान्वाचयेव शब्दवितानाद्यत्र सलोपः संभवति तत्र
संभवतीत्यर्थः नैवमिहेत्यर्थः यत्र सर्वेषां प्रवृत्तयो उत्सर्गापवादयोरविरोधस्तत्रायं न्यायः यथा नन्तृत्वा दा पुर इत्वे कृते तु गादयः कि

विं०
१८५
145

यंतेइरस्तु विरोधादभ्यासयोनभवतीत्यादइहात्विति क्वचिद्ध्रस्वइति अभ्यासविकारेषु ह्रस्वहलादिशेषावुत्सर्गौतयोरन्येपवादाः ननु विधिनाज्ये
ष्ठत्वादिकनसंभवतीत्याशंक्याचष्टेमध्यमापेक्षयेति अपकर्षोल्पत्वदुर्बलत्वात सत्ताभवादित्यर्थः अतएवाह अल्पतरइत्यर्थइति।
अल्पशब्दादीयस्तुनिपुबाल्पयोः कनन्यतरस्यामितिकनादेशःयः कस्माद्विदिति यथाञ्ञेज्येषुसर्वोत्कृष्टः प्रशस्यतरः सर्वस्याबाधकइत्या
हज्येष्ठइतितत्रदीर्घस्यावकाशः बाभाष्यते एत्वस्यावकाशः येचतुःपापच्यतइत्यत्रोभयप्रसंगेपरत्वाद्दीर्घत्वेनायंविधिर्बाध्यतेएवंचासि
द्धमितितेनाभ्यासेचर्चेतिजश्त्वस्यासिद्धत्वादनादेशत्वादेत्वाभ्यासलोपप्रसंगाः नन्वनादेशादेरितिवचनसामर्थ्यादसिद्धत्वंबाध्यतइति
चेतत्रेत्याहचकारतुरित्यादावेवेति अत्रकुहोश्चुरिति चुत्वस्यासिद्धत्वाभावात्स्यावकाशंवचनमित्यर्थः नत्वनरेणतुरिति अत्रचर्त्वजश्त्व
नस्तः तत्रवचनमिदंसावकाशमित्यर्थः प्रकृतिचरामित्यादिवचनापूर्वक्रियतेकिंतर्हिसूत्रतसिद्धमेवेत्याह अभ्यासइतिएवंचितिछंद
सीतिप्रकृत्याविधानातचानसीतिननुनवधातोपरस्मैपदित्वाल्लाणितिवदुलछंदसीत्यनेनअतएवमुगभावः छंदस्यपिदृश्यतइ
त्यासिधीतिअपरआहलजेणरपूर्वीद्धिटितसैर्मादेशसंज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वात संप्रसारणाभावेएवस्यासलोपयोरूपमिति

एम०
१८५

तथा च सीवयोश्चमनुगायेतद्रूपं च तावग्रहं कुर्वतीति न विद्यते लक्षणं यस्य तदलक्षणमित्याह लक्षणेनेनेति तत्परकरणेनासिद्धत्वस्यानित्य
त्वमेव ज्ञाप्यते तेन तदन्यमेरेत्वस्यासिद्धत्वाज्ज्ञाप्यते नैत्वप्रसंगमित्युच्यते तद्दर्शयन्नाह असिद्धत्वस्येति आस्तामासनित्यादावाटो लोपो माभूदि
ति तकारकृतं तत्राटो सिद्धत्वादेत्वासिद्धमिति तदन्यायायाः प्रपत्स्यानित्यत्वमसिद्धत्वस्य ज्ञाप्यत इत्यर्थः ॥ ॥ थलि च कंदिति सेटी
ति पचिवेन्यादौ किं त्वात् पूर्वेणासिद्धेत्वाभ्यासलोपौ थलेव चेति नूतनसर्वत्र से रः किं त्वयोगात् कथं पुनः कंदिति चसेटीति वचने नापे
चिवेत्यादावि टिकृत एत्वादि सिद्धि स्यादित्यत आह द्वंदंवचनमिति यथा निष्ठायां सेटीति अत्र सेट् ग्रहणं कालावधारणार्थमिति व्याख्या
तं इटि कृते णिलोपो यथा स्यादकृते माभूदिति एवमिहापि कृते इटि एत्वमिति कालावधारणं किं यत इत्यर्थः किमर्थं कालावधार
णमित्यत आह अन्यथेति ननु कादि सूत्रस्यानियमार्थत्वात् पेचिवेत्यादाविट्सिद्धत्वात् किमनेन वचनेनेत्यत आह यद्योपदेशग्र
हणमिति ननु कादि सूत्रं विध्यर्थमस्तु तेनापि पक्षे वेत्यादिसिद्धातीत्यत आह तत्र पचेरिति अस्मिन्नुक्तवचने कालावधारणार्थे स
ति पेचिवेत्यादावि टभविष्यतीत्याह कंदमिचेति नार्थो वचनेनेति पचादिभ्यः इट् भवतीत्यनेन कथं लुलविधेत्यादावेत त्रिरित्यत आ

वि०

१४६ न

146

हःअवादेशःस्मिन्नकारस्यावतस्मरणेनाभिनिवृत्तत्वाद्गुणोक्तपरिभाषयानभवितव्यमित्यत आह समुदायेतिवर्णसमुदायग्रहणादित्यर्थ
:एवमपिनश्वसदेदेत्यादिनाप्रतिषेधोभविष्यतीत्यत्राह नचेति अत्रगुणश्च ह्रस्वरूपपरःगुणइत्येवंयोकारइति अन्यथात्वविधिप्रतिषे
धयोरेकविषयत्वाद्विकल्पस्यानन्तत्वाच्चानुप्रसङ्गसामिविनाग्रहणमेवादि तःपठ्यतेनचगुणशब्देनाभिनिर्दिष्टत्वौकारइतिसामाना
धिकरण्येनसंबंधमत्वादोषापन्यासः ओंकारस्येति गुणइत्येवमभिनिर्दिष्टौस्योकारस्यस्थानेयमकारइत्यर्थः एवंसंबंधाश्रय
णेतदभावितग्रहणमपिनान्यतमर्थमित्याह येचित्येत्यादौत्विति गुणएवात्रापीति यथापेचिथेत्यादावकारस्यगुणत्वात् प्रतिषे
धाप्राप्तिःएवमत्रापिस्यादित्यर्थः अवयवइत्यर्थइति अनेनसंबंधित्वतस्यस्थानित्वात् क्वचित्कचित्इवयवत्वादितिदार्शितं
कथंपुनरकारस्यागुणावयवत्वमित्यत्राह उस्थानइति स्थानग्रहणाद्यानुवृत्तायमर्थस्तत्रस्थापितःतथाचोक्तसिद्धंतुप्रसंगे
नपरत्वादिति पूर्वभक्तत्वंचतत्रैवस्थापितमित्याह पूर्वभक्तश्चेति अयंगुणइतिगुणशब्दाभिनिर्दिष्टइत्यर्थःतस्यावयवोकारइतिप्रति
षेधःप्रवर्त्तते॥ ॥एधो स्थानिनिर्दिष्टइत्यस्यविवरणंस्थानीनिर्दिष्टव्यइत्यर्थः अदर्शयतिअलोन्त्यस्येतिसमुच्चयसंबंधाभावेप्रमा

एम०

१४६

णं दर्शयति समुच्चयइति॥ ॥अर्द्धेण वयवा छंदसत्वेन यत्र सूत्रद्वय प्रत्याख्यातं तत्र कथमुत्पाद्यते छंदस्यपि साधुत्वान्वाख्यानस्य कर्त्तव्य
त्वादित्यत आह छंदसीवनिपाविति सूत्रद्वयस्येति आर्वतीन अर्वईमिर्वाजम अनर्वाणं वृषभं अर्वामघ्य मवत मीर्म्मे द्यवन्तद्यवानासुपीणद्
त्यादेः सर्वत्रैतिक्क चिदेवेत्यते कैमुतिकन्यायप्रदर्शनाय दृष्टानुविधिरित्युक्तं भाषायामपिहि दृष्टस्यैवानुविधानमित्याह भाषायां शप्यहं त्र
पीतिमनुवनिपोः काप्रकृतिरित्यत्राह मद्गमस्येति रिमनाविति समादन्येभ्योपि दृश्यतइति कर्त्तरिपि तूं मघ शप्यहारपीतिमघ शहो धननाम
विद्यते राजायोपनितामघमित्यादिदर्शनात् अनेन भाष्येण छंदसि भाषायां मनयोः प्रयोगोसाधुरिति लक्ष्यते इत्याह एव चेति॥ ॥इति नारा
यणीये श्रीमहाभाष्यप्रदीपविवरणे षष्ठस्याध्यायस्य चतुर्थपादे तृतीयमाह्निकं॥ ॥पादः पद्वृदे शाप्राप्तिमुपपादयति पादतस्येति
अत्र पादिति पादशब्दे लुप्ताकारो गृह्यते पादयतिः क्विवंतोपि अंगाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्यैव तदन्तविधिः षष्ठी स्थानेयोगेति
वचनादिति षष्ठी स्थानेयो बेत्यस्य सूत्रस्य निर्द्दिश्यमानस्यादेशा भवंतीत्यर्थस्यापितं षष्ठ्यंतं यथा स्थानेन युज्येत तथा योधउच्चार्य्यते श
ब्देनियतनसकार्य्यभाक् अन्यप्रत्यायनेशक्तिर्नस्तस्यप्रतिवद्धात इति न्यायात षष्ठ्यंतस्योच्चार्य्यमाणस्य कार्य्यभाक्त्वमुपपद्यते इत्याशं

कामुत्तभागमपरिहृरतियद्यपीतितत्रास्यांपरिभाषायासत्यामयमर्थसूत्रस्यभाविपादस्तस्यांगस्यभस्यान्वयबोधःपाठ्इं तस्यपदित्वयमादे
प्रस्यादितितदेतदाहतत्रयथेति अत्रैवमिति निर्दिश्यमानपरिभाषयादोषाभावेकथितंयमपरोदोषःप्राप्नोतीत्यर्थः अतःपरिभा
षयादोषनिरासोसिद्धःप्रकारान्तरेणपरिहारःकथमतइत्याह अतएवेति एवंचमुरिति इषिरूपेणपठितव्यःवचनसाम्यइत्यर्थ
ःयेतर्हिनिर्दिश्यमानेनसादयःतेषामिटाव्यवधानात्प्राप्नुवन्तीतिकिंतत्रप्रयत्नेरित्यत्राह प्राग्वादेशोम्यइति अव्ययानुशासनादिनिधा
धेनेनुत्तरेषतत्रस्यसादीनामित्यनाश्रयणात्प्राग्लादेशोम्पइहतुकृतिप्रत्ययविशेषापेक्षत्वात्तबहिरंगः अंतरंगत्वाच्चेतिलिट्
देशानांपरस्मैपदानांयासुट्विधानात्तमादयस्तुटिलकारसंबंधिनाप्रत्ययविशेषणामपेक्षणात्तबहिरंगाकथंपुनःक्रांतस्यलुमशा
त्रिःयेनात्रपरिभाषासप्रयोजनास्यादित्यत्राहप्रत्ययग्रहणेति ननुकृत्तग्रहणपरिभाषयासोपसर्गस्यसमुदायस्यल्प प्रसंगइतिवक्तु
मुचितमित्यत्राहकृत्तग्रहणादिति अनंतपूर्वइतिवचनादितियदन्यत्रैवंपरिभाषास्यान्नत्वपूर्वप्राप्त्यभावात्प्रतिषेधोनर्थकस्यात्
कृत्तस्तुपरिभाषायाअत्राप्रवृत्तिंज्ञापयतीत्यर्थः ननुधातुप्रत्ययसमुदायस्यल्पपिसतिसर्वत्रायप्राद्मत्रआश्रयणात्प्रकृत्यर्थविशेषाव

सायोनस्यादित्यसामान्यशास्त्रस्यापीति उपसर्ज्जनेत्विति स्यमतिकान्तइति आदिसमासेसत्युपसर्ज्जनानां सर्वादित्वाभावात्तन्निमित्तकार्यस्या
पीतिवाप्रभावात् तित्यदित्यादिभवतिभवतिपुनरत्रन्यदति कार्य्यंप्राप्नोतिकथंचेत्यत्राह अत्रेतिननुसत्वविधावितितकारइकारावेव
स्यानिनौ त्यादादीनामितितद्विशेषेणतन्न अत्यादादतस्य योरपितदोसत्वप्रसंगः परिभाषयाननिवारितस्यादितिदोषएवेतिप्रश्न
:एवंनहीतिपरिभाषोपस्थानसामर्थ्यात्सूत्रेनिर्दिष्टानां त्यदादीनामपौनिर्दिष्टेनैनतकारइकारौतयोसत्वमितिसूत्रार्थः तत्राभावदोष
इत्यर्थः॥ ॥वाह यथाश्रुतंगृहीत्वेति टित्वेप्यत्रदोषोनावतरतीतिप्रदर्शनायेतिभावः वाक्यस्यभाविवर्णस्यवेतिवाक्यवा
धर्णोवासंज्ञीतितत्रस्यापितः उभयथापियणस्थानकगोभवतिनन्वादौइत्यर्थः अथपणआदिरितिएवंचसंप्रसारणग्रहणा
नुवृत्तिस्यप्रयोजनाभवतीति त्वचप्रयोजनवदितिभावःपरिहारतिसंप्रसारणेनेतिस्थानषष्ठ्येवेति नन्ववयवषष्ठीसप्तम्यौ
तित्वोदयसप्तरथाप्रत्ययालस्येत्यस्यस्थानषष्ठीत्वंसंपादयति ततश्चेकरइन्स्यावयवषष्ठीत्वनापादयितुमलंन्यजेरेकंकुल
स्यार्थइतिन्यायात् एवमिहापीत्यर्थः किमर्थंतर्हिटित्करणमित्यत्राह टित्करणंत्वितिएसेधत्युत्सपीत्यत्रविशेषणार्थः संप्र

सारणेन रूपसिद्धिप्रकारं दर्शयति पप्रच्छ्वाहेअमह इति स्थिते इति पप्रच्छ्वह तीति वह श्चेति शिवः वृद्धिः नन्वेवं शालीवहतीत्यनकारान्तर्द
पपरे शाल्मूह इत्यादि न सिद्ध्येत् संप्रसारणे सति शाल्मूह इत्यादि प्राप्नोतीत्यत आह अनकारान्ते चेति नन्वेवं प्रउं हइत्या रावेदिपररू
पप्रसंगः ऊठ्विधाने तु वृद्धिसिद्ध्यतीत्यत्राह उपसर्गेऽपीति कथं पुनरसिद्धपरिभाषाया ज्ञापकमूठ्विधानं स्यादित्यत्राह संप्रसा
रणमिति प्रसंगवर्ज्जिति हि लोक इति न था च स्यानिवत्सूत्रे भाष्यकारेणोक्तं पुरुषो यं ग्रामं तरुन्यायपान्यस्य प्रतिसरीरं कार्य्या
णि तानि नावत्करोति न तावस्तु हृदान्ततः संबंधामिति लौकिकन्यायस्य परिभाषायाश्च विषयं विभागदर्शयन्नुपरिहरति नैतदिति
इह त्विति बहिरंगनिमित्तेऽन्तरंगो बहिरंगस्यासिद्धत्वादन्तरंगस्य प्रवृत्तिः प्रवृत्तिर्वा धत्रे व्यतेयथा पच्चावेदिमित्यत्र तत्रपरिभाषात्र
योजनवदित्यर्थः ॥ ॥श्वयुवा॥ ॥मघवबहुलं॥ इति तन्त्रश्च शब्दान्तरत्वात्संप्रसारणाभावः तथापि विभक्ताविति भस्यावि
धानाद्विभक्तौ परतो भत्वान्यथा कथंचिद्विभक्तौ विधानं विपरिभाषानिषेधं गीकृतात्तन्न्वनन्तरस्य विधिर्वेति न्यायादनन्त
रस्यैव शेषोन्यायाद् इत्यत्राह समुदायेति सामान्यानिर्दिष्ट इति यस्य यएकादेशः तस्य तन्न ग्रहणे नग्रहणमनन्यवद्भावेन स्यात्यं

ष

मध्यवच्छस्यायमेकदेशः नन्त्वनन्तः इत्यंततत्त्वाभाव इत्यर्थः एवं च युवतिः पश्येत्यत्राहपि न दोष इत्यत्राह युवतिशब्दो ङीति ॥ ॥ पूर्व
पक्षद्वयस्योपपादकस्य भाष्यस्याशयं दर्शयति प्रकृत्यैकाजित्यादिरिति एणनुक इत्युगणापेक्ष इति सारावि एणासांकोदिनमित्यास्य
वस्मिन्प्रकरणे विधानाभावाद् द्विगुणयोरप्राकरणिकयोः प्रकृतिभावेन निरन्तिर्भवति भेदेनापेक्ष्योरत्व भेदेनवेति अभेदेनापेक्षा-
यामनन्तरस्यैव टिलोपस्य प्रकृतिभाव इति पक्षो भवति वाद्यसामान्यापेक्षायामनन्तरस्य विधिर्वेति न्यायाभावाद्दल्लोपटिलोपयो
द्वयोरपि प्रकृतिभाव इति पक्षोर्थ्यतिः तत्र पूर्वस्मिन्पक्षे नियमार्थमिदं द्वितीयेनुविद्ध्यर्थं अविशेषपक्षग्राह्यर्थमाह अल्लोपेतिनत
अल्लोपस्यापि प्रकृतिभावाद् प्राप्तौ सत्यामनेन विधिः क्रियते मे नांतेति कारिलक्षणोराय इत्यर्थः कथं पुनरेकेन वाक्येन नियमद्व
यलाभस्यादित्यत आह तत्रस्येति ॥ "आनो यराव्यैयाकरण इति सूत्रकाण्ड इन्येये व्याकरणशास्त्रमधीयते विदन्ति चात इत्यर्थ
: ते हि साधुभिरिति शब्दानुगमेनैव साधुत्वमिति योगविभागेनै वंजातीयकानां साधुत्वमन्वाख्यायते पाठागमश्चेति सोप्या
पद्धतिवचनानामसूत्रेणन सद्ध्यात् ननु सर्वत्रात इत्यनेन लोपे सिद्धे किमर्थं धानोरिति क्वचनमित्यत्राह इदंनित्यार्थं सदिति केचि

तत्स्त्रीलिंगेतिपराह्त्रीलिंगोविशेष्यत्वेनाश्रीयते त्का यां श्रु नावित्यादित्तरासपि सति परत्वाद्याडागमे त्का याम्नित्यादीनांसाधु
त्वं पुल्लिंगे तु लोपेन त्का इत्यादि सिद्धिरिति तेषांभावः॥ ॥मन्ते षां वार्त्तिकप्रयोजनं वक्तुमाह आदतीति ननु छांदसत्वेपितन्
नेत्यादेर्लक्षणाभावात् साधुत्वं प्रतीयते त्यत आह यथेति छंदसि वर्णलोपस्य विधानाद्दुह प्रयेत्यादिवत्साधुत्वसिद्धिरित्यर्थः ए
वश्चेति नुतदे वेम्यइत्यादेरपि वर्णलोपे नैव सिद्धत्वात् तत्रारंभमंगीकृत्यादियदणप्रत्याख्यानंनित्याहसतित्विति॥ ॥तिविं
नत्वसंशब्दितस्येति शब्देनानिर्दिष्टस्येति शब्दस्येत्यर्थः नहिनिर्दिश्यमानेतिप्रत्सु ननिर्दिश्यमानपरिभाषायास्तेपरिभाबे
वाधिकेन देन दाहएतयोरितितस्मादितिलोप्यपरिभाषायाश्चभावेनिर्दिश्यमानस्य सर्वस्येवादेशो भो व्यमितिभाष्यप्रयोजनीय
मित्यर्थः॥ ॥टेः ननुश्रवणयोरकारस्यादित्विचेन्नेत्याह पु— — इतितावदित्यनेनैत तस्सूत्रपातिपु — इत्यस्यलक्षणस्यबा
धकाभावादनुपजातविरोधित्वादितसत्त्वाप्रथमंप्रवर्त्ततइति आस्मिन्नर्थेलिंगमप्याह दीर्घकाशेतिप्रकरणमिह बाध्यत इतिश्च
त्यालिंगेन बाधकरणस्य बाधश्चतिलिंगाधिकरणन्यनयसिद्धः अत्रापि पूर्वोक्तं लिंगद्रष्टव्यं॥ ॥नस्तद्धिते नणीतियेचेन्ततः ने

धामिन इतीति येनांनास्ते धामन्निति कलापिनो णीति कलापिवैशंपायनेति प्राप्तएयणिनेरपवादः ततो ढ्येति तित्तिछंदोब्राह्मणानीति तद्विष

यता किं पुनः कारणमिहोपचारः अयणोमुख्यार्थहन्तिभ्याएव तैत्त्योरिशाद्रेभ्यः प्रोक्तेऽर्थे अणि किमिति न क्रियत इत्यत आह तेनप्रो

क्तमित्यत्रत्विति केचित्विति तित्तिलोनां नलणि नलं पृषोदरादिः तदस्यास्तीति तिलत्विं अत्र पक्षे प्रोक्तेऽर्थे — नानुपपन्नः ननु तस्येदमि

त्यत्रस्येयामञ्जनपदे निपरिगणनात्स्वकृत्वसंकोचेऽर्थे निर्दुर्लभ इत्यत आह स्वइति संकोचादन्यत्रसर्वत्रसौवन इत्येव भवतीति

नप्रतिपन्नव्यमित्याह विकारेति सायंप्रातर्षष्ठाद्यव्ययाद्दित्येति सायंत्न प्रातस्त्नसायंप्रातः तत्रभवः सायंप्रातिकः ननु कालसमुदा

यस्याकालत्वात्कथं तद्धादिनष्ठतस्मादित्यत आह यथा कथंचिदिति गुणवृत्त्यापि यकालेवर्त्तते तस्मादित्यर्थः अतए

वकदंवपुष्प्यादिभ्योपि भवति कादंवपुष्पिक इति नपातिपदिकगणेपाठाभावादादिशब्देन केशंगृह्यत इत्यत आह आदिश

ब्दः प्रकार इति प्रकारसादृश्यं तच्च केन धर्मेण सादृश्यमित्यत आह इतिलोपेति कथं प्रास्तन इत्यर्णिस्यात् तत्रानोवाधितत्वादित्यत्रा

हमाव्यकारेति॥ ॥यस्येति सवर्णेदीर्घत्वइतिरद्धस्यापत्यं स्त्रीहाद्दीत्यस्मादिञोमनुष्यजातेरितिङीवि सवर्णेदीर्घत्वेनराद्धीत्या

वि
१५०
150

दिरूपस्येति इत्वात्स्वर्णस्येति लोपविधानमनर्थकमित्याशयेन प्रश्न इत्यर्थः संबुद्धौ ह्रस्वे कृत इति दाक्षि इ स इति स्थिते दीर्घात्पूर्वं ह्रस्वत्वं ततो दी
र्घः इत्याशयेनोदाहरणद्वयमित्यर्थः अंतरंगत्वादिति वर्णमात्राश्रयत्वात् ह्रस्वत्वं नु विभक्त्यपेक्षत्वात् बहिरंगमन्यत् इमनेन न्याया
भासाश्रयेणोत उक्तं हेयत्वादस्येति दर्शयति पूर्वस्य श्रवणप्रसंग इति अन्तरत्वाभावादयणभावान्न नु परयणादेशाभावः परस्मिन्नि
ति स्थानिवद्भावात्सवर्णदीर्घस्यादिति श्रवणाप्रसंगदोषो नुपपन्न इत्यत आह सवर्णदीर्घस्य पूर्वविधित्वादिति पूर्वपरयोरयत्वा
त् ननु पूर्वस्य यणादेशे कर्तव्ये स्थानिवत्त्वान्न तत्प्रवृत्त्या रूपसिद्धिरित्यत आह वर्णादेशे पीति इविधिं प्रतीति पूर्वयणादेशस्य कारण
अयत्वादीविधित्वं ननु दाक्षि इ ये य इति स्थिते परस्य लोपे कृते पूर्वस्यापि तद्धितएव लोपो भविष्यतीति न श्रवणप्रसंग इत्यत
आह यलोपस्येति पदांगवर्णयोरिति इह तु दाक्षिन इत्यस्यावेलायां सवर्णदीर्घः पश्चाद्विभक्तौ यणादेशप्राप्तिः यस्य कोत्विति
तत्रांतरंगत्वात्पूर्वसवर्णदीर्घः पश्चाद्यदकावितिन दोषः ननु स्त्रीप्रत्ययान्तात्तत्पुरुषाद्राजाहस्सखिभ्यष्टजिति विहितस्य टजस्तिस
खीप्रत्ययान्ते पि लिंगविशिष्टपरिभाषया प्राप्नोतीत्यत आह लिंगविशिष्टेति पूर्वप्रतीति प्रतिषेधे पूर्वस्याश्रयणाद्गत्यवत्भावस्याविनत्वात्

एम०
१५०

अत एवाह प्रसज्यप्रतिषेधे चेति नदन्तस्य ङीप तस्य शार्ङ्गरवाद्यञ्त्वादिति लिंगविशिष्टपरिभाषया अग्रहणे रुक्तत्वात् ननु लोपेऽपि
रूपस्य विद्यमानत्वात् प्रतिषेधे स्यादेवेत्यत आह इपि तु लोप इति यविभक्त्यादिति अन पुंसकस्येति सर्वनामस्थानप्रतिषेधात् अकारलोप
इति अनकारस्य लोपः प्राप्नोतीत्यर्थः अणपकारस्येष्यत एव वाक्यभेदेनेति एकवाक्यतया विधिप्रतिषेधयोर्द्वयोर्विधानस्यायुक्त
त्वात् एवं वा तत्सन्नियर इति वतसंप्रतिलातीति वतसप्रीः न द्विपदुवहादेशयोरिति वक्तव्ये एकवचननिर्देशः कथं कारणमुज्यते इत्यत आह
आदेशनमिति नैवं गुणवृद्धिरिति चेतागोरित्यादौ शावकाशत्वात् तत्र असर्वापवादत्वादिपदुवहोर्व प्रतिषेधानुपपत्तिरित्यर्थः॥ ॥
सूर्येति यागस्य ईकारे परत इति सूर्यादीनां भासंज्ञकानामंगानामिति परत्वाडुपधाया लोपविधानादणन्तस्यांगत्वात् लोपाप्रसं
ग इति वाक्यार्थः नन्वेवं निरवकाशत्वात् लोपः स्यादित्यत आह पुंयोगविवक्षायामिति अन्यत्र ङीषिति ण सूर्यस्य स्त्री मर्देवता चकुयादिः त
द्धितः पुंयोगादिति ङीष् भवति तस्मिन्नित्यर्थः राजदन्तादित्वादिति अन्यशब्दस्य विशेषणत्वादुपसर्जनत्वात् पूर्वनिपातः प्राप्तः
ननु क्विलुपधात्वचङ्परे निर्ह्रासकुत्वेषु तु उपधाविधिं प्रति स्थानिवद्भावः प्रतिषेधः कस्मादत्र न भवतीत्यत आह उपधाविधिमिति स्था

२८

वि०

१५१

151

निवृत्त्यभावान्निषेधे कथं यलोपसिद्धिरित्यत्राह ग्लानिवत्वान्नित्तत्र यानानामिति पद इत्यनेन सूर्य्यादयो विशेष्यन्ते प्रत्येकं संबंधादेकवचनं नन्वत्र तदंतवि

धौ सत्ययथैभवति उकारार्थत्वाच्चेति आपर्यस्य चेत्यत्रापर्य्यवकारस्येत्यर्थलाभाय साधु च धातुमित्यस्य पौनरुक्त्यं परिहरति अनेनेति यथोक्तनिरु

क्तं अभ्यासे भूयांसमर्थमन्यनेयथा हो दर्शनीया हो दर्शनीयेति ननु द्वयोरकारलोपयोरसिद्धत्वाद्यानत्वमस्त्येवेत्यत आह इत्यकारलोपस्यैति

अणियोयस्येति लोपः तस्य भ्याश्रयत्वादसिद्धत्वाभावः अन्यकारलोपा इति यकारलोप इति कथं तर्हि यसिद्धिरित्यत्राह ततश्चेति य

द्यपीत्यादि भाष्यतात्पर्य्यमाह नचेति कथं तर्हि सूत्रार्थ इत्यत्राह इतिनद्धितेचेति इत्येवासिद्ध इति एवं च सूर्य्यशब्दस्य सकृत्याद्याद्यवं

भवतीत्याशयात्पूर्व्वपदर्शनपरत्वादिति सूत्रार्थ एवंविषयनियमनद्वारेणोनेवाः प्रदर्श्यते नत्वपूर्व्वलक्षणमुच्यत इति लाघवनादृतमि

त्यर्थः छश्चेति आगस्त्यैस्यायमित्यागस्तीयः नक्षत्रसंबंधिनीति नक्षत्रेणयुक्तः काल इति नक्षत्रवाचनो विधानान्नक्षत्रसंबंधित्वं तुष्यस्य सूत्रे

णप्राप्तेन क्षत्रात्तिनियमः पुष्यस्य त्वप्राप्ते विधिः यद्विसूत्रेऽर्थग्रहणमतर्हि सिद्धं निरर्थमुभयोपादानं तदेतदाह तिष्यपुष्ययोरिति न

नु तसि त्यसति सर्वत्र कादिलोपादन्निकथं ह्रस्वस्य क्वचिदपि प्रयोगो न स्यादित्यत आह कादिलोपो बहुलमिति एवं च व्यवविषये लोपसि

एम०

१५१

द्धिः दशावयवा इति दशमंडलाख्याअवयवावयवस्य शब्दसमूहस्य सद्यातयशब्दे नोच्यते एवंभूतानां हि व द्वचानां संहिताश्च
तएवाह चतुर्षष्ठ्याख्य इति चतुष्षष्ठ्यध्यायपुरुतत्वाच्चतुःषष्ठिशब्दवाच्या सत्सूद्विर्षेतिक्विवितिवद्वचास्क—स्तमः
धीयते मानुष्यरे परमे अंतिषद्गोरिति ननुकारिलोपेयस्येति लोपेनभाव्यमिति कथमत्रि यद्दतिस्यादित्यत्राह कादिलोपस्ये
तिभाधिकारेप्यसिद्धत्वात्॥ ॥विल्व कृतकुगागमेति नडाद्यंतर्गणो विल्वादि तेद्विल्वादयः कृतकुगागमाद्दह गृह्यन्तेम्यः
परश्च एव संभवतीत्यव्यभिचारश्चस्येति वचनमनर्थकमिति पूर्वपक्ष इत्यर्थः ननुकृतकुगागमनिर्देशे कथं विल्वकम्यद
न्यत्र प्राप्तिरित्याशंक्य तत्रप्रमाणाभावादन्यस्याविनद्धूपस्य प्रसंगस्यादित्याशयेनाह द्विल्वशब्दादिति ननु भस्येत्यनुव
र्तमानमप्यत्रान्वयायोगात् किंचित्करमेवस्यादित्यत्राह तत्रेति सचनद्धितइत्यतो विपर्य्ययात् परस्योप्यनुदात्तादेरिति
कप्रत्ययस्योत्तरत्वेपरिशिष्टस्यानुदात्तत्वात् नस्तद्धितइत्यतइति दृष्टानुवृत्तिसामर्थ्यात् नन्वापत्यस्य च तद्धितइ
त्यतो विपर्य्ययात् परस्यतद्धितस्येति हलस्तद्धितस्येत्यत्र नस्तद्धितस्येत्यनुवर्तनात् नन्वणो लुकालोपेनवार्त्तिकेत्तौ विशेषब

वि०
१५२
152

णं पश्याम इत्यत आह ततश्चेति विहितेत्यादि शेष इति एतच्चोत्तरभाष्याद्विज्ञायते कृतेनुगागमनिर्देश इति आदिग्रहणमस्मिन्नर्थे
लिंगं कथमन्यथान्तानां कश्चित्प्राप्त्यभावात् व्यवस्थार्थत्वे संभवति प्रकारार्थत्वमाश्रित्यानुतमुक्तं भाविनुगागमेप्यस्तीति हि प्रत्ययेन
सह नुगागमविधानादेवमुक्तं छुग्रहणेन कथं सन्निपातपरिभाष्यज्ञाप्यत इत्यत आह छुग्रहणमिति किन्तु भावार्थेनेति तत्र च
दन्यथानुपपत्त्या परिभाषाया अस्तित्वमवसीयते अनित्यत्वाच्चैवं परिभाषेत्याह क्वचिदिति अत्र भाष्यकारवचनं लिंगमित्याह तथा
चेति टेरित्यत्राप्यस्मिन्नर्थे ज्ञापकं वक्ष्यते । नुरि कथं प्रयोजनाभाव इत्यत आह टेरित्येवेति नन्वत्र रंगत्वाल्लुकः पूर्वं गुणे सति षष्ठ्यसिद्ध
मित्यत आह पूर्वं त्विति ननु तादृशि नि नुट्कृते तात् आसुरिमिति द्वितीयादर्शनात् अन्यथा कर्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठी स्यात् तुमि
तु न लोके तिप्रतिषेधात् षष्ठ्यभाव इत्याशयः ॥ ॥ टेः नाविस्तुपमेये सप्तमीश्रवणादिष्टवदिति सप्तम्यंतादिति विज्ञायते तेने
ष्टसिध्यति पत्कार्यं पूर्वं स्यप्रातिपदिकस्य तणावपि भवतीत्यर्थविज्ञानादिष्ठेनोपत् कार्यं तस्यातिदेशेन भवतीत्याह प्रा
तिपदिकग्रहणमिति इति केचिदिति अन्ये तु सन्नियोगशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वात् भूभावे सति भावयतीति भाष्यमिति

एस०
१५२

वर्णयंतिस्त्रगुविला मितिस्त्रगम्यास्तीतिस्रग्वी। अस्मायामेधेति विनिप्रत्ययः ननस्त्रग्विणमाचष्ट इति रोोविमतोलुगिति
विनोलुकसूत्रपमिननुत्रान उपधाया इति वृद्धिः प्राप्नोतीत्यत्राह अंगवृत्त इति ज्ञापयतीति स्त्रुपमाचष्ट इति णिच्स्त्रूय
स्थिरेत्यादिना प्रादेशः अचोञ्णितीति वृद्धिः पुकः करणपतीति पुवाल्पयोः कनन्यातरस्यामिति कनादेशः॥ ॥
इष्ठ अन्यत्र किंचातइत्यस्य पार्थः नतद्दिदेत्याह उभयथेति अत्र द्वितीयः पक्षो युक्ततरः प्रक्रियालाघवादित्युक्तं।
निर्दिष्टः॥ ॥ज्यादा आद्वचनस्य प्रयोजनमेसिद्धेतत्यत्याख्यानं सुवचं स्यादिति दर्शयति स्यानुपरस्येतिननु अकृत्
सार्वधातुकयोरित्यत्र केङ्कितिग्रहणानुवृत्त्यापुरूयेत्यादौ यादिदीर्घ स्यादित्यत आह उनुयेत्यादौ छांदसत्वादिति छंद
सि सर्वविधीनां विकल्पविधानात् अनिष्ठितस्येत्यस्यापरिसमाप्तस्येत्यर्थः एतत् पूर्वदर्शितं यत्र त्वनिष्ठितमित्यादिना
अन्यत्रास्याः परिभाषायास्तापि नत्वादिह ज्ञापनमर्थकमित्याशंकां परिहरति॥ तात्रनोर्ज्जेत्यत्रापीति उक्तस्यज्ञापनप्रयोज
नस्य पाक्षिकस्य पाक्षिकस्य दर्शयति पाद्यादीति नहागुणप्राप्त्यभाव इति लघूपधत्वाभावात्॥ ॥रक्तातो नवेति आदिश

३०

वि०

१५३

153

हृस्वप्रसिद्ध्यर्थानुरोधेन प्रकृतविशेषणत्वं भाति अकारस्य ऋतत्वादसिद्ध्यर्थपरिग्रहे ग्रहणानर्हविशेषणत्वमिति पक्षद्वयोप
पत्तिरित्यर्थः अवयववाचिनसे इति प्रथमावयववचनस्येत्यर्थः अवयवान्तरेतोतिप्रतत्रुभाष्येस्पष्टिकृतं कथं दीत्या
दिनानन्ववयवावयविनोर्भेदाद्दन्यस्यान्यइति दृढेनुरनैकांतिकइत्यतआह अन्यतेति अन्यजमेदोत्रविवक्षितः त्रस्याव
यवयोरसंबंधे हेतुत्वमुपपद्यते एतदेवस्फोरयति यत्रहीतिनन्दधिभोजनानन्तरर्थसिद्धिर्नदृश्यतइतिकथमिद
मुक्तं इत्यत्राह यदुच्छेतिकार्यारंभेयदृच्छयापरिदधिभोजनं संस्थानतदानत्सिद्धिरस्तीत्यनुनियतइत्यर्थः ननुए
घुश्रहृस्वसमासस्यगुणवचनत्वाभावात्कथमीयसुनित्यत्राह अएच्युशहृदिति नृचाद्रति — कृष्टरमुरित्यका
रसमासांतः ननुईयसुनिलोपवचनात्तापकाद्गुणवचनादपीयसुन्नभवति अत्रकारविशेषणएवदोषः नत्वंग
विशेषणइत्येतद्दर्शयति अत्रेतिसदृशवक्षदृशेति शोभवनत्राचोयेषांतेस्त्रुचः नष्टजनादितिसमासान्तप्रतिषे
धः ते सतियस्मिन्ने शोप्रसूत्रग्वान्तस्मादित्यर्थः परिगणनमननासिन्निथाप पक्षद्वयाभ्यानुज्ञानमित्याहवक्ष्यमाणा

राम०

१५३

दितिननुसमासात्तद्धितोत्पत्तिर्वक्तुलं नुपलभ्यत इति किमुच्यते नैवेति तत्राह प्रकृता मिश्रायेणेति उत्तरस्य भाष्यप्रबं
धस्याशयमुक्त्वेर्थहेतुत्वेन दर्शयति नयादीति तत्पुरुषे गुणवचनत्वादीत्तु तत्प्राप्तिमुपपादयति यद्यप्यत्राप्लेणइति
गुणमुक्तवानिति कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्तरि भूतेकाले ल्युट् तेन गुणोपसर्जनद्रव्यवचनास्तुक्कारादय एव गृह्य
ते अथ चेति अस्मिन्पक्षे येषां गुणः प्रवृत्तिनिमित्तं एव गुणवचनाः समासस्य तु संबंध एव प्रवृत्तिनिमित्तं सामर्थ्या
त्तगुणप्रतीतिरिति तस्य ग्रहणाभावः तत्र शापनार्थं वद्वत्यस्यासाधुत्वमभिप्रेत्य नवमिन्नुक्तं किं तर्हि प्रकृतानुरोधे
नेत्याह मनुपद इति कस्मान्न पुनरपृथुशद्वात्ततुस्वाजतयीयानुत्पत्तिरित्यत्राह समानेस्य पर्यइति गौरखरवदिति
गौरखरादिशब्दात्तद्धाजातिविशेषवचनानन्नुयोगिका तदेतदाह अत्रहीति अत एव च वएवेति भाष्यस्य व्याख्याना
न्तरमन्यदीयमुपन्यस्य निरस्यति अन्ये त्विति ननु चेत्यादिचोद्यपरिहारौ स्पष्टो प्रकृतमुपसंहरति तदेवमिति तस्मात्प्रवी
यानित्वत्रप्रदोषः दोषान्तरपरिहारायेदं कस्मान्न भवतीत्यत आह उणादय इति प्रश्न इत्याह स्वेचीयानित्यत्रास्यापीति

ननू नाद्दिषु तृप्रत्ययान्तानामात्रादिश ह्यानि पातिताः इतितिशाद्दलोपः कस्मान्नभवतीत्यत आह उणादयइति उणादिषु व्युत्पत्तिकार्यानिय
मेन न भवतीत्यतः कृकमित्यत्र कंसग्रहणेन ज्ञापितत्वात् ननु लोपं बाधित्वा रभावप्रवृत्ते रुक्तत्वात् कथमवशिष्टस्य रभाव आशंक्यते इत्य
त्राह लोपोपीति मातापतीभ्यां रावितिअन्यस्य कारस्याभावात् तर्हि अत्रानंत्यमकारोस्तीति नञाति प्रसंगस्यादिति नैवमित्यादिभाष्या
शयं दर्शयति अत्रेति हलादेर्हलोरिति न कर्तव्यमिति मन्जिष्टः कृषिलाष्टइत्यादौ प्रसंगाभावात् प्रकृ भाष्योपदर्शितमस्यप्रसद्दयस्य
व्याप्यतां दर्शयति किमप्रत्यासत्तीति तद्धितविशेषणापेक्षणात् अविशेषशब्देन तद्धितसामान्यमुच्यत इत्याह तद्धिता इति गुणो विकारावयव
याविति अर्थान्तरेणुतस्येदमित्यादवर्णिस्त्यणणीतिप्रकृतिभावाद्धौवनमितिभाष्यमितिभावः तत्रेति ऐजागमे सति बाधकाभावात् पुनः प्रसंग
विज्ञानादिलोपेन रूपसिद्धिरित्यर्थः इदमइति अधुनेति प्रत्ययानि ईं शद्दत्वाश्रित्य चोद्यं निपातनाश्रयेण परिहार इत्यर्थः प्रतिषेधशब्देन प्रकृ
तिभावो भिसंहितः इत्याह प्रकृतिभाव इति न चेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे ॐ गुणास्त्विति इयं प्रसंग इति नतब्धीय इति प्रसज्येत स्यान्याश्रय इतिशा
स्त्रासिद्धत्वाश्रयणात् स्थानिकार्यस्यापि हृतत्वात् अत्रविषये स्थानिकार्यस्याप्राप्तिः स्थानिनोनिवर्तनादिमाह विप्रतिषेधेनावदिति अणा

र्थ इति प्रश्नस्याशयः अपचेमत्र श्रवणार्थादिकारोच्चारणाल्लोपाभावो पसीय इति प्रकृतिभावफलसिद्धिः ननु प्रकृतिभावविधानस्य विमनो ल्लीदन
प्रयोजनमित्यत आह लुक्यर्थ इति एतदेव विशदयति लुकि कृत इति ननु विमनुवंतस्य लुकृ टिलोपो प्राप्नुत इति किमुच्यते कथमन्यस्येतीत्य
त आह विमनुवंतस्येति नस्तद्धित इति टिलोप इति लुको बाधकत्वेस्यापि बाधस्यात् इष्यते चायं प्यावदृ चारस्य केश्रूयते न स्मात् प्रत्ला
णं ब्राह्मिष्ठं कुर्वते तिस्रू जिवानि त्येतस्मिन्नंगत इत्यनेनाभिन्नविषयत्वं लुग्लोपयोर्दर्शयति नस्तद्धित इत्ययमपीति येननाप्राप्तिन्या
ये नैव कुरुतर्हि नांतस्य टिलोपे येननाप्राप्तिन्यायाभावउक्त इत्यत आह मतोस्त्विति ननु त्रापि प्राप्ते चाप्राप्ते चेत्यनुपपन्नमिति परिचो
द्यं परिहरति ननु किमुच्यत इत्यादिना नु कृते मनु च लुकि शत्रान्तरस्य टिलोपः प्राप्नोति ननु मत्वन्तस्य इति लुकि प्राप्ते नारभ्यत इत्य
त आह एकदेशेति सर्वविषयव्यापनादिति यद्बाधकमत्रोपादीयते तस्य वकुषु वाद्धेषु किं वा द्धाभिति विशेषचिन्तापायत् येतास्य
सर्वो विषयो व्याप्तः ततद्बाधनेन विनास्य प्रवृत्त्ययोगात्तदेव प्रबाधनीयं तेन वरितार्थत्वादन्यबाधनायोग इत्ययं न्यायोपवेत्यादि
नादर्शित इत्यर्थः एवं सति पीन कृत्वं स्यादिति परिचोद्यं परिहरति यद्येवमित्यादिना असो लोपो नेति लुका टिलोपस्य बाधाभ्युपग

मात्‌ न भवतीति पपशिघ इत्येव भाष्यमित्यर्थः एतदन्यत्रापि द्रष्टव्यमित्याह ततश्चेति अपत्यस्य चेति राज्ञोपत्यं राजन्यः राजश्वशुराद्यत्‌ मनो
रपत्यं मानुष्यः तौ जातावतौ षुग्‌ चेत्यवत्यर्थे विधानात्‌ यं लोपाभावार्थमिति तिनन्नुयस्येति लोपाभावार्थं तत इह यस्येति लोपे त्विति विशेषो
भावादिति असत्यपि यस्येति लोपे परत्वेन रूपस्य सिद्धत्वात्‌॥ ॥नमपत्य इति प्रतिषेधाभावपक्ष इत्यर्थः॥ ॥ब्राह्मो ब्राह्मोजा
रह इति ब्रह्मणोपत्यस्येति ब्राह्मो मुहूर्त्त इति तस्येदमित्यण्‌ ब्राह्मस्याली पाक इति ब्रह्मा देवतास्येत्यण्‌ एतच्चेति उक्तं रूपजातं विधि
पक्षे नियमपक्षे च यथायथं न सिद्ध्यतीत्याशयेन प्रश्न इत्यर्थः अपत्य इत्यस्यानुवृत्तौ कथं नियमार्थं स्यादित्यत्राह॥ ब्रह्मणोपत्य
मिति नियमपक्षे मिहितं दोषं स्फोरयति अनपत्येत्विति अपत्यग्रहणानिवृत्तौ विध्यर्थत्वं कथमित्यत्राह अपत्येति किमपत्येनिय
मार्थत्वे त्वानपत्ये विध्यर्थमिति विषये विधिरेव युक्त इत्याह विधीति अनपत्य इति अपत्ये तु नमपूर्व इति प्रतिषेधाट्टिलोपसिद्धिः अस्मि
न्पक्षे प्राप्तप्रतिषेधो वक्तव्य इति यो दोष उक्तः तं दर्शयति ब्रह्मीति वक्ष्यमाण इति योगविभागमनसिद्धत्वे नदुक्तमित्यर्थः तदेतदा
ह न त्विति अजातावित्ति पर्युदास इति जातिं वर्ज्जयित्वा ब्राह्म इति टिलोपस्यादिति सूत्रार्थः तत्र मनुष्यजातिविशेषे ब्राह्मणश

वृद्धयोजस्येष्टत्वांतत्रैवपर्युदासःफलतीत्यर्थःवृद्धिमात्रमेवतत्ननुलक्षणेनायमर्थोलभ्यतइत्युत्तरभाष्यतात्पर्यमाह इतर

स्मिन्निब्राह्मणादिनीतिपूर्वसूत्रेणाप्रकृतिभावप्रतिषेधाट्टिलोपप्रसंगात्ब्राह्मणइत्यनेनैवेतिननुस्त्रीङीनइत्यनेनप्रसज्यप्रतिषेध

इतिअन्यथापत्यइत्यनुवृत्तस्यानन्वयप्रसंगात्अतएवोक्तंभाष्येअपत्येजातौनेतितेनब्राह्मणइतिजातिविशेषेटिलोपेनभव

तिब्राह्मोऽंधिरित्यत्रब्राह्मणइत्यनेननभवतिअतएवोक्तंजातावजातौचेतितदेतदाहइतिसर्वंसुस्थमिति॥ ॥कार्म्माएवमिति

छत्रादिभ्योणंविधायतोऽप्यर्णकृतज्ञापनाद्वरंप्रतिपत्तिलाघवायाणोविधानमेवअन्यथाकपिजलग्रहणायशिरसिन्नवनीतप्र

क्षेपइत्यनुचितत्वादित्यर्थःअन्यत्रतुणपवनेप्रयोजनान्तरमस्त्येवेत्याहप्रत्तेति॥ ॥दाण्डि॥ ब्राह्मणादित्वात्ष्यंतितितस्मिन्नुप

रतोनस्तद्धितइतिटिलोपपरत्वान्नबाधित्वाह नस्तद्धितेऽलोरितितत्त्वंभविष्यतीत्याशयःएतदेवचोद्यपूर्वकंदर्शयति ननुटिलो

पेतिअतएवेतिअनेकप्रयोजनत्वादेवहोहंतेरितिनुम्वनिवृत्यर्थमप्येतन्नभवतीत्यर्थःऐक्ष्वाकइत्यादिहृस्वस्वरभेदंदर्शयितुंप्र

क्रियामाहइक्ष्वाकोरितिएकश्रुतेस्वरंसर्वनामनुदर्शयतिस्वरभेदेनियथातस्यापत्यमित्यादावुपगुप्रभृतीनूविशेषानभेदेन

३३

वि०
१५६
156

सर्वनामंप्रतिपादयति तथैकश्रुतिरप्युदात्तादीन् विशेषानितिसर्वस्वरसंग्रहसिद्धिरित्यर्थः नपुंसकस्यलिंगसामान्यत्वमाहसामान्ये स्थितावितिपरिणामइत्यर्थः आविर्भावतिरोभावप्रतियोगित्वंस्थितिविशेषः ननुयादित्योपेमित्रएयमितिस्थितेयस्येतिलोपाभावेरू पासिद्धिरित्यत्राहअतोगुणइतिनमैत्रेयादितिआगिप्रतिषिद्धेचतुर्नूसिद्धःनदात्रीत्यीतिविदादिष्वनर्थकेकयमित्रयवीतीपादे शौर्थंनमैत्रेयादित्यर्णनिषेधार्थंयस्कादिष्वनुलुगर्थःपाठेनकर्त्तव्यःयत्रभोश्वेतिलुक्सिद्धत्वादिस्यत्रनिपातनेनविनाप्यसिद्धं ॥ ॥इतिनारायणीयेश्रीमन्महाभाष्यप्रदीपविवरणेषष्ठस्याध्यायस्यचतुर्थेपादेचतुर्थमाह्निकंपादश्चाध्यायश्चसमाप्तः॥ ॥ शुभमस्तु॥ ॥श्रीसम्वत् १८७७ मीती ज्येष्ठशुक्लपक्षे २ शाके १७४२